

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

В. М. ІВАНОВ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

ЧАСТИНА I

Навчальний посібник

Київ 2002

ББК 67.0я73

I-20

Рецензенти: *Р. А. Каложний*, д-р юрид. наук, проф.
А. М. Гуз, канд. істор. наук, доц.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 4 від 26.12.01)

Іванов В. М.

I-20 Історія держави і права України: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002. — Ч. I — 264 с. — Бібліогр.: с. 257–260.

ISBN 966-608-189-X

У першій частині навчального посібника висвітлено суспільно-політичний лад, державний устрій і право України, розглянуто джерела українського права від найдавніших часів до Лютневої революції 1917 р.

Матеріал подано відповідно до навчальної програми з дисципліни “Історія держави і права України”, розробленої на кафедрі державно-правових дисциплін Інституту права ім. кн. Володимира Великого МАУП.

Посібник розрахований на студентів вищих юридичних навчальних закладів, а також на широке коло читачів, які цікавляться питаннями історії державно-правового розвитку України.

ББК 67.0я73

© В. М. Іванов, 2002

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2002

ISBN 966-608-189-X

ВСТУП

На нинішньому етапі політичного й соціально-економічного розвитку України необхідно підвищувати рівень державно-правової свідомості як частини самосвідомості народу. Без глибокого осмислення минулого, яким би складним і суперечливим воно не було, неможливо творити нову державу. А серцевиною її має стати право.

Всесвітня історія свідчить про тісний взаємозв'язок держави і права. Право — основа держави, частина духовної культури народу. Яскравим прикладом тому — могутній Рим, де високорозвинене право надавало неабиякої сили особистості, народові й державі. І навпаки: держави, де панував правовий хаос, були приречені. Їх не змогли врятувати навіть “великі ідеї”, що вивищувалися над законом.

Мета курсу “Історія держави і права України” — зорієнтувати майбутніх юристів у витоках українського державо- і правотворення, на ґрунті узагальнення й аналізу досвіду минулого допомогти збагнути сутність нової системи права в державі, де має утвердитися верховенство закону. Сучасна історико-правова наука намагається подолати однобокість в оцінках і висвітленні минулого. Лише за таких умов вона буде наукою, а не “політикою, спрямованою в минуле”. Відхилення від історичної правди небезпечно тим, що воно мимоволі слугує соціальному протистоянню.

Предметом історії держави і права України є пізнання загальних законів виникнення, розвитку й змін типів та форм держави і права, вивчення особливостей функціонування державних установ та інститутів права в конкретних історичних умовах

України. Дослідження державно-правових явищ ґрунтується на їх науковій систематизації та періодизації у хронологічній послідовності.

Розглядаючи в рамках одного предмета два соціальні феномени — державу й право, історія держави і права України виходить з того, що у своєму історичному розвитку політичні й правові явища тісно взаємопов'язані. Досвід минулого переконливо свідчить: політичні відносини як складова відносин соціальних стимулюють вдосконалення правових норм суспільства. І навпаки: норми права регулюють, упорядковують усі сфери людських взаємин, і політичні також.

Історія держави і права України посідає важливе місце в системі соціально-гуманітарних, українознавчих дисциплін, які вивчають усе розмаїття взаємин людей (виробничих, соціальних, духовних та ін.). Водночас як самостійний *об'єкт* вона має досліджувати державно-правові явища в історичному розрізі. Зокрема:

- організацію й діяльність органів державної влади, центрального та місцевого управління, судочинства;
- джерела національного права, кодифікації, еволюцію галузей права, зміст найважливіших юридичних норм (права власності, злочин, кара та ін.);
- взаємозв'язки державних органів та правових інститутів.

Історія держави і права України — одна з фундаментальних державно-правових дисциплін, яка вивчає правові аспекти суспільного життя; вона тісно пов'язана з теорією держави і права, використовує розроблені нею узагальнення й понятійний апарат, а також дає конкретний державно-правовий матеріал для таких узагальнень. Але принципова відмінність між ними полягає в тому, що теорія держави і права досліджує загальні закономірності розвитку певних типів держави й правових технологій, а історія держави і права України — виникнення й розвиток державно-правових систем, їхні особливості, а також характерні риси в тих чи інших історичних умовах. Зауважимо, що існує тісний зв'язок історії держави і права з конституційним правом, бо вона досліджує історію конституційного процесу і державного правового розвитку в Україні. Крім того, ця наука, вивчаючи державні й правові інститути практично аж до сьогодення, стикується з чинним правом, зокрема, адміністративним, цивільним, кри-

мінальним, земельним, процесуальним та ін., допомагаючи зрозуміти його сутність, позитивні й негативні риси.

Як і кожна наука, історія держави і права України виконує певні *завдання*. Серед них:

- пізнання й пояснення історії державно-правового розвитку в Україні;
- визначення стійких тенденцій, закономірностей розвитку історико-правових явищ;
- формування національної свідомості, високих моральних і правових цінностей, поваги до минулого українського народу та віри в його майбутнє.

Незнання минулого ставить під загрозу будь-яку спробу належно діяти у майбутньому. Історико-правова наука, вивчаючи й узагальнюючи досвід минулого, виконує також і прогностичну функцію, допомагає уникати повторення помилок.

Періодизація курсу має важливе значення для опанування предметом історії держави і права України. В сучасній історико-правовій науці представлені різні підходи до періодизації.

Автори академічного курсу “Історія держави і права України” за редакцією академіка НАН України В. Я. Тація, академіка Академії правових наук України А. Й. Рогожина (К., 2000 р.) питання періодизації вирішують з урахуванням теорії суспільно-економічних формацій. Принципове значення при цьому вони надають відокремленню рабовласницьких, феодальних, капіталістичних і соціалістичних державно-правових утворень.

Професор П. П. Музиченко в навчальному посібнику “Історія держави і права України” (К., 2000 р.) здійснив спробу взяти за основу періодизації цивілізаційну теорію. Згідно з нею певний період історичного розвитку визначається не стільки об’єктивно-матеріальними (способом виробництва, співвідношенням класових сил), скільки ідейно-духовними, культурологічними факторами, пов’язаними з уявленнями про світ, соціальними цінностями, стереотипами поведінки.

Автори навчального посібника “Історія українського права” за редакцією професора О. О. Шевченка (К., 2001 р.) вважають, що періоди розвитку української держави й українського права не збігаються. У багатьох випадках українське право існувало й застосовувалося за відсутності української держави. Отож, за основу періодизації вони взяли співвідношення джерел права.

І виходять із того, що українське право мало два основні джерела — звичай і закон. Але від середини XIV ст. звичаєве право поступово трансформується в загальне і стає основним джерелом права. Воно містить не тільки юридичні норми, а й норми моралі, етики, такі чесноти, як миролюбство, працьовитість, гідність, виражаючи високу свідомість народу. Якщо звичаєве право — досить консервативне, то загальне динамічно розвивається. Тому й законодавство національної української держави від середини XVII ст. базується на загальному праві. Закон і загальне право України співіснували аж до кінця XVIII ст., взаємозбагачуючись і взаємодоповнюючись. Подальші періоди характерні домінуванням закону як джерела права й пануванням закону влади.

Періодизація курсу, запропонована нами, враховує попередній досвід на основі принципів історизму, системності й розвитку.

1. Початок державно-правового розвитку на теренах України зумовлений появою найдавніших рабовласницьких державницьких утворень у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Там жили не лише греки-колоністи, скіфи та кочові племена, а й пращури слов'ян (середина I тис. до н. е. — V ст. н. е.).

2. Доба давньоруської державності й права пов'язана переважно з формуванням, розвитком і занепадом Київської Русі. Саме тоді виникла давньоруська правова система, побачила світ видатна пам'ятка українського права — Руська Правда. Продовженням давньоруських державно-правових традицій стало Галицько-Волинське князівство (VII — друга пол. XIV ст.).

3. Литовсько-польський період в історії українських земель. Давньоруська державно-правова організація значною мірою була успадкована Великим князівством Литовським, де жило 90 відсотків українців та білорусів. Відбувся подальший розвій українського права, видатними пам'ятками якого, а також литовського й білоруського права є Литовські статuti. Проте подальша колонізація українських земель призвела до втрати після Люблінської унії 1569 р. литовсько-руської форми української державності. Центром боротьби за волю українства стає Запорізька Січ — військово-демократична форма української державності (середина XIV — друга половина XVII ст.).

4. Внаслідок національно-визвольної війни 1648–1654 рр. виникла українська козацька держава — Гетьманщина. Березневі

угоди 1654 р. прирікали Україну на поступове обмеження й ліквідацію її автономії. Співіснування демократичної у своїй основі української козацької держави й абсолютистсько-монархічної Росії було можливе лише як тимчасове об'єднання, як реакція на зовнішньополітичні фактори (друга половина XVII — 1764 р.).

5. Суспільно-політичний устрій і правове становище українських земель визначалося їх належністю до Російської й Австро-Угорської імперій та поширенням на них дії російського й австрійського права (кінець XVIII — початок XX ст.).

6. Доба відродження української національної державності. Воєнно-політична боротьба спричинила багатодержавність розвитку України. Тоді ж виникає національне українське законодавство (1917–1920 рр.).

7. Період становлення й розвитку України як радянської республіки, а з 1922 р. як союзної радянської республіки у складі СРСР. Виникає й діє радянське право, де домінує загальносоюзне законодавство. В межах періоду можна виокремити певні етапи із власними закономірностями державно-правового розвитку (1917–1991 рр.).

8. Розбудова сучасної Української держави і права розпочалася з прийняттям Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Визначальними подіями державно-правового характеру стали Всенародний референдум 1 грудня 1991 р. і прийняття Конституції України 28 червня 1996 р.

Історіографія курсу. Знання про історію цивілізації, що складалася на теренах сучасної України, сягають сивої давнини. Відомості про нашу країну та її людність містять твори античних і візантійських авторів, ранньосередньовічні європейські й арабські хроніки. Значне місце серед них належить Геродоту, який у V ст. до н. е. присвятив дослідженню Скіфії одну з книг своєї багатомної “Історії”.

Перші спроби дослідити виникнення власне української держави і права знаходимо в літописах на початку II тисячоліття. Так, автор “Повісті минулих літ” (бл. 1113 р.) чернець Печерського монастиря Нестор надає українській державі центральне місце, пов'язує історію Київської Русі зі світовою. Призначення влади князя він убаचाє в тому, щоб “володіти по праву”. Цілком імовірно, що й раніше були намагання відповісти на питання,

“откуда есть пошла земля Руська”. Недаремно серед джерел “Повісті”, окрім грецьких хронік та місцевих переказів, за твердженням академіка О. Шахматова, були давньоруський літописний звід 1037–1039 рр. та два київських 1073 і 1095 рр., які не збереглися.

Для з’ясування державно-правового розвитку України важлива також мемуарно-історична література XVI — XVII ст. (мемуари М. Литвина, “Щоденник” Е. Лясоти, “Опис України” Г. Боплана та ін.).

1647 р. у друкарні Києво-Печерської лаври вийшов “Синопис”, де здійснена спроба систематичного викладу історії України.

Видатними працями з історії держави і права України, які з’явилися наприкінці XVII — на початку XVIII ст., є козацькі літописи Р. Ракушки-Романовського, С. Величка, Г. Граб’янки. Тут зображено побут, устрій, військову організацію козацтва, причини повстань і визвольної війни проти іноземного панування.

Науковий погляд на розвиток історіографії української держави і права припадає на завершення XVIII ст. Тоді з’явилися патріотичні праці “История о Малой России” М. Антоновського, “Записки о Малороссии” Я. Марковича, “Історія Русів” невідомого автора. У цих творах йдеться про те, зокрема, що козаки — прямі нащадки русів, обґрунтовується, відтак, право українського народу на самостійний державно-політичний розвиток.

Перші кодифікації українського права припадають на другу половину XVIII — першу чверть XIX ст. Велике значення для потреб практики мали збірники Ф. Чуйкевича “Суд і розправа в правах малоросійських” (1758 р.), В. Кондратьєва “Книга Статут и прочие права малоросийские”, (1764 р.), Ф. Давидовича “Зібрання малоросійських прав” 1807 р. та ін.

У 1879 р. професор Київського університету О. Кістяківський систематизував і опублікував “Права, за якими судиться малоросійський народ”.

Видатний учений-енциклопедист, перший ректор Київського університету М. Максимович виступив проти норманської теорії походження державності на Русі, спростував теорію російського історика М. Погодіна про те, що перед навалою татар на Київщині мешкало великоросійське населення. Чимало цінного

в розвиток наукових поглядів на історію держави й права України вніс професор Київського університету В. Антонович. Створена ним “Київська школа істориків” відзначалася ґрунтовним документалізмом.

Серед перших досліджень у галузі історії українського права фундаментальні праці професора Київського університету М. Владимирського-Буданова “Огляд історії руського права” та “Хрестоматія з історії руського права”.

Центральне місце серед істориків України кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. належить М. Грушевському, який обґрунтував історичну закономірність здобуття Україною державності. Серед його численних праць — десяти томна “Історія України-Руси”, де подана перша систематична історія України.

У радянський період процес вивчення історії української держави і права має свої особливості. Подальшому його розвитку сприяло повернення 1924 р. М. Грушевського в Україну. Під його керівництвом в Академії наук досліджувалася не тільки історія української держави, а й історія українського права. Прислужилася розвитку української історико-правової науки й спеціально створена для цього комісія. Вона здійснювала також пошук і видання джерел права, складання бібліографії тощо. До складу комісії входили відомі вчені: М. Василенко, М. Максимейко, Л. Окіншевич, Ю. Черкаський та ін. Репресії проти української інтелігенції 30-х рр. і диктат більшовистської ідеології перервали плідну працю українських дослідників.

В еміграції працювали авторитетні фахівці Д. Дорошенко, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, Р. Лашенко, А. Яковлів та ін. Панівна ідея їхніх праць — безперервність історичного процесу України й окремішність його щодо російського.

За радянської доби історія української держави і права спеціально не досліджувалася. Однак у другій половині ХХ ст. над проблемами історії держави і права України працюють такі вчені, як А. Дубровіна, В. Дядиченко, М. Горбань, В. Кульчицький, В. Месьяц, П. Музиченко, М. Настюк, А. Пащук, А. Рогожин, Б. Тищик, А. Ткач, І. Усенко, В. Чехович, О. Шевченко, П. Щербина та ін. У 1987 р. за редакцією відомого історика держави і права академіка НАН України Б. Бабія побачив світ двотомник, присвячений історії держави і права України. Проте ця фундаментальна

праця, на жаль, залишилася незавершеною: третій том, що охоплює період з 1917 по 1987 рр., не вийшов.

Зважаючи на гостру потребу в нових історико-правових дослідженнях, нині цю тематику активно вивчають вчені Інституту держави і права ім. В.Корецького НАН України, Національної юридичної академії ім. Я. Мудрого, Одеської національної юридичної академії, Національної академії внутрішніх справ України, Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України, юридичних факультетів Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Львівського університету ім. І. Франка та ін. З'явилося чимало праць з історії держави і права України, де проаналізовано величезний фактичний і літературний матеріал, діалектично поєднано узагальнення з ретельним висвітленням особливостей розвитку української державності та права (Історія держави і права України / За ред. А. Й. Рогожина: У 2-х ч. — Харків, 1993–1996. Перевидання в К., 1996; Історія держави і права України / За ред. В. Г. Гончаренка — К., 1996; Історія держави і права України: Навч. посібник / За ред. А. Чайковського. — К., 2000; Історія українського права / За ред. О. О. Шевченка. — К., 2001; Копиленко О., Копиленко М. Держава і право України 1917–1920 рр. — К., 1997; Кульчицький В., Настюк М., Тишик Б. З історії української державності. — Львів, 1995; Музиченко П. Історія держави і права України. — К., 2000. та ін.).

Останніми роками видано ряд збірників документів (Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. — К., 1997 та ін.), хрестоматій (Історія держави і права України: Хрестоматія. — К., 1996; Хрестоматія з історії держави і права України. У 2-х т. — К., 1997), перевидано раритетні видання (Лащенко Р. Лекції по історії українського права. — К., 1998; Чубатий М. Огляд історії українського права. — К., 1994 та ін.).

Результатом значної за обсягом наукової праці колективу авторів, істориків права з Харкова, Києва, Львова став двотомний академічний курс з історії держави і права України, допущений Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти (Історія держави і права України. Академічний курс: Підручник. В 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000.). Його поява — значна подія у розвитку української історико-правової науки.

Цей навчальний посібник підготовлено відповідно до програми, складеної на кафедрі державно-правових дисциплін Інституту права ім. кн. Володимира Великого Міжрегіональної академії управління персоналом. В ньому здійснена спроба цілісного висвітлення історії суспільно-державного ладу та права українського народу. Розглядаються джерела українського права, розвиток державно-правових інституцій від найдавніших до наших часів. Навчальний посібник складається з двох частин. У першій — історія державно-правового розвитку від часу появи в середині I тис. до н. е. рабовласницьких державних утворень у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї до Лютневої демократичної революції 1917 р.; у другій — історія держави і права України після лютого 1917 р.

Автор висловлює щиро подяку всім, хто причетний до підготовки цього видання.

СТАРОДАВНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ПРИАЗОВ'Я

(Середина I тис. до н. е. — V ст. н. е.)

1.1. Скіфська рабовласницька держава й право

Перші паростки державності на території сучасної України з'явилися у скіфські часи. Більшість дослідників вважає, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії місцевих (кіммерійських) та прибулих (іранських) кочових племен. Давньогрецький історик Геродот вважав скіфів одним народом, однак аналіз їх способу життя та господарювання свідчить про інше.

У VII–V ст. до н. е. утворюється могутній союз скіфських племен. Основу його становили скіфи царські — наймогутніше і найчисленніше плем'я, яке проживало на лівобережжі нижньої течії Дніпра, а також у степовому Криму. До цього союзу також входили скіфи-кочівники (правий берег нижнього Дніпра), скіфи-землероби — між Інгулом і Дніпром, елліно-скіфи (у басейні Північного Бугу). У межах степової смуги України проживали скіфи-хлібороби (орачі). Окремі вчені саме їх вважають пращурами українського народу. За правління царя Атея (IV ст. до н. е.) Скіфії належала величезна територія Причорномор'я від Дунаю до Дону. Найбільшого піднесення Скіфія досягла в II ст. до н. е. за царів Скілура та його сина Палака. Столиця держави Неаполіс (поблизу Сімферополя) являла собою важливий ремісничо-торговельний і культурний центр. Влада скіфів поширилась на всю Тавриду. Але цей процес загальмувало повстання рабів під проводом Савмака.

На зламі II–III ст. н. е. скіфське царство зазнало нищівного нападу готів і остаточно розпалося.

Суспільний лад у скіфському царстві характеризується соціальним розшаруванням. Розкопки курганів свідчать про різкий контраст поховань знаті й простих людей. Панівну верхівку суспільства становили: царська сім'я, військова аристократія, родоплемінна знать, багаті купці, що постійно збагачувалися за рахунок воєнних походів, работоргівлі, експлуатації общинників і рабів.

За Геродотом, відособленою соціальною групою, яка відіграла значну роль у житті суспільства, були жерці.

Найчисленнішу верству населення становили вільні общинники, що відбували військову службу, платили данину, виконували інші повинності.

У Малій Скіфії (степовому Криму) серед міського населення переважали вільні ремісники й купці.

Найнижчий щабель скіфської соціальної ієрархії посідали раби. Кількість їх була значною, проте вони не відігравали вирішальної ролі у виробництві, а використовувались у домашньому господарстві, а також як товар у торгівлі з грецькими містами. Головними джерелами рабства були підкорення інших народів, військовий полон, народження від рабині та ін.

Державний лад. Скіфія була державою рабовласницького типу. За формою правління — один із різновидів рабовласницької монархії. Державу очолював цар, якому належала вся повнота законодавчої та розпорядчої влади. Він самостійно вирішував питання внутрішньої та зовнішньої політики, здійснював судові функції. На уявленні про божественне походження царської влади базувалися також його функції жерця. До апарату державного управління входили найближчі родичі, найвідданіші слуги та військова верхівка. Найвпливовіші з них утворювали наблизений до царя дорадчий орган — царську раду. За часів Геродота у скіфському суспільстві існував також демократичний орган — народні збори всіх воїнів, де обговорювалися важливі питання суспільного життя й і престолонаслідування. Зі зміцненням царської влади, починаючи від Атея, збори втратили своє значення.

Виникнення державного апарату не знищило повністю колишньої родової організації, особливо в місцевому управлінні, де зберігалися старійшини й вожді.

Державна структура скіфів значною мірою відрізнялась від рабовласницьких і феодалних держав. Але за своїми основними функціями вона була політичною організацією. Серед них:

- підтримання відносин землевласності й панування;
- зміцнення верховної влади;
- накопичення багатств у руках пануючої верхівки.

Право. Джерелами права в Скіфії були звичай та правила, встановлені царською владою. Певний вплив справляла релігія. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо від еллінів, таврів, неврів та ін.

Норми права захищали державну владу, життя, майно та привілеї царської сім'ї. Верховна власність на землю належала царю. Скіфське право захищало приватну власність на рухоме майно, худобу, домашні й особисті речі, на рабів, зброю, знаряд-дя виробництва.

Діяло зобов'язальне право, що регулювало відносини купівлі-продажу, дарування, міни. Зазвичай договори скріплювалися клятвою.

Здійснювалась правова регламентація данницьких відносин. Так, відмова від сплати данини вважалася достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувались пограбуванням майна, худоби, захопленням полонених (рабів).

Шлюбно-сімейне право базувалося на принципах патріархату. Відлік родоводу вівся по чоловічій лінії. Практикувалося багатоженство. Жінки не мали жодних прав на власність і спадщину. Якщо вдову після смерті чоловіка не було вбито й поховано разом із ним, то вона, як і майно померлого, переходила в спадщину до його старших родичів. Майно після смерті батька успадковував молодший син, а старші сини наділялися частинами рухомого майна при одруженні.

Кримінальне право тільки-но зароджувалося. Зазвичай існувала кривава помста. Найнебезпечнішими вважалися злочини проти царя, замах на життя можновладця, непокоря царському наказові, які у скіфів каралися на смерть. Жорсткою переслідувалося нехтування законів, порушення звичаїв та боговідступництво. Чітко визначеної системи покарань не існувало. Суддя сам визначав покарання за злочини, серед яких, окрім смертної кари, були калічення, вигнання за межі держави.

1.2. Рабовласницькі міста — держави Північного Причорномор'я та їх право

Грецькі міста-колонії з'явилися у VII ст. до н. е. (Істрія в Подунав'ї, Борисфен на о. Березань), VI ст. до н. е. (Ольвія, на Бузькому лимані, Феодосія, Пантікапей, у Східному Криму), а також у I ст. до н. е. (Херсонес, поблизу Севастополя, Тіра, неподалік сучасного Белгород-Дністровського та багато інших). Вони існували майже впродовж тисячоліття, були рабовласницькими полісами і мало чим відрізнялися від метрополій.

На першому етапі (VII–I ст. до н. е.) міста-держави, виконуючи функцію грецької колонізації Північного Причорномор'я, формально були незалежними утвореннями. На другому (I ст. до н. е. — III ст. н. е.) — підкорилися Риму. Занепад міст-держав відбувся на зламі III–IV ст. н. е. внаслідок кризи рабовласницької формації, загострення внутрішніх класових суперечностей і наступу кочових племен.

Грецькі міста мали розвинену економіку, ремісниче виробництво, землеробство, рибальство. Так, значних успіхів досягли ольвійські майстри у виготовленні виробів з бронзи, міді; славилися їх керамічне, ювелірне, деревообробне, ткацьке виробництво. Велася жвава заморська торгівля. Експортувалися хліб, худоба, шкіра, сіль, риба. Торгували й рабами. Предметом імпорту були тканини, метали, мармурові вироби, вино й оливкова олія. Грецькі міста мали високу культуру. Споруджувалися кам'яні будинки, оздоблені скульптурою, розписом і мозаїкою.

Вступаючи у взаємовідносини як з грізними степовиками, так і землеробами українського Полісся та Лісостепу, міста-держави встановлювали з ними тісні економічні зв'язки. Хоча метрополії і вбачали в них, передовсім, джерело надходження прибутків і рабів з “варварського світу”, існування таких міст на Північному березі Чорного моря відчутно стимулювало процес соціально-економічного розвитку племен, що їх оточували.

Суспільний устрій характеризується виразним соціально-класовим розшаруванням. Панівний клас — судновласники, купці, землевласники, господарі виробництв і майстерень. Серед населення переважали вільні землероби, ремісники, вільні торговці. Але вільними, повноправними громадянами були тільки чоловіки — громадяни міста. Жінки вважалися вільними, але не мали

політичних прав. Соціальні відносини між громадянами будувалися на принципі рівноправності.

Значною соціальною групою були також осілі чужоземці, вихідці з “варварського світу”, які проживали у містах. Вони не мали громадянських прав, не брали участі в політичному житті міст, а набути громадянство могли лише за великі заслуги перед полісом.

На найнижчих щаблях соціальної ієрархії перебували безправні раби — об’єкти права. Джерелами рабства були купівля на невільницьких ринках, захоплення або купівля у племен “варварського світу”, військовий полон, народження від рабині. Невільницька праця широко використовувалась у домашньому та сільському господарстві, в ремісництві, соледобуванні тощо. Інколи рабів відпускали на волю, здійснивши обряд посвяти божеству. В цьому разі релігійна громада ставала покровителькою їх. За мужні дії під час війни міська влада також давала рабам волю. Свідченням цього є рішення влади Ольвії надати рабам громадянство, коли 331 р. до н. е. війська Олександра Македонського взяли в облогу місто.

Державний лад міст будувався на тих же засадах рабовласницької формації, що й устрій античних полісів Греції. За формою правління це були демократичні (V–II ст. до н. е.) або аристократичні (починаючи з I ст. до н. е.) республіки. Вищий законодавчий орган державної влади — народні збори, які, наприклад, в Ольвії, скорочено називалися “Народ”. Практично це були збори міської общини за участю лише повноправних громадян міста — греків віком 25 і більше років. Решта населення (раби, чужоземці, жінки) не мали права брати участь у владних органах. Збори вирішували найважливіші питання внутрішньої й зовнішньої політики, обирали посадових осіб і контролювали їх діяльність. Вони також надавали громадянство, торгові привілеї іноземцям, вшановували громадян, котрі мали заслуги перед містом. В Ольвії, наприклад, за розбудову міста й пожертви до міської скарбниці громадян нагороджували золотим вінком або встановлювали їхні статуї.

Народними зборами щорічно обирався постійно діючий виконавчий орган — Рада міста, яку очолював голова; обирався також секретар. Рада організовувала підготовку й попередній роз-

гляд рішень, декретів та постанов народних зборів. Тому законодавчі акти міст видавалися від імені “Ради і народу”.

Окремою ланкою міського управління були виборні колегії — магістратури або посадові особи — магістрати, які обиралися з числа повноправних громадян міста. Вони управляли фінансами, судовими установами, військовими справами та іншими галузями життєдіяльності міста. Серед міських магістратур неабияке значення мала колегія архонтів. Вона керувала іншими колегіями і в разі необхідності скликала народні збори. Її очолював перший архонт, якому також належало право командувати військами міста. Вирішенням юридичних питань займалася колегія продиків.

У містах-державах Північного Причорномор’я функціонували суди. В судочинстві брали участь судді, обвинувачені, свідки. Судовий процес мав змагальний характер, вирок суду був остаточним.

Право будувалося на системі Афінської полісної демократії, а його основними джерелами вважалися звичай і закон, які незрідка ототожнювались. Закони народних зборів, декрети рад міст, постанови колегій посадових осіб приймалися з урахуванням звичаїв і традицій.

Розвинутій правовій регламентації підлягали відносини власності. Право захищало приватну власність на житло, рухоме майно, худобу, особисті речі. Земля і раби могли бути як у приватній, так і державній власності.

Жвава зовнішня і внутрішня торгівля зумовили розвиток зобов’язального права. Укладалися договори купівлі-продажу, позики, дарування та ін. Важливі угоди здійснювалися у державних установах при свідках, за присутності чиновників. Регламентувалося право оренди землі, найманої праці.

У кримінальному праві найтяжчими вважалися злочини проти держави (змова, спроби повалення демократичного ладу, державна зрада, розголошення державної таємниці). Щодо цих злочинів застосовувалися смертна кара, штрафи, конфіскація майна.

1.3. Боспорське царство

Боспорська держава виникла у V ст. до н. е. на основі об’єднання деяких грецьких держав-полісів й приєднання територій скіфських і меотських племен Керченського й Таманського півостровів,

а також Південного узбережжя Азовського моря. Центром цього краю було місто Пантікапей (сучасна Керч), яке й стало столицею царства.

У IV–III до н. е. Боспорське царство сягає найбільшого розквіту й поширює свій вплив на Північне узбережжя Чорного моря. Але з кінця III ст. до н. е. Боспор поступово занепадає. Царство зазнає фінансово-економічних і соціальних катаклізмів унаслідок кризи рабовласницької системи, поглибленої повстанням у Пантікапейі у 107 р. до н. е. під проводом Савмака. Хоча воно й було придушене, Боспорське царство вже не могло звестися. Упродовж I ст. до н. е. Боспор потрапляє в залежність від Понтійської держави, а потім — Риму. В III ст. н. е. на нього нападають готські племена, які зруйнували чимало поселень і міст. Остаточно Боспорське царство було знищено наприкінці IV ст. кочовими ордами гунів і підвладних їм племен. У VI ст. території Боспору ввійшли до складу Візантії.

Суспільний лад у Боспорському царстві характеризується наявністю рабовласників і рабів, вільних і невільників.

До пануючої верхівки належали царі з їх оточенням, представники родоплемінної й військової знаті, жерці, чиновники державного апарату, судовласники, власники земельних ділянок, ремісничих майстерень. Інтенсивний експорт зерна, риби, худоби, рабів сприяв формуванню прошарку багатих людей, які займалися торгівлею й работоргівлею. Найбагатшими купцями вважалися сам цар і його посадовці, в тому числі й воєначальники. Рабовласницько-купецька знать відіграла вирішальну роль у житті Боспорського царства.

За користування землею, яка вважалася власністю царя, значну частину врожаю вільні землевласники змушені були віддавати державі. На них покладалося виконання повинностей на користь держави, в тому числі й несення військової служби.

Основною продуктивною силою були раби. Їхня праця використовувалась на різних промислах, у будівництві, ремісництві, виноробстві, домашньому господарстві. У землеробстві крім рабської використовувалася праця вільних селян-общинників. Вони були основними платниками натуральних податків і несли тягар повинностей як на користь держави, так і місцевої аристократії.

Державний устрій. Боспорське царство сформувалося як союз грецьких полісів, і всі вони зберігали певну частку самостійності. Поступова ліквідація залишків автономії й самоврядування сприяла переродженню Боспорської держави в монархію. Верховна влада належала архонтові й була не менш могутньою, ніж у монарха. Архонти видавали закони для всього об'єднання античних полісів, хоча кожен із них як незалежне місто-держава мав власне право. Спочатку тут правила династія Археанактидів, а потім — Спартоکیدів. У III ст. до н. е. один із представників династії Спартоکیدів (Євмел) проголосив себе царем; власне, відтоді Боспор вважається царством. На початку нової ери тамтешній цар стає одноосібним правителем, необмеженим главою держави, розпоряджається всіма її матеріальними та людськими ресурсами. У його руках зосереджується вища законодавча, виконавча й судова влада, і навіть жрецькі функції.

Після поразки в боротьбі проти Риму (63 р. до н. е.) Боспорське царство стало залежним від Риму, який, однак, вважав Боспор союзною державою. За римських часів царі офіційно титулувалися “друг кесаря й друг римлян”. Державно-політичний устрій у Боспорському царстві римського періоду лишився майже таким, як і за правління Спартоکیدів. При вступі на престол боспорський цар затверджувався римським імператором, від якого одержував регалії своєї влади — курульне крісло, скіпетр та ін. Функції центрального управління здійснювало найближче оточення царя. Монарх призначав із числа вищої придворної знаті всякого роду управителів. Центральний апарат управління становили: міністр палацу, особистий секретар, начальник фінансів, охоронці царських скарбів, казни, керуючий справами релігійних культів, спальник та ін. Для зв'язку із сусідніми племенами й державами при дворі утримувалися перекладачі.

У місцевому управлінні спочатку зберігалось полісне самоврядування: народні збори, рада, виборні посади. Та плинув час, і традиції демократичного ладу, притаманні грецьким полісам, поступово зникли. Певна автономія залишилась у місцевих племен. Визнавши владу боспорського царя, вони мали, втім, власних царків, або вождів, зберігали племінний устрій, звичний спосіб життя, родовий побут, звичаї. Проте вони зобов'язані були сплачувати данину боспорським правителям.

У перших століттях нашої ери за римських часів держава поділялася на округи, управління якими доручалося царським намісникам. Органи місцевого самоврядування ліквідовуються.

Право. Збереглося мало відомостей про боспорське право. Його джерелами були: законодавча діяльність царів Боспору, право грецьких міст-держав, звичаї місцевих племен, норми римського права. Право захищало інтереси рабовласників. Воно регулювало майнові відносини, насамперед державної та приватної власності на землю, рабів, худобу, рухоме майно. Здебільшого власниками земель були боспорська знать і місцева аристократія. Землі належали також і храмам. Усі землевласники могли користуватися землею, виконуючи певні службові обов'язки та повинності на користь царя, котрий вважався верховним власником усіх земель. Товарне виробництво, жвава внутрішня й зовнішня торгівля стимулювали розвиток зобов'язального права, договірних відносин: купівлі-продажу, позики, дарування та ін.

У кримінальному праві найтяжчими злочинами вважалися повстання, змова та замах на життя царя, державна зрада тощо. Каралися й злочини проти особи, власності. Застосовувалися також такі види покарання, як смертна кара, конфіскація майна, штрафи. До нас дійшло небагато свідчень про судочинство в Боспорському царстві. Вірогідно, що суд творили цар зі своїми приближеними, які зналися у судових справах, та місцеві правителі. Існувала посада судового виконавця.

У першому тисячолітті до нашої ери людство на території України розвивалося нерівномірно. Тут сходилися різні племена й народи. Тому й перші державні утворення, що виникли на українських землях, формувалися в різні часи по-різному. Так, скіфська держава характеризувалася неподільною єдністю влади та її ж верховною власністю на землю, природні та людські ресурси. На вузькій смузі Чорноморського узбережжя греки-колоністи розвинули полісну цивілізацію. Вона поєднувала державну владу й приватну власність, що сприяло демократії вільних громадян.

Виникали й розвивалися економічні й політичні зв'язки між Скіфією, грецькими містами-державами, Боспорським царством і землеробами українського Полісся та Лісостепу. Скіфи-орачі,

яких вважають пращурами сучасних українців, становили значну частину населення Скіфської держави. Передові для тих часів грецькі й римські політичні та правові інститути, соціально-економічні й культурні надбання впливали на розвиток ранньослов'янського населення Середнього Подніпров'я.

РАННЬОФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ

2.1. Формування й розвиток давньоруської держави

Археологічні пам'ятки (черняхівська, зарубинецька, корчуватська культури) свідчать про те, що предками українців були східні слов'яни, які впродовж I тисячоліття н. е. пройшли шлях від військово-демократичної організації племен до ранньофеодальної держави. На цьому шляху простежується принаймні чотири етапи.

Наприкінці старої ери завершується епоха первіснообщинного ладу в східних слов'ян. Настає *етап розкладу родового ладу й зародження “військової демократії”* (II ст. до н. е. — II ст. н. е.). У писемних джерелах тих часів (римські історики Пліній Старший, Тацит) слов'яни згадуються під назвою “венеди”. Венеди становили єдиний, стійкий і найчисленніший масив, що заселяв терени Центральної та Східної Європи. Венедську єдність праслов'ян зруйнувало вторгнення германського племені готів.

Наступний етап (II–VI ст.) характеризується як *етап розквіту “військової демократії”* — перехідної форми управління суспільством, що поєднувала елементи громадського самоврядування та публічної влади. Східні слов'яни, які називалися антами, за свідченнями готського історика Йордана й візантійського історика Прокопія Кесарійського в IV ст. населяли територію від Дунаю до Азовського моря. Видатний український історик М. Грушевський вважав об'єднання антів спробою предків українського народу створити державність з організованим військом та участю населення в політичному житті. Цієї ж думки дотримується і чимало сучасних дослідників, зазначаючи, що об'єднання антів складалося з князівств (княжінь). Навала аварів наприкінці VI ст. не зруйнувала їх як основи східнослов'янської державності. Пізніше в “Повісті минулих літ” вони будуть названі полянами,

древлянами, дреговичами, бужанами, волинянами, уличами, тиверцями, білими хорватами, сіверянами, радимичами, кривичами, словенами, в'ятичами. Саме на цьому етапі з'являються такі елементи державності, як територія, поділ населення за територіальною ознакою, публічна влада з її ще недосконалим апаратом, відчужена від народу військова дружина.

У письмових джерелах VII ст. уже не зустрічається назва “анти”, зате дедалі частіше — “слов'яни”, “склавени”, “склавіни”. Розпочинається наступний етап історії східних слов'ян: *етап утворення ядра давньоруської державності* — своєрідної федерації князівств під назвами “Русь, Руська земля”(VII–IX ст.). Зазначимо, що в давньоруських літописах інтенсивні державотворчі процеси на наших теренах пов'язуються із заснуванням Києва на землях союзу племен полян у Середньому Подніпров'ї (друга пол. V ст. — перша пол. VI ст.). Місто розташувалося у вигідному географічному місці, де перетиналися торговельні шляхи, які вели до могутньої Візантійської імперії; пізніше Київ стає центром південної частини східних слов'ян. Тому тут розвиток класових відносин і становлення державності відбувалися швидше, ніж в інших слов'янських племен. У VIII ст., за умов боротьби з кочівниками, навколо нього об'єдналися кілька союзів племен. В іноземних джерелах, зокрема візантійських та арабських, щодо цих об'єднань, особливо племен полян і сіверян, застосовують назву “Русь”. Кожна з племінних земель була незалежним князінням, яке сплачувало Києву данину і виставляло на його вимогу свої дружини. Військова демократія переростає у військово-ієрархічне правління. На рубежі VIII–IX ст. придніпровський союз союзів племен “Руська земля” об'єднував не лише регіони Київського, Переяславського, Чернігівського князівств, а за твердженням академіка Б. Рибаківа, охоплював територію близько 120 тис. кв. км. і сягав на північ аж до Західної Двіни. Правила у цьому державному об'єднанні, згідно з літописом, династія Кия, представниками якої в IX ст. були Дір і Аскольд.

Змістом завершального етапу формування давньоруської державності є об'єднання південного й північного ранньодержавних утворень у Давньоруську державу з центром у Києві. На півночі також об'єдналися ільменські слов'яни (словени, кривичі) й окремі неслов'янські племена (меря, весь, мурома) навколо

Новгорода. Проте, за літописом, ці племена не змогли самі зорганізувати державу і запросили на князювання варягів. 882 року представник новгородської знаті Олег, родич або воєначальник варязького князя Рюрика, захопив Київ, підступно вбив Аскольда і Діра й утвердився на Київському престолі. Цьому сприяла політична криза в київській державі внаслідок невдоволення народних мас частими воєнними походами і хрещенням правлячої верхівки, в тому числі й Аскольда. Внаслідок династичного перевороту об'єдналися два величезні слов'янські центри. Ця подія традиційно вважається датою утворення однієї з найбільших країн Європи, найменованої істориками “Київська Русь”.

Звичайно, Олег аж ніяк не був творцем держави для русів. Він не спромігся навіть запровадити тут республіканську форму правління, яка існувала в Новгороді. Київська монархічна держава на той час здобула міжнародне визнання, утвердивши себе в історії європейської цивілізації першим договором із Візантією (860 р.).

Процес консолідації слов'янських земель об'єктивно зумовлений певними внутрішніми факторами: спільністю території, тисними економічними зв'язками, спорідненістю матеріальної та духовної культури, релігії, схожістю мови, традицій, суспільного, державного, військового устрою, судочинства, звичаєвого права. Серед зовнішніх чинників об'єднання чи не головною була необхідність спільної боротьби проти експансії сусідніх народів.

Літописна легенда про варязьке походження династії руських князів використана в так званій *норманській теорії*, представники якої відмовляють східним слов'янам у здатності створити власну державу. Норманізм ще в XVIII ст. започаткували німецькі вчені Г. Байер, Г. Міллер, А. Шлецер. Вони, до речі, працювали в Російській академії наук, а в своїх працях штучно перебільшували роль варягів у долі Русі, вважаючи норманів засновниками східнослов'янської державності. У XIX ст. їх підтримали М. Карамзін, С. Соловйов, М. Погодін. Наукову неспроможність норманізму переконливо довели М. Ломоносов, М. Грушевський, Б. Греков, Б. Рибаків, та ін. Історик права М. Владимирський-Буданов зазначав, що варяги-князі застали тут готовий державний устрій. Вплив варягів на Русь не мав вирішального значення, бо вони перебували на тому самому рівні розвитку, що й русичі. Норманська теорія походження Давньоруської дер-

жави втратила наукове значення. Рідкісні вияви сучасного норманізму, переважно за рубезжем, віддзеркалюють суто політичні чи патріотичні мотиви.

Не підтвердилися також і спроби пояснити виникнення Давньоруської держави з позиції *теорії пантюркізму*. Прихильники цієї теорії вважають, що Давньоруська держава була утворена Хозарським каганатом, а київські князі були, відповідно, тюркського походження. Активно відстоює хозарську гіпотезу професор Гарвардського університету (США) О. Пріцак в своїй праці “Походження Русі” (1992 р.). У цьому зв’язку можна зазначити лише те, що необхідність боротьби з набігами хозарських племен змушувала слов’ян консолідувати свої сили й об’єднуватися навколо Києва. Отже, виникнення Давньоруської держави з центром у Києві — закономірний результат внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов’ян.

У подальшій історії Київської Русі можна виокремити три основні періоди. *Період консолідації державності* (кінець IX—Xст.) пов’язується з князюванням Олега (882–912), Ігоря (912–945), Ольги (945–964) та Святослава (964–972). У процесі завершення політичного об’єднання Русі відбувалося становлення феодального суспільного ладу, утворення апарату влади. За цей час виникло величезне господарське й політичне об’єднання.

Найтриваліший *період розвитку держави* (X — перша третина XII ст.) припадає на час правління Володимира Великого (980–1015) та Ярослава Мудрого (1016, 1019–54), а також Володимира II Мономаха (1113–25) та Мстислава Великого (1125–32). На противагу територіальному зростанню попереднього періоду тепер переважає внутрішній розвиток, зміцнення законопорядку. Надзвичайно важливою подією було *прийняття християнства*, яке несло з собою нову культуру й духовність. Християнство, ставши з 988 р. державною релігією, своєю підтримкою й освяченням великокнязівської влади сприяло зміцненню внутрішнього й зовнішнього становища Київської Русі. Утвердженню сильної централізованої держави сприяло проведення під час правління Володимира *адміністративної реформи*. Територія країни, значно збільшившись за рахунок підкорення в’ятичів, радимичів, сусідніх литовських племен, була поділена на вісім волостей. На чолі кожної з них стояли спочатку намісники, а потім

сини Великого князя. Реформа ліквідувала владу місцевих князів племен, скасувала автономію земель. У такий спосіб Володимир зміцнив владу Києва і запобіг розвитку відцентрових тенденцій, що підігрівалися місцевою аристократією. Важливе значення мала й *військова реформа*, внаслідок якої вдалося створити сильне військо, що складалося з великокнязівської дружини, дружин місцевих князів, народного ополчення, найманих загонів, а також споруджено фортифікаційні укріплення. Внаслідок *судової реформи* відбулося розмежування світського та церковного судів. Це була доба досягнення Києвом політичної могутності й стабільності, економічного та культурного розвитку.

Період розпаду та занепаду державності (друга третина XII ст. — перша половина XIII ст.) характеризується загостренням міжусобної боротьби, посиленням нападів кочовиків, економічним застоєм. Сильні доцентрові тенденції спостерігаються під час княжіння Ярополка Володимировича (1132–39), Всеволода Ольговича (1139–46), Ізяслава Мстиславича (1146–54) та Ростислава Мстиславича (1158–67). Занепад Києва почався з розгрому міста в 1169 р. військами володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського. Остаточне зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 р. ознаменувало собою завершення київського періоду в історії України. Давньоруська держава розпалася на 15 окремих земель, які не визнавали влади Києва.

Серед причин занепаду Київської Русі можна назвати такі:

- надто великі для середньовіччя розміри держави за відсутності захищених природних кордонів, надзвичайна родючість земель, що притягувала завойовників;
- розвиток вотчинного землеволодіння, княжі чвари та міжусобиці;
- слабкість державного устрою, непорядкованість права успадкування великокнязівського престолу за наявності величезної кількості нащадків;
- перманентна зовнішня агресія кочових народів (із 1061 по 1210 половці вчинили 46 набігів на руські землі), татаро-монгольська навала;
- неспроможність замирення з Володимиро-Суздальським князівством, Польщею, Угорщиною, Литвою.

2.2. Суспільний лад

За соціальною структурою і правовим статусом населення Київської Русі поділялося на три категорії: феодала, особисто вільна верства, феодально залежне населення.

Найвище місце в суспільній ієрархії посідали *Великий князь* і численні представники різних відгалужень династії Рюриковичів. Наприкінці X ст. склалися великокнязівський домен і домени *місцевих князів*, які стали адміністративними й господарськими центрами феодальних володінь. Княжі воїни, дружинники та місцева знать утворювали клас *бояр*, яких ще називали “княжими мужами”. Феодала були пов’язані між собою системою васальних відносин. На відміну від Західної Європи, де феодальне землеволодіння узалежнювалося службою своєму сюзерену, на Русі бояри, як про це свідчить Поширена редакція Руської Правди, користувалися правом спадкового володіння вотчинами. Боярське успадкування вотчин могло зберігатися навіть із переходом від одного князя до іншого. Бояри в багатьох випадках мали свої військові дружини, брали участь у князівських рада, обіймали вищі посади в князівській адміністрації. Поряд із великими феодалами виростав клас дрібних феодалів, які отримували жалувані землі без права успадкування, дарування чи продажу. Такі тимчасові власники земель могли жалувані чи інші землі викупити і в такий спосіб стати власниками довічними. Верства бояр не була замкненою кастою. За визначні заслуги перед князем (державою) до неї міг увійти представник нижчих верств або іноземець.

На щабель нижче від бояр стояла *міська знать* (“старці градські”, “нарочиті мужі”), найвизначнішими представниками якої були великі купці (“гості”), що займалися міжнародною торгівлею, вступали в родинні зв’язки з боярами й домінували в міській політиці. Міська верхівка часто ставала союзником боярства, яке мешкало в містах, у боротьбі проти посилення влади князя. За таких обставин з XII ст. князі змушені були укладати “ряд” (договір) із вічем.

Із уведенням християнства на Русі почалося формування *духовенства*, верхівку якого становили митрополит, єпископи, ігумени монастирів. Духовенство ділилося на чорне (монастирське) і біле (мирське). Значну роль відіграло чорне духовенство, серед

якого було чимало вихідців із вищих верств населення. Досить часто князі й бояри ставали засновниками монастирів.

Вільне населення Київської Русі позначалось загальним терміном “люди”. Найчисельнішою соціальною верствою були вільні общинники (селяни), яких називали *смердами*. Вільний селянин мав право переїжджати з місця на місце, звертатися до суду. Основним обов’язком смердів була сплата князям, боярам та іншим власникам данини, а також відбування військової повинності під час війни. Проте у XII ст. з’являються ознаки зростаючого поневолення селянства феодалами, що проявляється у ширшому застосуванні “уроків” (відробіток на користь власника землі), захопленні феодалами общинних земель. Збільшення боярських землеволодінь призводить до виникнення численної групи смердів, які працюють на боярській землі, залишаючись дочасу особисто вільними. В разі смерті такого селянина і відсутності спадкоємця по чоловічій лінії (сина) ця земля разом з усім майном поверталася феодалу.

До особисто вільної соціальної верстви також належала більшість міського населення: *ремісники*, що поділялися на майстрів та підмайстрів і гуртувалися в ремісничі корпорації (цехи), а також *дрібні торгівці, крамари, рядове духовенство*. Ремісники й торгівці несли основний тягар міських повинностей. Вони сплачували податки грішми, платили натурою (хлібом, пшоном, солодом), відробляли на будівництві й ремонті міських укріплень.

Феодално залежне населення, за Руською Правдою, складало напівзалежна та цілком залежна верстви. До першої відносяться *рядовичі*, які перебували у тимчасовій феодалній залежності на умовах “ряду” (договору). Чисельним різновидом рядовичів були *закупи* — селяни, які розорившись, брали у феодалів “купу” (позику) і за це мали працювати у їхньому господарстві. Позикодавець мав право фізично карати закупу “за вину”. У разі неповернення купи він перетворювався на холопа. *Холопи, челядь* повністю залежали від феодалів і були їхньою власністю. Вони не мали ні особистих, ні майнових прав. За злочини холопа відповідав феодал, він же отримував винагороду (“урок”), якщо хтось неправомірно вбивав холопа. Руська Правда встановлювала відповідальність за надання допомоги холопу-втікачеві та обов’язок сприяти його пійманню. Джерелами хо-

лопства були: полон, самопродаж, вступ на службу до феодала “без ряду”, народження від холопів, одруження на рабині, продаж боржника, який збанкрутував, покарання за злочини. Проте холопи могли самі викупити себе на волю чи бути звільненими феодалом за вірну службу.

Окремий прошарок населення, за Руською Правдою, становили *ізгої* — люди, які вибули з однієї соціальної верстви і не потрапили до іншої. Найчастіше на ізгоїв перетворювалися смерди, які в процесі феодалізації втратили зв'язки з общиною, та холопи, які викупилися чи були відпущені на волю. Матеріально незабезпечені, вони змушені були проситися під владу пана або під патронат церкви і згодом ставали залежними від землевласників. Изгоями могли стати й вихідці з вищих верств суспільства: збанкрутілі купці, діти священників, які не навчилися грамоті, князі-сироти, які втратили “причетність” до руської землі. Такі ізгої вважались вільними доти, поки не потрапляли до когось в услужіння.

2.3. Державний устрій

За формою правління Київську Русь можна вважати *ранньофеодальною монархією*. Безперечно, Київська Русь не була державою в сучасному розумінні цього слова, а лише періодично набувала ознак “клаптикової” ранньофеодальної імперії, міжкнязівської федерації або конфедерації під колективним правлінням династії Рюриковичів. Інколи — перетворювалася на конгломерат самостійних князівств, зв'язаних відносинами сюзеренітету-васалітету та формальним визнанням єдності Київської Русі й першості Великого князя київського. На думку багатьох сучасних дослідників, Давньоруська держава була нестійким, відносно єдиним державним утворенням.

Центральне управління уособлювали Великий князь, боярська рада, князівські з'їзди (снеми) та віче. Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденцій у державному устрої Києва.

На чолі держави стояв *Великий князь київський*. В IX–X ст. його повноваження обмежувалися керівництвом дружиною, організацією воєнних походів, збиранням данини, охороною кордонів, дипломатичною діяльністю, здійсненням судочинства на

основі звичаєвого права. Київські князі тоді володіли переважно київською землею. Князівства племен зберігали певну автономію. Вони сплачували Києву данину й залучалися до участі у воєнних і зовнішньополітичних акціях. З кінця X ст., починаючи з Володимира, Великий князь розглядається як верховний володар і розпорядник усієї землі держави. У зв'язку з ускладненням структури війська (дружина, війська васалів, ополчення) зростає обсяг його воєначальницької діяльності. Обов'язки захищати кордони передбачають організацію сторожової служби, спорудження укріплень, встановлення й підтримання зовнішніх зв'язків. З'являються нові функції: господарсько-розпорядчі (організація будівництва шляхів, укріплень, мостів та ін.), придушення народних повстань, керівництва збором податків, мита за торгівлю, плати за судочинство, штрафів. Великий князь успішно сприяв поширенню християнства в суспільстві. У XI–XII ст. особливо вагомою стає законодавча функція князя.

Процес децентралізації влади пов'язується з реформою Ярослава Мудрого, за якою кожний представник династії Рюриковичів, яка швидко зростала, отримував реальну (чи уявну) частку володінь. Унаслідок цього статус Великого князя обмежувався до рівня титулованого глави династично зв'язаного конгломерату князівств. До того ж у намаганні посісти на київському престолі численні представники династії безперервно ворогували й воювали між собою.

Княжа (боярська) рада, пізніше *боярська дума*, була постійним дорадчим органом при князеві. Вона складалася з верхівки дружини князя, великих бояр, представників верхівки міст, вищих церковних ієрархів, а у воєнний час — і керівництва союзників. Князівська рада вирішувала військові, адміністративні, фінансові питання. Інколи вона виконувала функції вищої судової влади. Рада не мала впорядкованої організаційної структури, однак її діяльність носила стабільний характер. Це пояснюється насамперед зацікавленістю князя в підтримці найважливіших рішень впливовими особами держави.

До структури центральних органів влади належали *князівські з'їзди (снєми)*, які скликалися Великим князем для вирішення питань війни й миру, змін у державному устрої, порядку зайняття столів, ухвалення найважливіших законодавчих актів. Так на снємах у 1072 р. у Вишгороді було схвалено "Правду Яросла-

вичів”, у 1097 р. визнано незалежність окремих князів, у 1101, 1103 рр. під Києвом вирішувалися питання війни й миру з половцями. У снємах, крім Рюриковичів, брали участь місцеві князі, їхні союзники (брати), васали (сини), наймогутніші бояри, інколи — церковна знать. Коли влада Києва послабилась, значення князівських з’їздів зросло, але вони не змогли зупинити процес феодалної роздробленості.

Віче було демократичним елементом у системі органів влади Київської Русі. Як один із найархаїчніших інститутів народовладдя воно виростало із племінних сходів давніх слов’ян. У вічових зборах брали участь усі вільні жителі міста, які мали власне господарство (голови родин), але вирішальна роль належала міській феодалній верхівці. У компетенції віча було запрошення князя на престол, комплектування ополчень і вибори ватажків. Воно могло виконувати функції суду, домагатися зміни посадових осіб князівської адміністрації. Віче скликалося перед початком воєнних дій, під час облоги, інколи — на знак протесту проти політики князя. На віче укладалися “ряди” (договори) з князями, обраними населенням, і цю практику можна вважати витоками вітчизняного конституціоналізму.

У Київській Русі віче не стало постійним органом влади, за винятком Новгород і Пскова. Вперше у літописі про віче в Києві згадується в 1068 р., а в останнє — в 1202 р.

Верв — орган місцевого селянського самоврядування — виник спершу як родова, а згодом територіальна сільська громада, що об’єднувала самостійних господарів одного чи кількох сіл. Члени верви спільно володіли неподільними землею, лісами, випасами, іншими земельними угіддями. Вони були пов’язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за сплату данини, за скоєні на території громади злочини. Функції управління у верві здійснювали “копні” збори, судочинство на основі норм звичаєвого права вершив вервний суд.

Управління землями до X ст. здійснювалося на основі *десяткової системи*, що зберігалася від періоду військової демократії. У центрах васальних князівств київські князі ставили свої гарнізони — тисячі, в містах, менших за значенням — сотні, десятки. Тисяцькі, соцькі, десятники виконували, крім військових, адміністративні, судові, фінансові й інші функції. З розвитком

феодалізму десяткову систему витісняє *двірсько-вотчинна система*, за якої управління територіями здійснювалося через бояр-вотчинників та службовців князівського двору. Осередком управління був князівський двір. Різниця між органами державного управління й управління особистими справами князя не існувало. Центральні управлінські функції здійснювали особи з оточення князя та його особисті слуги (тіуни). Найповажнішими посадовими особами були дворецький, який керував двором князя і виконував важливі державні доручення; печатник очолював канцелярію; в обов'язки стольника входило постачання князівського двору продовольством; тіун конюший відповідав за княжу стайню. На місцевому рівні владні функції здійснювали воеводи, посадники, волостелі, старости, яким допомагали мечники, вірники, мостники тощо. Княжі службовці не утримувалися з центру, а використовували на свої потреби частину податків та поборів, що стягувалися з населення (система кормління).

Судові органи як особливі державні структури в Київській Русі не існували. Суд не був відділений від адміністрації й захищав насамперед інтереси вищих верств населення. Суди поділялися на світські й церковні.

Найнижчою судовою інстанцією, під юрисдикцію якої підпадали члени селянських общин, були *громадські суди* (*суди верви*). Вони розглядали справи, що не потребували втручання князівського суду. До складу громадського суду входили вервний староста й авторитетні члени громади (“добрі люди”).

До судів світських належав *суд князя*, князівської адміністрації (посадників, волостелів). Справи, де хоча б однією зі сторін були феодали, підпадали під юрисдикцію виключно князівського суду. Про князя як суддю Руська Правда згадує досить часто. У княжому судочинстві брали участь окремі процесуальні особи: “ябетник” (обвинувач), “метальник” (писар), “істці” (слідчі). Враховувалась думка представників громадськості — “старців”. Судові рішення щодо важливих справ могли прийматися разом з боярами і навіть на вічах. Для вирішення майнових спорів (розподіл спадщини, суперечки за межу і т. п.) князь посилав своїх “отроків”, або “дітських”.

З утвердженням феодальних відносин і зростанням великого землеволодіння на Русі виникли *вотчинні суди*. Це були суди землевласників над феодально залежним населенням (закупа-

ми, холопами). У справі холопа рішення суду феодала було остаточною і оскарженню не підлягало. Закупи мали право оскаржувати рішення вотчинного суду у князівському суді.

Церковні люди (населення, залежне від монастирів) і духовенство підлягали з усіх справ *церковному суду*, де функції суддів виконували архімандрити, архієпископи, єпископи, митрополит. Церковний суд мав великий вплив на життя населення. До його виключної юрисдикції належали справи, що виникали на ґрунті шлюбно-сімейних стосунків, справи про порушення моралі, розпусту, двоєженство, віровідступництво, святотатство, чаклунство, знахарство, здійснення язичницького культу, справи, пов'язані з церковним майном.

Могутня Київська Русь посідає значне місце у всесвітній історії. Виникнення й розвиток Давньоруської держави обумовлювалось інтеграційними політико-економічними процесами внаслідок дії низки внутрішніх і зовнішніх чинників. Київська Русь явила собою центр об'єднання східнослов'янських народів. Це була удільна ранньофеодальна династична монархія на чолі з Великим князем. Аристократичну тенденцію в державному устрої уособлювала боярська рада. Вона, як і демократичні інституції — князівські з'їзди та віче, належно не розвинулися і не перетворилася на відповідні витоки парламентаризму. В процесі зміцнення феодалізму відбувся перехід з десяткової системи управління державою, що сформувалася з дружинної організації, на нову — двірсько-вотчинну.

ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСИ

3.1. Джерела давньоруського права

Загалом джерело права — це засіб існування й вияву правових норм як певних установок у поведінці людей, що характеризуються владністю й підтримуються державним примусом. Джерела права невіддільні від поняття юридичної норми. Вони є формою вираження правових норм. Джерела права завжди є більш чи менш визначені.

У давньоруській державі були поширені звичаєве право, договори Русі з Візантією, князівське законодавство, канонічне (церковне) законодавство, Руська Правда.

Серед них домінували норми, що виникли на основі звичаїв. У літописах і повідомленнях зарубіжних авторів містяться дані про звичаї східних слов'ян ще до утворення Київської Русі. Вони регулювали порядок здійснення кровної помсти, проведення деяких процесуальних дій (присяга, ордалії, оцінка показань свідків та ін.). У процесі становлення класового суспільства звичаї, що використовувалися в інтересах пануючого класу, поступово трансформувалися у норми *звичаєвого права*. Оскільки їх санкціонувала держава, вони ставали загальнообов'язковими для виконання. Держава забезпечувала їх дотримання, але вони діяли переважно у сфері общинного суду.

Норми звичаєвого права були тісно пов'язані з нормами моралі, і вони сприймалися як справедливі, моральні; з ними змусена була рахуватись і панівна верхівка.

Важливими джерелами права були *русько-візантійські договори* 860, 907, 911, 944 рр. Хоча тексти договорів 860 та 907 рр. не збереглися, вони згадуються у пізніших договорах. Дослідники вважають, що в них відбиті норми давньоруського права “Руський закон”. Так, договір 944 р. згадує не лише про звичай, а й про “статут”, тобто писаний закон руський. Закон руський описується як ґрунтовне, самобутнє законодавство, що охо-

роняє особистість, власність. На цій підставі можна припустити, що законодавство давньоруської держави існувало задовго до Руської Правди. Слід зазначити, що існує також договір 971 р., але в ньому представлено лише візантійське право.

Зміст договорів свідчить про те, що вони регулювали торговельні відносини, визначали права, якими користувалися руські купці у Візантії. У них можна знайти норми цивільного, кримінального, міжнародного, процесуального права. Наприклад, договір 911 р. містить статті, які регулюють порядок успадкування майна русів, що були на службі у Візантії, саме руськими нащадками. Статті даного договору містять норми кримінального права, що трактують відповідальність за вбивство: "...якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, — нехай умре там, де вчинить убивство". Договір 944 р. дозволяє й інший варіант дій — убивця може бути затриманий і позбавлений життя близькими родичами вбитого. Договори містять також чимало інших норм, які встановлюють відповідальність за крадіжку, тілесні пошкодження, розбій, пограбування тощо. Деякі з них пізніше відтворено в Руській Правді.

В окремих випадках норми русько-візантійських договорів випереджають тогочасне міжнародне право. Скажімо, договір 911 р. установлював взаємні обов'язки русів та візантійців, пов'язані зі збереженням майна розбитого об берег чужоземного корабля, поки не з'явиться законний володар. У Західній Європі в такому випадку майно належало володарю берега. До норм міжнародного права належить також обов'язок сторін щодо видачі злочинців.

Серед джерел давньоруського права чільне місце посідає *княже законодавство* (договори князів між собою, договори князів з народом, княжі устава, грамоти й уроки). Договори князів між собою містили зобов'язання, пов'язані зі спільною обороною від зовнішнього ворога, утримання від дій проти сторін, які уклали угоду тощо. Договори ("ряди") князів з народом укладалися, як правило, на віче, щоб контролювати діяльність князя, і спиралися на звичаї та традиції старовини. Тексти договорів не збереглися, але про них згадується в літописах. Княжі грамоти також мало збереглися, найстаріша з них — грамота Мстислава I (1130 р.).

Устави — це розпорядження князя, що діяли тривалий час і стосувалися питань цивільного, сімейного, спадкового, опікунського, кримінального права. Уроки являли собою конкретні постанови про мито й інші податки на користь князя. Вони, як правило, діяли тимчасово. Характерно, що грамоти, устави й уроки відтворюють процеси диференціації суспільства, взаємовідносин держави та церкви, регуляції земельної власності.

Окреме місце серед джерел права займає *церковне законодавство*. Воно містило норми канонічного (церковного) права, регулювало відносини між церквою й державою, усередині церкви, між церквою та паствою. Для захисту своїх інтересів церква домоглася отримання княжих церковних уставів. Відомі церковні князівські устави Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого. Уставом Володимира юрисдикції церкви підлягали справи людей церковних, а також шлюбно-сімейні. Джерелом матеріального забезпечення церкви було визначено десятину від митних надходжень, приплоду худоби та зібраного урожаю. Устав Ярослава відтворює характерне для феодального суспільства право привілею щодо диференціації покарання (залежно від соціального становища потерпілого). Вони містять заходи щодо боротьби із залишками язичництва та порушенням християнської моралі: заборони шлюбів між родичами, двоєженства, самовільного розірвання шлюбу, примусу до укладення шлюбу тощо.

Як джерело права використовувались також візантійські номоканони (у перекладі з грецької: закон і церковне правило), які з прийняттям християнства потрапили до Русі через Болгарію. У київській державі номоканони набули поширення у перекладі на старослов'янську під назвою “Кормча книга”, яка складалася із “Еклоги” та “Прохірона”. Еклога містила витяги з інституцій, дигест, кодексу й новел Юстиніана та деякі додатки, зроблені під впливом звичаєвого права народів, завойованих Візантією. “Прохірон” очищав візантійські закони від звичаю, наближав їх до римського права. Зазначені джерела містили переважно норми цивільного права (про шлюб, дарування, спадщину й опікунство, про зобов'язання та ін.). Наводяться й деякі норми кримінального права, а також порядок розподілу воєнних трофеїв. Окрім “Еклоги” та “Прохірона” “Кормча книга” включала також збірник права під назвою “Закону судного людям”, положення якого межували із статтями Руської Правди. Слід зазначити, що

всі візантійські збірники при перекладах зазнавали значних змін. Тексти доповнювалися з урахуванням місцевих звичаїв та умов судочинства, що наближало дані джерела до давньоруського права.

Серед джерел давньоруського права визначне місце належить Руській Правді.

3.2. Руська Правда — видатна пам'ятка давньоруського права

Вінцем давньоруського права є кодифікований юридичний збірник Руська Правда. Її прототипами, як вважають дослідники, були збірники законів “Статут” і “Закон руський” початку X ст., — тодішні підвалини судочинства. Оригінал Руської Правди не зберігся. Вона дійшла до нас у 106 списках — у літописах та юридичних збірниках XIII–XVII ст. Списки мають назви або за місцем їх знаходження (Синодальний — у бібліотеці Синоду, Академічний — у бібліотеці Академії наук, Троїцький — у Троїце-Сергієвій Лаврі), або за прізвищем осіб, котрі їх віднаходили (Карамзінський, Татищевський тощо). Ці списки поділяють на три редакції — Коротку, Розширену та Скорочену.

Найдавнішою є Коротка редакція Руської Правди, яка відображає державну організацію і давньоруське право періоду становлення феодального ладу. Вона складається з Правди Ярослава, Правди Ярославичів, Покону вирного, Уроку мостникам. Вважають, що Правда Ярослава з'явилась у 10–30-ті рр. XI ст., а Правда Ярославичів — у 50–60-ті рр. XI ст. Вона регулювала суспільні відносини ранньофеодального періоду. В Правді Ярослава зберігається, хоча й зі значним обмеженням, інститут кровної помсти. Предметом правового захисту в Короткій редакції виступає життя та тілесна недоторканість феодалів й князівських дружинників; вона регулює питання власності, володіння, спадкоємництва. Чітко простежується специфіка феодального права як права привілею панівних станів. Зміни й доповнення Правди Ярославичів мали на меті захистити князівські маєтки і князівську земельну власність. Навіть заміна кровної помсти системою грошових стягнень передбачала збільшення надходжень до державної скарбниці.

Поко́н вирний стосується розподілу надходжень од вир (сплат штрафів за злочини) та продажу (натуральної чи грошової винагороди, яку повинен отримати вирник при вилученні вири). “Урок мостникам” регулює оплату ремонту міських мостових.

Розширена редакція Руської Правди відображає еволюцію феодального права внаслідок подальшого соціально-економічного й політичного розвитку Київської держави. Її створення припадає на період князювання Володимира Мономаха або його сина Мстислава. В ній — чимало перероблених і доповнених норм Короткої редакції, а також Устав Володимира Мономаха, в якому зафіксовані нові норми, що захищають інтереси феодалів, обмежують майнові й особисті права феодально залежного населення. Але в головному Устав був спрямований на пом'якшення класових суперечностей, що загострилися в умовах занепаду Київської держави (його появу спричинило повстання у Києві у 1113 р.). Тут ідеться про порядок успадкування майна, регуляцію боргових зобов'язань і кабальних відносин, обмеження лихварства, заборону перетворювати закупів у рабів, впорядкування правового становища холопів.

Третя редакція Руської Правди — Скорочена, розглядається дослідниками як переробка у XV чи навіть XVII ст. одного зі списків Розширеної редакції.

Аналіз норм Руської Правди свідчить, що вони виникли на місцевому ґрунті й були результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі. Отже, наші пращури були носіями високої тоді правової культури. Руська Правда відчутно вплинула на розвиток права західних і північно-східних слов'ян, відчутно вплинула на становлення таких пам'яток права, як Литовські статuti, Псковська судова грамота, Судебники 1497, 1550 р., і певною мірою — Соборне уложення 1649 р.

3.3. Характерні риси давньоруського права

Право власності. Зміст права власності в Київській Русі залежав від того, хто був суб'єктом і що розглядалось як об'єкт права власності. З огляду на низький техніко-юридичний рівень ще не було створено спеціального терміна для позначення права власності. Але, виходячи з того, що Руська Правда визначала порядок повернення речі справжньому власнику з неправо-

мірного володіння можна стверджувати про застосування в давньоруському праві інститутів права власності й права володіння.

Охорона права власності феодалів-вотчинників — одне з головних призначень правової системи Київської Русі. Уже Статті найдавнішої Короткої редакції Руської Правди були спрямовані переважно на захист феодальної власності, рухомого й нерухомого майна. Втім, аби уникнути повстань, давньоруське право певною мірою захищало від феодального свавілля й окремі інтереси залежного населення. Так, у період особливого загострення соціальних відносин на початку XII ст. для умиротворення країни Володимир Мономах пішов на деякі поступки закупам і смердам, обмеживши лихварські проценти (рези).

У Руській Правді Ярослава ще не йдеться про власність на землю. Згадується лише рухоме майно, яке належало дружинникам: бойовий кінь, зброя, одяг. Перша згадка про князівське землеволодіння міститься в Руській Правді Ярославичів. Так, вона встановлює штрафи 3 гривні за пошкодження борти в князівських володіннях, 12 гривень за заорювання межі, знищення “перетеса” — межового знака, зробленого в лісі на дереві.

Серед форм земельної власності переважали князівський домен, боярське й монастирське землеволодіння, земля селянських общин. Джерелами придбання землі спочатку були здебільшого освоєння вільних земель, отримання їх у князя за службу. Пізніше набуває поширення пряме її захоплення у селянських общин, сусідів (“окняження”, “обоярення”). Розширена редакція Руської правди визнавала право вотчинників на захоплення лісів, мисливських угідь тощо.

Поступово відбувається диференціація норм охорони приватної власності. Якщо Коротка Правда визначала розмір штрафу залежно од виду й того, скільки вкраденого стада, то за статтями 38, 39 Розширеної редакції штраф залежав також від місця злочину.

Існування права приватної власності сприяло розвитку *спадкового права*. Договір Русі з Візантією 911 р., а пізніше й Руська Правда вирізняють успадкування за законом і за заповітом. Спадкове право відповідало становій диференціації суспільства. Згідно із законом боярську вотчину успадковували не лише сини, а за їх відсутності й дочки. Пізніше ця норма поширилася на біле духовенство й ремісників. Майно ж померлого смерда, у якого

не було синів, вважалося вимороченим і переходило до князя. У спадковому праві діяв принцип мінорату, за яким батьківський двір переходив до молодшого сина. Решта спадщини розподілялася між синами старшими. Дочки отримували лише придане, а на спадкоємців покладався обов'язок видати їх заміж. Доки спадкоємець не досяг повноліття, майном розпоряджалася мати-вдова. Коли ж удруге вона виходила заміж, — опікун із числа найближчих родичів. Позашлюбні діти спадкових прав не мали, однак якщо їх мати була рабинею, то вони разом із нею одержували волю.

Зобов'язальне право розвивалося задля відносин власності. Перші зобов'язання виникали у зв'язку із заподіянням шкоди. Як зазначається в Правді Ярослава, особа, що зламала чужий спис або щит, зіпсувала одягу, зобов'язана була відшкодувати їх вартість (ст. 17 Кор. ред.).

Зобов'язання виникали і з договорів. Характерно, що невиконання стороною зобов'язань не тільки призводило до майнових стягнень, а й надавало потерпілому право на особу, котра не виконала своїх зобов'язань. Серед найдавніших видів угод були договори (“ряди”) купівлі-продажу. Вони регулювали загальний порядок торговельних відносин, а також окремі важливі процедури купівлі-продажу (челядина, продажу себе в рабство, установлення добросовісного придбання речі). Якщо хтось продавав чужу річ, то договір вважався недійсним. Вона переходила до власника, а покупець подавав позов на продавця про відшкодування збитків.

Найврегульованішими були договори позики (грошей, речей, продуктів). Коли позика становила суму понад три гривні, то при укладанні таких договорів вимагалася присутність послухів. Боржники мали сплачувати значні відсотки (“рези” — для грошей, “присоп” — коли позичали жито, “наставу” — в разі позики меду). Руська Правда встановила обмеження у сплаті лише для довгострокової позики розміром 50 відсотків суми боргу щорічно (ст. 51 Розш. ред.). Але якщо кредитор устиг отримати відсотки за три роки (150 відсотків боргу), зобов'язання щодо повернення позики боржником вважалися виконаними (ст. 53 Розш. ред.).

В умовах розвиненої внутрішньої та зовнішньої торгівлі право Київської Русі детально регулює питання банкрутства й роз-

різняє три його види. У разі банкрутства “без вини” (стихийне лихо, розбійницький напад тощо) купцю надавалася відстрочка у сплаті боргу. У разі коли “купець проп’є, програє” чужий товар, то на розсуд кредиторів він або продавався в холопи, або отримував відстрочку у сплаті (ст. 54 Розш. ред.). У випадку злісного банкрутства, коли неплатоспроможний купець позичав у гостя з іншого міста чи іноземця і не повертав борг, він продавався разом з усім його майном.(ст. 55 Розш. ред.).

Шлюбно-сімейне право до прийняття християнства регулювалося звичаєвим правом, яке допускало багатоженство, викрадення наречених. Відомо, що князь Володимир Великий мав п’ять дружин і багато наложниць. Після прийняття християнства сімейне право розвивалося в Київський Русі відповідно до візантійського канонічного права. Установлювалася одношлюбність (моногамія). Церква забороняла укладення шлюбу з представниками інших конфесій, ухилялась освячувати шлюби між людьми, які належали до різних соціальних станів. Ускладненою була процедура розлучення. Залишаючи дружину без достатніх на те причин, чоловік мав надати їй значну матеріальну компенсацію, а також виплатити штраф на користь церкви. Розмір його залежав від соціального стану подружжя.

Руська Правда та інші джерела права не відрізняли *кримінальне правопорушення* від цивільно-правового. Нанесення потерпілому фізичної, матеріальної чи моральної шкоди визначалось як “образа” (злочин). Суб’єктами злочину були тільки вільні люди. За холопів і челядинів матеріальну відповідальність несли їхні власники, що, однак, не виключало застосування до раба фізичного впливу. Життя, честь і майно представників панівних класів захищалися санкціями суворішими, аніж життя, честь і майно простих людей. Про це свідчить, зокрема, ст. 3 Розш. ред. Руської Правди: “якщо хто уб’є князівського мужа в розбої, а головника не шукають, то вервену платить той, у чийй верві лежить голова — 80 гривен, а за простолюдина — 40 гривен”. Стосовно віку, з якого настає кримінальна відповідальність, то таких даних джерела староруського права не містять. Руська Правда розрізняє суб’єктивну сторону злочину, умисел та необережність. Так, якщо вбивство скоєно в стані афекту, випадково (“у пиру”), винний ніс відповідальність разом з общиною (ст. 4 Розш. ред.). Коли ж убивство зумисне (“стал на розбой”), “то за разбойника

люди не платять, но відають и всего с женою и с детми на поток и на разграбление” (ст. 5 Розш. ред.). Досить просто розв’язувалась проблема співучасті: розподіл функцій не здійснювався і всі співучасники злочину відповідали порівну.

Злочини поділялися на такі види:

- проти князівської влади (повстання, перевіт — перехід на сторону ворога);
- проти церкви та християнської моралі (віровідступництво, церковна татьба, нищення хрестів, розриття могил, чародійство тощо);
- проти особи (убивство, тілесні пошкодження, побиття);
- майнові (розбій, крадіжка, пошкодження, незаконне користування чужим майном, привласнення загублених коней, зброї, одежі тощо);
- проти сім’ї й моральності (розпуста, багатоженство, співжиття з черницею, кума з кумою, згвалтування, сексуальні збочення тощо).

Покарання, за Руською Правдою, були досить м’якими. До монголо-татарської навали Русь (чи не єдина в Європі) не знала смертної кари як юридично санкціонованого вбивства. Щоправда, літопис засвідчує її застосування в окремих випадках за державні злочини. Так, у 1068 р. були страчені через повішення учасники повстання проти князівської влади. За звичай існувала й кровна помста, яку сини Ярослава Мудрого замінили на грошову віру (ст. 2 Розш. ред.). Вищою мірою покарання були потік і пограбування, коли майно злочинця конфісковувалося, а його разом із сім’єю виганяли з общини або перетворювали на холопів. Поширеними були грошові покарання (віра й продаж), які стягувалися на користь князя. Віра присуджувалася за вбивство і становила 40 гривень, а продаж у розмірі від 3 до 12 гривень — за інші злочини. За вбивство княжого мужа, як уже зазначалося, сплачувалась подвійна віра. Це були відчутні матеріальні стягнення, якщо взяти до уваги, що за 2 гривні можна було придбати корову або до десяти баранів. Варто зазначити, що Володимир Великий, мабуть, під впливом візантійського права, замінив віру на смертну кару, але ненадовго, бо це негативно позначилося на прибутках державної скарбниці. Відома й дика віра, яку сплачувала верв, коли на її території знаходили вби-

того, а вбивцю з якихось причин община не видавала (не вдалося розшукати тощо). Гроші виплачувалися родичам убитого (головництво), а також потерпілим від образ (урок).

Судовий процес носив змагальний (обвинувальний) характер, сторони в ньому були рівноправними. Він починався із заклича — публічної заяви потерпілого про пропажу та її прикмети (ст. 32 Розш. ред.). Хоча чіткого розмежування між кримінальним і цивільним процесом не було, певні процесуальні дії могли застосовуватися тільки щодо кримінальних справ. Наприклад, гоніння сліду, — тобто пошук злочинця за його слідами. Якщо слід вів до верви, вона мала видати винного чи платити дику віру. Специфічною процесуальною дією був свод: коли особа, у якої була знайдена чужа річ, оголошувала себе добросовісним набувачем. Набувач вказував на того, у кого він ту річ придбав (“поиди на свод, где есть взял”, — ст. 35 Розш. ред.), той у свою чергу міг вказати на третього і т. д.

Судовими доказами вважалися: свідчення видоків (очевидців правопорушення), послухів (свідків доброї чи недоброї слави підозрюваного), зовнішні прикмети, речові докази, власне зізнання. У випадках, коли не було інших доказів, могла застосовуватися присяга (рота), що супроводжувалася цілуванням хреста, а також суди божі (судовий поєдинок, ордалії — випробування водою чи розпеченим залізом). При випробуванні водою підозрюваного кидали зв’язаним у воду, і якщо він тонує, то вважався невинним. При випробуванні розпеченим залізом, невинним визнавався той, у кого не залишалось слідів опіків. Рішення суду вносилися в усній формі, а до їх виконання залучалися спеціальні посадові особи (вірники, наприклад, збирали кримінальні штрафи за вбивство).

Право Київської Русі складалось й вдосконалювалось у процесі еволюції Давньоруської держави. Серед основних його джерел був звичай. На нормах звичаєвого права базувалися писані джерела права: міжнародні договори, князівське законодавство, церковні статuti. Найважливішою пам’яткою давньоруського права є Руська Правда, де найповніше подано характерні для того часу правові норми. Право Київської Русі було правом привілеїв. Його

норми охороняли власність і забезпечували привілейоване становище панівної феодальної верстви. Феодально залежне населення перебувало поза законом.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ПРАВО

4.1. Утворення й історична доля

Галицько-Волинського князівства

Як зазначалося при розгляді попередніх тем, період роздробленості й розпаду Київської держави був закономірно обумовлений розвитком феодалного виробництва та феодалних відносин. На той час аналогічні процеси відбувалися на території всієї Європи.

Подальшому розвитку українського державотворення значною мірою сприяло створення на заході сучасної України могутнього державно-політичного центра — Галицько-Волинського князівства. Воно виникло у 1199 р. завдяки об'єднанню князем Романом Мстиславовичем Володимиро-Волинського та Галицького князівств, які наприкінці XI — на початку XII ст. відокремилися від Київської держави. Однак цьому єднанню передував процес їхнього становлення й самостійного розвитку в складних суперницьких стосунках між собою. М. Грушевський вважав ці два князівства найбезпосереднішими спадкоємцями політичної та культурної традиції Києва.

За шість років князювання Романа Галицько-Волинське князівство досягло великої могутності. У внутрішній політиці, спираючись на дрібне та середнє боярство й городян, Роман зосередив увагу на зміцненні княжої влади, підпорядкувавши собі свавільну галицьку боярську верхівку. Здійснюючи активну зовнішню політику, Роман поширював свій вплив на схід і в 1203 р. захопив Київ. Відтак під владу одного князя потрапили всі, за винятком Чернігівського, руські князівства. Автор Галицько-Волинського літопису називає його “царем на Русі”, “самодержцем”. Удалими були й військові походи Романа проти половців, завдяки чому, згадується у візантійських літописах, було врятовано Візантійську імперію. Раптова смерть Романа у бою з поляками (1205 р.) призвела до нових феодалних

чвар, міжусобиць і війн, які знесли й спустошили цей регіон.

Галицько-Волинське князівство *розквітнуло* за князя Данила Галицького, коли воно охопило велику частину земель колишньої Київської держави, продовжило її державницькі й культурні традиції. Після загибелі свого батька князя Романа малолітній Данило з матір'ю та братом Васильком, рятуючись від бояр, перебував при дворі угорського короля. Пізніше він утвердився на Волині й за підтримки феодалів зумів у 1238 р. оволодіти Галичем, а наступного року й Києвом.

Під час монголо-татарської навали, щоб зберегти владу й князівство, визнав себе васалом хана, зобов'язавшись сплачувати данину й надавати в розпорядження орди своє військо.

Влада Данила значно зросла після його перемоги над коаліцією Угорщини, поляків та галицьких бояр у 1245 р. під Ярославом (тепер місто у Польщі). Данило узяв собі Галичину, а братові Васильку віддав Волинь. Попри це, обидва князівства продовжували існувати як єдине ціле під зверхністю старшого князя Данила.

Воєнні успіхи й піднесення Галицько-Волинського князівства не могли не викликати занепокоєння в Орді. Незабаром після перемоги під Ярославом Данила викликали до столиці орди Сараю, де, визнавши зверхність хана, він одержав ярлик на князювання. Завдяки мудрій державній політиці Данило зумів зберегти свою державу від знищення монголо-татарами. Більш того, фактично він перебрав на себе ті виняткові повноваження, які раніше належали київським князям. У 1246 р. він висуває власну кандидатуру (Кирила) на посаду митрополита, що раніше мав право робити лише Великий київський князь.

Однак головним для галицько-волинського князя було підготуватися до боротьби з татаро-монгольським ярмом. Про це свідчить інтенсивне будівництво мурованих фортець і потужних замків у Бересті, Столп'ї, Хотині, Білгороді-Дністровському, Кам'янці-Подільському, укріплень Луцька, Даниліва, Львова, Володимира та ін. Готуючись до наступної боротьби із Золотою Ордою, Данило нормалізує стосунки з Польщею й Угорщиною. Намагаючись знайти союзників серед західноєвропейських країн, Данило звернувся до папи Римського з пропозицією щодо хрестового походу проти монголо-татар. Князь погодився на перехід

своїх володінь під церковну юрисдикцію Рима, прийнявши у 1253 р. від папи королівську корону. Проте надії на допомогу Західної Європи реалізувати не вдалося, і Данило розірвав контакти з Римом. У 1254 р. він розпочав визвольний похід на Київ, скориставшись тим, що основні сили монголо-татар були далеко на сході. Але йому не вдалося здійснити свій задум. Розплатою за невдачу стало вторгнення у 1259 р. великого монголо-татарського війська в Галичину й Волинь. Данило Галицький змушений був знову визнати зверхність монголо-татар і на їх вимогу зруйнувати власні оборонні укріплення та фортифікаційні споруди. У 1264 р. князь Данило Галицький помер.

За наступників князя Данила внаслідок посилення феодальних міжусобиць, чвар і спустошливих нападів монголо-татар почався *занепад* Галицько-Волинського князівства. Хоча на певний час їм вдавалося зберігати державу й навіть розширювати території. Так, син Данила Лев приєднав до своїх володінь Люблінщину та частину Закарпаття, де жило українське населення. В середині XIV ст., після смерті останнього галицько-волинського князя Болеслава Юрія II, який в 1340 р. був отруєний боярами, польські феодалі захопили Галичину й частину Західної Волині. Основна частина Волині та Берестейська земля опинилися під владою Литовської держави.

Значення Галицько-Волинської держави важко переоцінити. На думку відомого українського історика С. Томашівського, це була “перша чисто українська політична організація”, котра в періоди своєї могутності обіймала 9/10, а під кінець існування — залюднених просторів України.

4.2. Особливості суспільного ладу та державного устрою

Галицько-Волинське князівство значною мірою зберігало риси суспільного й державного устрою, притаманних Давньоруській державі. Водночас суспільна та державна організація князівства, внаслідок впливу сусідніх держав середньовічної Європи, мала свої особливості.

Могутньою економічною й політичною основою *феодального класу* на Галичині була численна група *боярської аристократії* (“мужі

галицькі”), яка володіла великими земельними латифундіями, значною кількістю сіл і міст. Бояри помітно впливали на внутрішню й зовнішню політику держави. “Мужі галицькі” підтримували князівську владу настільки, наскільки вона відповідала інтересам феодалної верхівки. Вони активно протидіяли спробам обмежити їхні повноваження на користь великого князя чи міст, що розвивалися.

До панівного класу належали також *служиві феодали*, що економічно і політично залежали від великого князя чи впливових бояр. Землевласниками вони ставали завдяки князівським пожалуванням за військову службу, хоча не гребували й можливістю самочинно захопити общинні землі. Галицьке боярство також роздавало їм власні землі, аби завоювати прихильність дрібних феодалів і використати їх як опору у протистоянні князеві.

До класу феодалів примикала *верхівка духовенства*. Церква, як і за часів Київської Русі, була могутнім землевласником і мала неабиякий вплив на соціально-політичне життя суспільства.

Селяни становили основну масу населення. Переважна більшість (*смерди*) була особисто вільною, мала власне господарство. *Холопство* в Галицько-Волинському князівстві не дуже поширилось. Вигідніше було садовити невільників на землю; відтак поступово холопи злилися із селянством, яке сплачувало податки й несло військову повинність на користь великого князя. Зростання боярського землеволодіння посилювало залежність селян від феодалів. За користування землею вони мали сплачувати ренту землевласнику і виконувати різноманітні повинності.

Серед важливих особливостей соціально-політичного розвитку Галицько-Волинської землі слід назвати наявність тісних економічних і торгівельних зв'язків із європейськими державами, що сприяло бурхливому розвитку міст. Міста, де налічувалося понад вісімдесят, були адміністративними, торговельно-ремісничими і культурно-релігійними центрами. Їм належала важлива роль у політичному житті держави. Соціальний склад *міського населення* був неоднорідним. Ремісницька й купецька верхівка міст (“*мужі градські*”) була опорою влади князя, сприяла її зміцненню, оскільки остання надавала всілякі пільги й привілеї заможним городянам. Верхівці міст належали торговельні (“гrechники”, “чудинці” та ін.) і ремісничі (“ряди”, “братчини” та ін.) об’єд-

нання. Мешканці міст: робітні люди, підмайстри, обслуга й інші “люди менші”, хоча й були особисто вільними, підкорялися міському патриціату.

Галицько-Волинське князівство у переваж зберігалося у характерні для Давньоруської держави риси *державного устрою*. Верховна політико-адміністративна та судова влада належала *великому князю*. Він здійснював центральне управління, очолював військову організацію, керував збором податків. Прерогативою великокнязівської влади була також зовнішньополітична діяльність держави. За згодою великого князя призначалися єпископи. Атрибутами великокнязівської влади були “вінець” (корона), герб, печатка й прапор. Проте галицько-волинські князі не мали достатньої соціально-економічної опори й фактично залежали від боярської аристократії, оскільки для здійснення тих чи інших заходів потребували військової та фінансової підтримки. Князівська влада мала переважно обмежений характер: без згоди бояр не відбувалася жодна політична акція. Тобто за *формою правління* це була феодальна монархія, обмежена впливом боярської олігархії. Особливістю державного управління на Галицько-Волинській землі було застосування *дуумвірату* — спільного правління двох найвищих посадових осіб. Так, Великий князь Данило Галицький з 1245 року і до смерті правив спільно з братом Васильком, який “тримав” більшу частину Волині.

Помітну роль у політичному житті Галицько-Волинського князівства відігравала *боярська рада*. Вона являла собою різновид олігархічної форми правління, що протистояла єдиновладдю князя. До складу боярської ради входили найвпливовіші бояри-землевласники, галицький єпископ, найвищі державні посадовці. Вона не залежала від князя й скликала переважно з ініціативи самого боярства. В окремі періоди, коли відбувалося послаблення великокнязівської влади, роль боярської олігархії значно зростала. Так, після смерті князя Романа бояри не дозволили вдові правити від імені малолітнього сина Данила і за згодою боярської ради “вокняжився” боярин Володислав Кормильчич. За князювання Юрія II — Болеслава найважливіші документи підписувались великим князем спільно з боярською радою.

Серед органів державної влади Галицько-Волинського князівства можна назвати також і *снеми* (князівські з'їзди). Але їхні рішення мали переважно консультативно-рекомендаційний

характер. На снємах могли також укладатися різні угоди як внутрішньополітичного так і зовнішньополітичного характеру.

У Галицько-Волинських містах, як і на інших давньоруських землях, скликалося *віче*. Однак тут воно не відігравало такої значної політичної ролі, як наприклад, у Новгороді чи Пскові. Незрідка віче скликалося з ініціативи князя. Так, Данило Галицький у 1213 та 1235 рр. намагався спертися на людність Галича в протистоянні боярській опозиції, проте реальної допомоги не отримав. У випадках зовнішньої небезпеки чи незадоволення міського населення діями посадових осіб віче могло збиратися стихійно.

Характерною особливістю *центрального та місцевого управління* в Галицько-Волинському князівстві було прискорене переростання десяткової системи управління у двірсько-вотчинну. Двірсько-вотчинні слуги поєднували в своїй особі й двірські чини, здійснювали управлінські функції в державі.

Центральною постаттю був двірський, який очолював апарат управління князівським доменом, супроводжував князя й забезпечував його охорону під час воєнних дій та виїздів за межі князівства.

Важливі функції державного управління покладалися на канцлера. Він був хранителем державної печатки, організовував підготовку державних документів та їх зберігання, виконував зовнішньополітичні та інші доручення князя.

Своєчасне надходження доходів із князівських володінь мав забезпечувати стольник. Серед інших чинів літопис згадує про збройника, який відав справами озброєння князівського війська, отроків, дитячих, які супроводжували й охороняли князя.

Міське управління здійснювали посадовці, яких призначав князь. У межах своєї компетенції вони мали адміністративні, військові та судові повноваження, а також збирали данину, податки й мито на користь князя з населення та приїжджих купців. Містами управляли тисяцькі й посадники, воеводствами — воеводи, волостями — волостелі. Посадовці на місцях мали у своєму розпорядженні допоміжний адміністративний персонал. Утримання системи місцевого управління здійснювалося за принципом “кормління”, що робило ці посади досить прибутковими. Управлінські функції у селах покладалися на виборних старост, підконтрольних місцевій адміністрації.

Судова система Галицько-Волинської держави не відокремлювалась від князівської адміністрації. *Вищою судовою* інстанцією були князь, а в окремі періоди — боярська рада. Від імені князя незрідка суд здійснював двірський, який був “суддею князівського двору”. Князівське судочинство здійснювали також княжі тіуни, вірники, мечники, отроки.

Право суду належало й посадовцям місцевого рівня: тисяцьким, посадникам, воєводам, волостелям, а також великим землевласникам: вони судили залежних від них селян. Значною була роль *церковного суду*, до юрисдикції якого належали справи про порушення церковних законів, шлюбно-сімейні й деякі цивільні справи, що стосувалися церковного майна.

Судовий процес мав такі ж елементи, як і в Київській Русі, й мав змагальний характер.

4.3. Правова система

Галицько-Волинська земля значною мірою зберегла риси права, притаманні Давньоруській державі. Особливості системи права Галицько-Волинської держави такі:

- зміцнення феодального права привілею;
- відтворення соціальної диференціації населення;
- підсилення місцевих особливостей внаслідок середньовічного партикуляризму (роздробленості);
- вплив європейського феодального права.

Упродовж існування князівства тут переважно діяли відомі з часів Київської Русі загальні принципи, інститути та форми правового регулювання суспільного життя. Серед *джерел права* — звичай, Руська Правда, церковне законодавство. Оскільки ці джерела подано раніше, зауважимо лише, що їх застосування в Галицько-Волинському князівстві не мало принципових відмінностей.

Подальший розвиток давньоруського права відбувався в князівському законодавстві, яке існувало у вигляді грамот, заповітів, статутів, договорів тощо. Так, у грамоті князя Івана Ростиславовича (1134 р.) регламентувалося правове становище іноземних купців, зокрема, порядок їх звільнення від сплати мита. “Рукописання” (заповіт) князя Володимира Васильковича (1287 р.) розглядає організацію управління містами й селами,

право успадкування та купівлі-продажу феодального землеволодіння, порядок передачі князями права експлуатації залежного населення. Статутна грамота князя Мстислава Даниловича (кінець XIII ст.) регулювала розміри та форми повинностей міського населення на користь князя.

Серед пам'яток права цього періоду також — збірник постанов галицько-волинських правителів і договори (“ряди”) князів із народом. На жаль, ці важливі пам'ятки права не збереглися, є лише згадки й посилання на них в інших джерелах.

Літописи вказують на існування правових документів, що слугували впорядкуванню окремих інститутів *права власності* й *зобов'язального права* (договорів, угод, доручень тощо). Зокрема, широко застосовувались договори купівлі-продажу рухомого майна, обміну, дарування, заповіту нерухомої власності. Містяться деякі відомості і з кримінального права. Так, серед *видів покарань* називаються смертна кара, конфіскація майна, штрафи.

Правова система Галицько-Волинського князівства розвивалася під впливом західноєвропейського феодального права. У XIV ст. на західноукраїнських землях з'являється *магдебурзьке право*, на основі якого здійснювалося самоврядування в містах. Визначалися, зокрема, права міських станів, порядок обрання та функції органів міського самоврядування, регламентувалася діяльність купецьких корпорацій, ремісницьких цехів, регулювався порядок суду та судочинства. На Галицько-Волинських землях першими отримали таке право міста Санок (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374). Але воно поширювалось головним чином на німецьких колоністів, виводячи їх з-під юрисдикції місцевих феодалів. На переважну більшість українського міського населення, оскільки воно було православним, дія магдебурзького права не поширювалася.

Галицько-Волинське князівство явило собою продовження традиції русько-українського державотворення на початковому етапі розвинутого феодалізму та характерної для нього феодальної роздробленості. На зламі історії воно не дало Польщі захопити західноукраїнські землі.

Особливістю державного устрою було те, що галицько-волинські князі не мали широкої економічної й соціальної бази, а

тому їх влада значною мірою обмежувалася боярством. Підґрунтям правової системи стало право Київської Русі. Основними джерелами права залишалися норми звичаєвого права й Руської Правди. Давньоруське право розвинулося в князівському законодавстві. Наслідком впливу західноєвропейського середньовічного права стала поява в містах магдебурзького права, юрисдикції якого поки підлягали лише іноземці.

ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ПРАВО

5.1. Формування Литовсько-Руської держави. Польсько-Литовські унії

Після розпаду Київської держави й занепаду Галицько-Волинського князівства державно-правовий розвиток на переважній частині українських земель тісно пов'язується з експансією зміцнілої за князя Гедиміна (1316–1341) Литовської держави. В 50-х роках XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на українські землі. Князь Ольгерд захопив Чернігово-Сіверщину, Волинь, Подніпров'я. 1362 р. литовське військо, в якому було чимало українців, розгромило військо татарських ханів на р. Сині Води, внаслідок чого до Литовського князівства відійшло Поділля. Після приєднання українських земель населення Великого князівства Литовського на 90 відсотків становили українці та білоруси. Учені по-різному пояснюють характер цього приєднання. Одні з них (В. Кульчицький) вважають, що литовські правителі завойовували українські землі, переслідуючи загарбницьку мету. Інші (Н. Полонська-Василенко, С. Юшков) роблять акцент на відносно м'якому характері їх “входження” до складу Литви. Однак і вони, й переважна більшість інших учених, сходяться на тому, що цю проблему треба розглядати в хронологічному сенсі.

На першому етапі литовська влада дотримувалася правила “ми старину не рушимо, а новину не вводимо”. Між Великим князем і місцевою знаттю укладалися договори (“ряди”), за якими українські князі та бояри зобов'язувалися служити Великому князю, а князь — боронити землю від татар. Руські князівства зберігали у складі Великого князівства Литовського автономію. Державний устрій, суспільний лад, правова система залишалися такими ж, як і до входження в Литву. Державною мовою була давньоруська.

Проте пізніше унія Литви з Польщею докорінно змінила історію розвитку Литовсько-Руської держави й правове становище українських земель. Основою унії стала необхідність об'єднати зусилля для боротьби з експансією німецького Тевтонського ордену на схід. Зі сходу також загрожував сильний противник — молоде Московське князівство. Однак реальне об'єднання Литви з Польщею затяглося на довгі роки.

1385 р. була підписана *Кревська унія*. Литовський князь Ягайло, одружившись з польською королевою Ядвігою, під ім'ям Володислава II став королем Польщі. Він зобов'язувався приєднати до Польщі литовські, українські та білоруські землі, повернути раніше втрачені Польщею й Литвою володіння, прийняти католицизм і зробити його державною релігією. Проте задуми Ягайла — Володислава II, який роздавав литовсько-українські землі польській знаті, не були підтримані його земляками. Цим скористався князь Вітовт, який збройно 1392 р. прийшов до влади в Литві. Литовські й українсько-білоруські князі проголосили його «королем Литовським і Руським». Вітовт прагнув зміцнити Литовсько-Руську державу. Велику увагу він надавав розвитку промислів, торгівлі, будував нові міста й фортеці. Під його командуванням у Грюнвальдській битві 1410 р. литовське військо, до складу якого входили українські, білоруські та російські полки, разом із поляками, завдали нищівної поразки німецьким хрестоносцям.

Наступним етапом об'єднання стала *Городельська унія 1413 р.*, яка зрівняла в правах польську й литовську шляхту. Але — тільки католиків, і цим внесла розкол на релігійному ґрунті. Загостренням релігійних і національних суперечностей у Литовсько-Руській державі скористалась православна Москва, до якої внаслідок російсько-литовських війн відійшли Смоленщина й Чернігівщина. До того ж іще реальнішою стала кримсько-татарська навала. 1484 р. військо хана Менглі-Гірея зруйнувало Київ, пограбувало й спалило церкви, захопило в полон киян. Надалі українські землі щорічно ставали об'єктом спустошливих набігів татар. Усе це підштовхувало Велике Князівство Литовське до зміцнення союзу з Польщею.

1569 р. в *Любліні* відбувся спільний польсько-литовський сейм, де було підписано *акт унії Литви й Польщі*. Віднині перестас існувати литовсько-руська форма державності українського

народу. За унії Корона (тобто Польща) і Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу — Річ Посполиту. Обирався спільний король, якого проголошували водночас і Великим князем. Здійснювалася спільна зовнішня політика, в обігові були спільні гроші. Польська й литовська шляхта отримували право володіти землями в обох частинах держави. Проте кожна з них мала свої герби, місцеві адміністрації, судочинство, війська. Після Люблінської унії починається колонізація українських земель: до Польщі відійшли Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина.

5.2. Суспільний устрій

На початках Литовсько-Руської держави не відбулося змін у соціально-політичному устрої українських земель. Але з кінця XV ст. розпочався процес централізації Великого князівства Литовського. Давніх удільних князів з роду Рюриковичів замінили представники литовської великокнязівської династії. Волості підпорядковувалися удільним князям Гедиміновичам, вони здійснювали адміністративне, військове та судове управління. *Князі* становили верхшину соціально-станової ієрархії. Сюди також належали *магнати* й *“княжата”*, які стали елементами реальної влади. Магнати мали велику земельну власність. Так, наприклад, рід Острозьких володів третьою всієї землі на Волині. Представники роду обіймали високі державні посади, вони були невіддільні провінційній адміністрації, підлягаючи суду Великого князя. Їхні посади іноді навіть передавались у спадок.

Магнати Острозькі, Гольшанські, Вишневецькі, Чарторийські, Корецькі та інші мали своє військо і на вимогу Великого князя виводили його на війну. З усіх ополченців, яких мала виставляти Україна, 3/4 виступали під їхніми знаменами.

У майже такому ж становищі перебувала верхівка *бояр*, або панів. Вони відрізнялися давністю роду, вотчинним характером землеволодіння й певним імунітетом щодо удільних князів, не виконували повинностей, не сплачували податків, до них не застосовувалися тілесні й ганебні аморальні покарання.

До феодального стану належала переважно *шляхта*. Шляхтичі мешкали на землях Великого князя й магнатів, які надавали їм за військову службу (як і російському дворянству). Вони

були переважно держателями, а не власниками землі. Шляхта становила більшість постійного війська, за що діставала різні привілеї (звільнення від податків, невідчужуваність місцевій адміністрації та ін.). Вона мала привілейоване право обіймати державні посади.

Однак цей стан не був замкненою кастою. Титул шляхтича могли отримати від Великого князя й представники інших верств — міщан, духовенства, навіть заможні селяни. Шляхта мала право стягати з підлеглого населення податки, вимагати виконання повинностей.

Українська шляхта сформувалася лише в першій половині XV ст. Привілеями короля Казимира IV на українських дрібних феодалів було поширено права та вольності шляхтичів. Загалом, шляхта у Литовсько-Руській державі протягом XV–XVI ст. стала досить впливовою і міцною верствою панівного класу. Шляхта поступово домоглася такого ж правового становища, яке мали князі чи пани-бояри, була основною опорою великокнязівської влади. Великокнязівський уряд надав шляхті права торгівлі, експорту сільськогосподарських продуктів, лісу, а також ввозу імпортованих товарів без сплати мита. Феодали-шляхтичі влаштовували у власних маєтностях ремісничі майстерні, мануфактури, млини, розвивали промисли. Така протекціоністська політика держави щодо шляхти мала й негативні наслідки: гальмувався розвиток міст, натуральне господарство перешкоджало утворенню єдиного загальнодержавного внутрішнього ринку як основи політичної централізації.

До вищих верств населення в Литовсько-Руській державі належала *верхівка духовенства*. Литовсько-Руська держава підтримувала діяльність церкви. Князі та магнати надавали їй земельні пожалування, гроші, влаштовували при церквах школи, притулки для сиріт, шпиталі. У 1458 р. всупереч зростаючому впливові московського митрополита великим литовським князем була відновлена митрополія в Києві, яка підпорядковувалася безпосередньо константинопольському патріархові.

Міське населення України було організоване на західний кшталт. Міщани користувалися самоврядуванням на основі магдебурзького права. Але повну правоздатність мали тільки міщани-католики. Православні українці були зобов'язані проживати в передмісті або в межах певного району міста, позбавлялися

можливості брати участь в діяльності органів міського самоврядування, обмежувались у правах на заняття ремеслами, ведення торгівлі тощо. Міщани виконували як загальнодержавні повинності (серебщина, подимний збір та ін.), так і встановлені міською владою. Боротьба українського міщанства за рівні права з католиками призводила до збройних виступів, наприклад, у Черкасах, Каневі, Винниці.

Міські жителі були зорганізовані за німецьким зразком у корпорації, серед яких привілейоване становище мало купецтво. Основні категорії міського населення об'єднувалися в цехи: будівельників, шевців, лікарів, зброярів, золотарів тощо. На вершині цехової ієрархії перебували цехмайстри, які стежили за якістю й кількістю продукції, розподіляли повинності й податки.

Справами у містах керував міський патриціат, до якого входила міська знать й багатії, а в національному відношенні — німці та поляки. Своєрідною українською общиною в містах були братства, які захищали православне міщанство, здійснювали просвітницьку діяльність.

Рівень міського розвитку залежав від його статусу, тобто було воно великокнязівське, приватновласницьке чи самоврядне.

Селянство становило майже 80 відсотків населення Литовсько-Руської держави. Воно було антиподом шляхти: чим більше прав і привілеїв здобувала вона, тим відчутніше втрачали їх українські селяни.

Основою господарства українських сіл було “дворище”, воно об'єднувало кілька хат. Декілька дворич утворювали сільську громаду (село), яка володіла колективною земельною власністю. Громада (“копа”) мала адміністрацію, обирала старосту, здійснювала судово-поліцейські функції, стежила за сплатою податків, утримувала церкву. Села об'єднувались у волості. На волосному віче громадою (копою) обирались волосні отамани або старшини.

Існувало три категорії селянства: 1) вільні селяни — смерди; 2) напіввільні — закупи; 3) невольники — холопи, челядь. Особисто вільні селяни — це: а) “тяглі селяни”, які працювали на пана власною тягловою силою; б) “селяни-ремісники”, які займалися кустарними промислами (ковалі, ткачі, каретники) та “службові селяни” (бортники, рибалки, конюхи, ловчі); в) “чиншові селяне” або “данники”, що працювали на власній землі, сплачуючи данину натурою.

Закупи, холопи, челядь мали такі ж права, як і за часів Київської Русі.

З поглибленням феодальних відносин наприкінці XV ст. у Галичині, а у Великому князівстві Литовському на сто років пізніше, було запроваджено кріпацтво. Селяни втратили особисті й майнові права (право власності на землю, вільного переходу до іншого феодала та ін.).

5.3. Державний лад

У другій половині XIV ст. після входження українських земель до Литви й утворення Великого князівства Литовського деякий час тут зберігався старий удільний устрій. На чолі держави стояв *Великий князь*. Взаємини між Великим князем і князями місцевими мали васальний характер. Місцеві мали широку автономію у внутрішніх справах, але на вимогу Великого князя повинні були брати участь у воєнних походах зі своїм військом і платити данину (підданщину). За правління Вітовта і його наступників у першій половині XV ст. місцеві князівства стали провінціями єдиної держави; усунуто удільних князів, які з васалів перетворилися на слуг Великого князя і поступово змішалися з верхівкою служивої знаті. Привілей 1434 р. остаточно закріпив утрату державницьких прав місцевих князів і перетворив їх у підданих Великого князя.

У XV ст. влада Великого князя значно посилюється. Він має широкі повноваження в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики оголошує війну, укладає мир, призначає й звільняє з посад вищих службових осіб; він — верховний головнокомандувач війська, розпорядник державного майна й коштів, а також — виконує функції вищого суду. Однак, наприкінці століття розширилася компетенція іншого важливого органу держави *панів-ради*, який сформувався з найвпливовіших васалів Великого князя (удільних князів, магнатів, бояр, панів, зокрема й українських, церковних ієрархів) і діяв спочатку при ньому як дорадчий орган. За привілеєм 1492 р. найважливіші державні справи князь вирішував спільно з панами-радниками. Це стосувалося питань зовнішньої політики, видання й відміни законів, призначення та звільнення вищих урядовців, здійснення видатків з державної скарбниці, судових рішень. Зросла не тільки компетенція, а й

кількісний склад панів-ради, який налічував уже 80 осіб. Привілей 1506 р. ще більше зміцнив правове становище ради. Тепер, якщо думки панів-радників не збігалися з поглядами князя, останній повинен був підкоритися раді. За відсутності Великого князя рада мала керувати всією внутрішньою та зовнішньою політикою, — із правом оголошувати війну включно.

За прикладом Польщі з'явився новий колегіальний, більш представницький орган — *Вальний (загальний) сейм*. Спочатку так називали з'їзди феодалів, а також литовської, української та білоруської шляхти. У 1507 р., з приводу збору коштів на війну з Росією вперше відбувся сейм, де, крім магнатів і урядовців, брала участь шляхта. З 1512 р. шляхта почала обирати на сейми по два представники від повіту. Перший Литовський статут 1529 р. визнав Великий Вальний сейм як державний орган. Рада стала однією з палат сейму — “лавицею”, до другої палати — “кола” — входили представники шляхти.

Центральне управління здійснювали вищі урядовці. Спочатку Великий князь призначав їх особисто, потім — за погодженням із панами-радою та сеймом. Найважливішими з них були маршалки: маршалок земський (відав князівським двором і головував за відсутності князя на зборах панів-ради), маршалок двірський (відав князівським двором), маршалок із судових справ, маршалок дипломатії. Державною канцелярією відав канцлер, а його заступником був підканцлер. Фінансами завідував підскарбій земський, а його заступником був підскарбій двірський. Військом командував гетьман земський, а його заступником був гетьман польний. Були й інші урядовці (стольник, ловчий, кухмістер, чашник, кравчий тощо), які окрім придвірських функцій виконували державні доручення — адміністративні, судові, дипломатичні.

Місцеве управління після ліквідації удільних князівств у землях і волостях здійснювали намісники, а пізніше — старости й воєводи, яких призначав Великий князь. Вони збирали податки, чинили суд, організовували оборону територій, стежили за порядком. Апарат місцевого управління становили службовці зі староруськими назвами (тіуни, дітські). Пізніше з'явилися возні, які були помічниками старост і виконували судові рішення, хорунжі, городничі, мостівничі.

Суд спочатку був аналогічний суду Київської Русі, але наприкінці XIV ст. окреслилась дещо інша судова система. Найви-

щою судовою інстанцією вважався *великокнязівський суд*, який мав необмежену компетенцію. Справи у звинуваченні князів, бояр, урядовців, справи про позбавлення феодалів честі, обвинувачення в антидержавних злочинах, а також скарги на рішення нижчестоящих судів князь розглядав одноособово і сам виносив рішення. Пізніше важливі справи почали розглядатися князем спільно з панами — радою.

Іноді пани-рада судили без князя, проте цей суд так і не сформувався в окрему судову установу. Через велику кількість справ князь доручав службовцям із найближчого оточення чинити суд, але ці суди (маршалкові, асесорські) мали тимчасовий характер. Існувала ланка *територіальних судів*, де судочинство здійснювали намісники, старости, воєводи. Діяли також *церковні суди і суди феодалів* — над залежним населенням. Привілеєм 1457 р. феодалні (доменіальні) суди були офіційно узаконені, а Судебник Казимира 1468 р. врегулював їх компетенцію. Від часів Київської Русі на великокнязівських землях існували “*копні*” (*громадські, або колишні “вервні” суди.*” Населення певної території у такий спосіб об’єднувалось для вирішення цивільно-правових спорів і самозахисту від злочинних елементів. У Литовсько-Руській державі шляхта дуже швидко звільнилася з-під юрисдикції цього суду, і він перетворився на власне селянський суд. Існувало три види копних судів: малі (копи сусідів), великі (копи громади) і згромаджені (із жителів кількох сіл, а то й містечок). Право належати до членів копи мали лише глави сімей. Кількісний склад суду не був чітко визначений і становив, як правило, 10–20 осіб. Засідання копного суду відбувалися в присутності священика (під час складання учасниками присяги) та представника державної адміністрації — возного. Копні суди розглядали цивільно-правові, сімейні справи, а також справи про кримінальні, переважно майнові, злочини. Судили, керуючися звичаями (здоровим глуздом), а в разі потреби могли спиратися на закон. Характерно, що копні суди самостійно розшукували обвинуваченого, виносили судові рішення, які були остаточними й виконувалися негайно. Найбільший розвиток копних судів припадає на першу половину XVI ст. Після Люблінської унії 1569 р. та юридичного закріпачення селянства Третім Литовським статутом 1588 р. копні суди поступово було замінено доменіальними судами феодалів.

Однак, як свідчать численні джерела, вони існували ще й у XVII — на початку XVIII ст., зокрема, на Правобережжі.

У середині XVI ст. відбулася *судова реформа*. На Бельському сеймі 1564 р. під натиском шляхти магнати зрekliся права на привілейовану підсудність. Була створена нова система державних судів:

- *Гродські (або замкові)*, де розглядалися кримінальні справи усіх вільних станів (шляхтичів, міщан, селян). Судочинство здійснював одноособово намісник, староста чи воевода. За дотриманням формальної сторони судової процедури стежив замковий суддя, судові книги вів судовий писар. Апеляційною інстанцією для цих судів був суд Великого князя.
- *Земські шляхетські суди (або шляхетські трибунали)* обиралися шляхтою в кожному повіті. До їх складу входили судді, підсудки та писарі. Вони судили шляхтичів у всіх справах, крім значних кримінальних (убивство, розбій, підпал, звалтування тощо); засідання відбувалися тричі на рік і тривали два тижні. Апелювати на їх рішення можна було до суду Великого князя.
- *Підкоморські суди*, які розглядали земельні справи. Судочинство здійснював підкоморій, котрий призначався Великим князем. Заступником його був коморник. Підкоморські суди відповідно до Другого Литовського статуту 1566 р. створювалися в кожному повіті.

5.4. Джерела та характерні риси права

На українських землях, що входили до складу Литовської держави, діяла досить строката система права. Спочатку, оскільки вони стояли на вищій правовій сходинці розвитку, ніж Литва, тут зберігався свій юридичний устрій. Основними діючими джерелами права деякий час були *Руська Правда та звичаєве право*. Великі князі й урядовці, не маючи, що протиставити розвиненій давньоруській правовій системі, змушені були дотримуватися “старовини” й “давності”, при вирішенні справ посилаючись на ці джерела.

Власна законодавча діяльність литовських князів спочатку розвивалась у формі *привілеїв* щодо окремих питань, осіб, груп осіб,

а пізніше — станів. Привілеї були: а) пожалувані, за якими надавались землі, шляхетські титули, посади та ін.; б) пільгові, що звільняли від сплати мита, податків, підсудності тощо; в) охоронні, які відновлювали порушені права. Були ще земські привілеї, вони надавали виняткові права окремим станам (шляхті, духовенству, міщанам), церквам, монастирям. Так, за привілеями Ягайла 1387 р. і Вітовта 1413 р. передбачалося створення привілейованої військової верстви (шляхти) лише з литовців-католиків. Привілеї, які надавалися окремим землям, мали назву обласних. Наприклад, це привілеї, що надавали автономію українським землям: Київській — 1494, 1507, 1529 р., Волинській — 1501, 1509 р.

Серед джерел права Литовсько-Руської держави важливе місце належить *міжнародним договорам*, які уклалися з Новгородською та Псковською республіками, Лівонським і Пруським орденами, Московським князівством. Для українських земель особливе значення мали договори з Польщею 1385, 1413, 1569 р.

Першим збірником, який уніфікував діюче законодавство (привілеї, звичаєве право, місцеве право) й судово-адміністративну практику був *судебник Казимира IV*, затверджений на провінційному сеймі у Вільно в 1468 р. Він запозичив ряд правових положень із Руської Правди, але передбачав значно суворіші покарання, в тому числі смертну кару. Судебник містив переважно норми кримінального права й кримінального процесу, матеріального права, які захищали насамперед феодалську власність. Щоправда, в ньому простежується ідея рівності усіх верств населення перед законом. Розрізняється велика й мала крадіжка, йдеться про індивідуальну відповідальність за вчинений злочин. За *судебником*, суб'єктами злочину були не тільки вільні люди, а й залежні отчичі (холопи).

Значно ширшою й ґрунтовнішою кодифікацією був *Перший Литовський статут 1529 р.*, який містив норми державного, адміністративного, цивільного, сімейного та інших галузей права. Найсуттєвішим було визначення в статуті шляхти як окремого стану, гарантування їй низки прав і привілеїв. Основним критерієм належності до шляхти визнавався принцип давності. В окремих випадках шляхетство підтверджувалося за показаннями свідків — шляхтичів; вони робили це під присягою. Заново

шляхетство надавалося рішенням господаря (правителя держави). Гарантувалося право шляхетського землеволодіння, яке не можна було відібрати без вини. Привілейований статус шляхти визначався також у судочинстві. За статутом не дозволялося карати шляхту “безправно”, тобто без публічного судового процесу. Якщо шляхтич обвинувачувався в злочині, він міг “очиститися” присягою. Водночас статут забезпечував деякі права селян, в тому числі право на землю.

Другий Литовський статут 1566 р. був прийнятий на вигоду шляхти, він оформив “шляхтизацію” суспільно-політичного устрою Великого князівства Литовського. Законодавчо закріплювалися нові соціально-політичні реалії: представництво шляхти на сеймах, поділ влади між князем і сеймом, розширення прав шляхти розпоряджатися підданими селянами. У статуті 1566 р. досконаліше систематизовано норми державного, приватного, кримінального, процесуального права, зафіксовано створення нових гродських, земських і підкоморських судів. Оскільки доопрацювання статуту відбувалося під тиском переважно волинської шляхти, його називали ще й Волинським. Перший і Другий статуту були написані староруською мовою, але не з’явилися друком. З оригіналів переписувалося багато копій, тому збереглося чимало списків, в яких зустрічаються розбіжності.

Вдосконалення статутів тривало довго. І нарешті 1588 р. з’явився *Третій Литовський статут*, який являв собою взірець законодавства і два з половиною століття діяв на українських землях. Він був прийнятий уже за часів Речі Посполитої, докладніше про це — у наступній темі.

Отже, в литовсько-руський правовій системі сформувалися й усталилися норми основних правових галузей, хоча самого поділу права на галузі ще не було.

Норми *державного права* містяться в статутах, князівському законодавстві, постановах сейму. Повніше вони подані у Статуті 1529 р. Там, зокрема, представлені положення, в яких розкриваються повноваження господаря (глави держави), органів управління, визначаються певні права й обов’язки громадян. Принципове значення має положення про рівність громадян перед законом: “Всі у великом князстві Литовском одним правом мають сужони бути”. Зазначимо, що державне право Литовського князівства, особливо на перших етапах, ґрунтувалося на українсь-

ких підвалинах давнього права. Все ще скликалися віча, народні збори, судові справи розглядалися у громадських та копних судах.

Розвиваються інститути *цивільного права*. Регулюється феодална земельна власність, яка ще більше зміцнюється після розпаду власності общинної. Спершу переважала феодална власність на землю у вигляді пожалування князя за умови несення служби (тимчасово чи довічно). Пізніше феодали домоглися передачі земель у вотчину, тобто спадкового володіння. Землі набувалися й завдяки купівлі чи князівському пожалуванню. Феодали мали необмежене право розпоряджатися цими землями за умови несення ними військової служби, а також надання для воєнних походів певної кількості воїнів.

Розвинулося *сервітутне право* — право користування чужими речами: лісом, сінокосом, місцями для полювання, прогону худоби тощо. Воно забороняло землеволодільцю будувати греблі, мости, млини, змінювати течію річок, якщо це завдавало шкоди сусідам. Статути регулювали також відносини в разі знахідки коня чи худоби. Знахідка породжувала право володіння, але не була засобом набуття права власності. Так, за Першим статутом, якщо прибудеться кінь або якась інша свійська тварина, то господар двору має повідомити про це владу. Якщо він затримає тварину, що прибудилася, більше трьох днів, то вважатиметься злодієм.

Зобов'язання впливали з договорів, серед яких найчастіше зустрічалися договори купівлі-продажу, позики, найму тощо. Вони укладалися переважно в письмовій формі, за присутності свідків. Для забезпечення виконання договорів застосовувалися присяга та запорука, хоча й дещо обмежено щодо нижчих станів населення. Для цього ж використовувалася застава нерухомого майна, яке переходило у володіння й користування кредитора до повного повернення боргу боржником.

Шлюбно-сімейне право в основі своїй мало норми, що склалися в Київській Русі. Шлюби бралися лише за згодою молодих. Взяттю шлюбу ними мала передувати домовленість батьків сторін. Статут 1566 р. передбачав шлюбний вік для жінок 15 років, а для чоловіків — 18. Діяв принцип матеріальної гарантії шлюбу — завдяки договорі щодо посагу (приданого) нареченої та вено (частини майна) нареченого. Статутом 1529 р. сума вена встановлю-

валась вдвічі більшою, ніж придане, але не понад третини вартості чоловічого майна. По смерті чоловіка вено ставало власністю дружини. Коли шлюб визнавався недійсним, то придане залишалось у дружини, а вено поверталось чоловікові. При розлученні з вини дружини вона позбавлялася і приданого, й вена.

Спадкування відбувалося за законом або заповітом. Закон давав змогу спершу успадковувати дітям, потім онукам і правнукам. Дочкам передавалось майно у спадок нарівні з синами. За відсутності прямих нащадків воно переходило до братів, сестер чи інших родичів.

Кримінальне право в Литовській державі спочатку, як і у Київській Русі, не знало поняття злочину. Існували “образи” чи “обіди”. Пізніше розуміння злочину дедалі більше змістилось у сферу порушень норми права. Відтак з’явилися терміни “злодійство”, “бой”, “кгвалт”, “грабіж” та ін. Суб’єктами злочину відповідно до встановленого привілеєм 1457 р. принципу індивідуальної відповідальності були окремі особи. Кримінальна відповідальність наступала за Судебником Казимира з семилітнього, а за Другим статутом з чотирнадцятилітнього віку. Литовсько-руське право передбачало складну систему злочинів і покарань. Найтяжчими вважались злочини проти держави (бунт, зрада, образа “маєстату” чи суду) та релігії (вихід із християнства, прийняття мусульманської чи іншої віри, чари тощо). За ці злочини винні засуджувалися здебільшого до страти. З-посеред злочинів проти особи виокремлювалося вбивство (навмисне чи з необережності), тілесні пошкодження, фізичні й словесні образи. Суспільно небезпечними вважались майнові злочини: розбій, пограбування, крадіжка, знищення чи пошкодження чужого майна, підпал, наїзд. Злочинами проти сім’ї й моралі були насильницький шлюб, згвалтування, подружня зрада, побиття батьків.

Серед видів *покарань* спочатку переважали майнові штрафи, що надходили потерпілому (шкода), родичам убитого (головщина), в скарбницю держави (наклад). Пізніше, після прийняття Статутів, особливо Третього Литовського статуту, майнові покарання в багатьох випадках замінено смертною карою. До страти засуджувалися за державні, релігійні злочини, розбій, насильство, крадіжку, злочини проти сім’ї й моралі. Смертна кара поділялася на просту (відрубання голови, повішення) й кваліфіковану (спалення, посадження на палю, закопування живим у

землю тощо). Панів і шляхтичів карали також позбавленням прав і честі — “виволання” (вигнання за межі міста чи села й оголошення поза законом). Позбавлений честі втрачав свої шляхетські права й привілеї. Щодо простих людей, то до них широко застосовувалися болісні й калічицькі покарання.

На українських землях литовської доби тривалий час зберігався притаманний давньоруському праву *обвинувально-змагальний процес*. Судочинство починалося заявою зацікавленої особи або її родичів. Позивач повинен був сам зібрати й пред’явити на суді докази. Але у XVI ст., як це закріплено у Другому Литовському статуті 1566 р., з’являються *елементи слідчого (інквізиційного) процесу* із застосуванням тортур. Суд, не чекаючи заяви потерпілого, мав право сам порушити справу. Допускалося представництво сторін; статутом 1529 р. вводилася норма, що передбачала участь у суді адвокатів, які називалися прокураторами, або речниками. Судовими доказами вважалися власне зізнання (для чого допускалися тортури), покази свідків, характеристика підсудного “добрими людьми”, речові докази, письмові документи, присяга.

Руйнація Давньоруської держави призвела до того, що її землі опинилися під зверхністю сусідніх держав, насамперед Литви й Польщі. Українські землі, які увійшли до складу Литовського князівства, помітно вплинули на його державно-правовий розвиток. Високим рівнем культури, сталими правовими формами й традиціями вони сприяли еволюції князівства в Литовсько-Руську державу. Вікові традиції української державності не переривалися, але в подальшому їхній розвиток обмежувався місцевим самоврядуванням.

Литовсько-руське право багато в чому наслідувало й продовжувало давньоруське звичаєве право. Литовські статuti — видатні пам’ятки права литовського, українського та білоруського народів. За змістом, рівнем законодавчої техніки вони вважаються одними з найпрогресивніших на той час документів європейської юридичної думки.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

6.1. Суспільний устрій

Польська експансія наклала певний відбиток на соціальну й державно-правову еволюцію українського суспільства. *Панівна верхівка* суспільства (магнати й шляхта) являла собою соціальну базу колонізації українських земель. Після Люблінської (1569 р.) та Берестейської церковної уній (1596 р.) процес приєднання українських феодалів до польського панства й польської культури відбувається ще інтенсивніше.

Економічним підґрунтям цих процесів був перерозподіл земельних багатств на користь групи польських, литовських, а також українських феодалів (*магнатів*), які, попри національне походження, належали до польської політичної еліти і являли собою вищий соціальний стан Речі Посполитої. За постановами сейму та королівськими універсалами магнатам-землевласникам роздають земельні багатства Брацлавщини, Волині, Київщини та Лівобережної України. На цій території в XVI ст. створюються величезні латифундії, де безконтрольно панували магнати, які вважали себе “віце-королями” та “короликами”. Магнати, в тому числі й українського походження, входили до складу сенату в сеймі Речі Посполитої, де користувались правом “вето”. Третім Литовським статутом їм надавалося право юрисдикції не лише щодо селян, а й залежних від них феодалів. Самі ж вони користувались правом широкого судового імунітету й підлягали юрисдикції лише королівського суду. Отже, в їхньому середовищі сформувався найвищий соціальний прошарок (*магнати-сенатори*), який був вирішальною політичною силою в державі. З представників цього стану сена-

том кожні два роки призначалися 16 senatorів-резидентів, з якими король мав узгоджувати свої дії.

Найчисленнішою групою феодального стану на українських землях була *шляхта*. Соціальне становище шляхти тривалий час було невизначеним і постійно змінювалося. Розрізненість і недостатня освіченість єднала значну кількість її представників з нижчими соціальними прошарками — заможними селянами й міщанами. Протягом першої половини XVI ст. неодноразово здійснювалися намагання, спрямовані на те, щоб виокремити шляхту й підвищити її соціальний статус (1522 р. — постанова сейму про “вивід” шляхти; 1528 р. — перепис шляхти; 1545, 1552 рр. — складання списків шляхти під час ревізій-люстрацій замків і староств).

Остаточному ж формуванню шляхетського стану сприяла *аграрна реформа, проведена за “Уставою на волоки”* (1557 р.). Відтепер особи, які не мали змоги документально підтвердити своє шляхетське походження, позбавлялися шляхетства. Економічною основою процесу відокремлення шляхти від інших станів став розвиток господарських фільварків. Фільварки являли собою господарства шляхтичів, які оброблялися закріпленими за ними селянами. Шляхтичі осідали на кращих угіддях за рахунок насильницького загарбання общинних земель, примусової експропріації чи зменшення розмірів селянських наділів.

Посилення політичної ролі й економіко-господарських функцій шляхти призвело до встановлення режиму “шляхетської демократії”. Постановами сейму в 50–60 роках XVI ст. шляхту фактично зрівняли в правах із магнатами. Запроваджуються представницькі станові органи шляхти — повітові сеймики, які обирали місцеві органи управління й послів на Вальний (загальнодержавний) сейм. Належність до шляхетського стану відтепер передавалась у спадок. Дарувати шляхетство мав право лише сейм, втрата ж шляхетського стану відбувалась за вироком суду або коли шляхтич поселявся у місті і займався там ремеслом чи торгівлею. Запроваджується єдиний для магнатів і шляхти порядок проходження військової служби. Постановою сейму (1564 р.) запроваджено спільні для шляхти й магнатів виборні земські суди, до юрисдикції яких належав розгляд усіх цивільних справ. Після Люблінської унії шляхетські права і привілеї були поширені й на

верхівку українських феодалів. Більшість же дрібних феодалів, які не спромоглися довести своє шляхетське походження, були поневолені королівськими намісниками й старостами. Дехто з них отримав статус “замкових слуг” чи “служилих бояр” і, володіючи невеличкими маєтками, був зобов’язаний виконувати військові, адміністративні й поліцейські функції.

Духовенство становило окрему суспільну верству, до якої належали не тільки священики, а й їхні родини, весь церковний люд. Усі вони підлягали суду єпископа. Належність до соціальної верстви духовництва була спадковою. По утворенню Речі Посполитої православна церква втратила привілейоване становище, а після Берестейської церковної унії опинилася під загрозою повного знищення. Польська влада контролювала призначення на вищі церковні посади, віддаючи перевагу “слухняним” священнослужителям. Православних усунули від участі в управлінні державою, їх не призначали на вищі адміністративні посади на місцях. За умов посилення католицької експансії православна церква взяла на себе місію політичної репрезентації українського народу, охоронця національних прав і традицій.

На українських теренах жили переважно *селяни*, які за правовим становищем поділялися на державних, бо жили на королівських землях, і приватновласницьких — землях феодалів чи церкви.

Останніх було більше, і за ступенем залежності від феодалів вони поділялися на три соціальні групи. Першу становили особисто вільні селяни, які мали право безумовного виходу від феодала після виконання своїх зобов’язань. Другою була група напіввільних селян, які ще мали право переходу, але з певними обмеженнями (виплати викупу, надання замість себе “селянина-замісника”). Це були й селяни-данники, вони сплачували феодалу натуральні і грошові податки. До третьої групи селян, які повністю втратили волю (право виходу), належали “тяглові” й “роботні” селяни. Вони були особисто залежними від пана й відбували повинності переважно у формі панщини. Кількість селян цієї групи постійно зростала, посилювалась їх експлуатація.

Процес закріпачення українського селянства став ще інтенсивнішим після “Волочної” (аграрної) реформи 1557 р. За цим актом запроваджувалися однакові земельні податки — для того,

аби збільшити надходження до державної казни; відтак встановлювалися й однакові земельні ділянки (волоки). Як уже зазначалося, основна частина волок надавалася під господарські фільварки, решта — селянам. Залишки общинної селянської землі вилучалися. Внаслідок цього значно зросла кількість безземельних і малоземельних: загородників, які мали невеличкі садиби; халупників, які мали лише будиночок і город; коморників та підсусідків, які мешкали в чужих дворах. Стала тривалішою панщина: з двох тижнів на рік вона зросла до двох днів на тиждень.

За третім Литовським статутом (1588 р.) селянин, який прожив на землі пана десять років, набував статус кріпака. Удвічі, з десяти до двадцяти років, збільшувався термін розшуку кріпаків-втікачів. Феодали отримали право продавати, купувати, дарувати, передавати в спадщину, віддавати як заставу, судити й карати своїх селян.

Державним селянам спершу жилося порівняно легше. Але з появою на королівських землях у другий половині XVI ст. фільварків на них було накинуто ярмо тих же повинностей, що й селян панських.

Міське населення за своїм соціальним становищем складало три основні групи: міський патриціат, власне міщанство і міські низи.

На вищому щаблі соціальної ієрархії перебував невеликий за чисельністю *міський патриціат*: впливові сім'ї багатіїв, найзаможніші купці та власники ремісничих майстерень. Аристократичний прошарок міст утворювали переважно іноземці. До того ж влада надавала іноземним колоністам широкі соціально-економічні права, пільги й привілеї.

Власне міщанство (“поспільство”, “бюргерство”) становили звичайні повноправні мешканці міст: середні та дрібні крамарі, ремісники, майстри, власники невеличких промислів і майстерень. Бюргерство, невдоволене привілейованим становищем міської аристократії, перебувало в опозиції до неї й прагнуло розширити свої права. Міщани-українці зазнавали також національно-релігійних утисків. Вони були обмежені в праві займатися торгівлею та деякими прибутковими видами ремісництва. Їй проживати могли тільки у певному районі (у Львові це була Руська вулиця), як правило, в передмісті, а то й за межами міста.

Більшість населення міст становили *міські низи* — “робітні люди”, “партачі”, ремісники, що розорилися, підмайстри, учні,

голота, плебс. Посилення соціального, національного й релігійного гноблення, експлуатації міських низів змушувало голоту чинити опір; час від часу через це виникали навіть локальні конфлікти.

Інтенсивний розвиток ремесла спричинив появу в містах об'єднань — *цехів*. Члени цих своєрідних професійних корпорацій за соціально-правовим станом не були рівними. Повноправними вважалися лише майстри; вони мали високу кваліфікацію й володіли майстернями, де працювало кілька найманих підмайстрів та учнів. Очолювали ці об'єднання цехові старости (“цехмейстри”), яких обирали з-посеред найвпливовіших майстрів. Вони розпоряджалися майном, керували справами цеху, здійснювали в ремісничих громадах судові повноваження з цивільних, господарських і дрібних кримінальних справ.

Соціально-правове становище міського населення залежало також і від категорії міста, де воно проживало. Скажімо, мешканці королівських міст виконували загальнодержавні й міські повинності (рекрутували бранців до королівського війська, будували й ремонтували споруди й шляхи, утримували адміністрацію, міську варту тощо). Жителі приватновласницьких міст, окрім того, виконували певні повинності на користь власника й не могли без дозволу адміністрації залишати місто. Жителі самоврядних міст, хоча й були юридично вільними, але також не звільнялися від повинностей і податків.

Козацтво виникло як реакція на посилення кріпацтва, обмеження національних і релігійних прав українського народу, основу якого становили селяни-втікачі; вони вважали себе вільними людьми і селилися в безлюдних степах Північної України. Козаки займалися землеробством, скотарством, промислами, ремеслами, їхні слободи й хутори, порівняно із селами селян-кріпаків, вирізнялися значним добробутом. Але козацтво не було однорідним соціальним прошарком. На нові землі переселялися не тільки втікачі, а й заможні селяни, міщани й навіть дрібні шляхтичі, які мали широкі можливості для експлуатації бідняків. Хоча формально кожен утікач, що прибував на козацькі землі, діставав рівні з іншими права користуватися громадськими землями, брати участь у самоврядуванні. Суспільною організацією козацтва була “громада”, яка, незважаючи на домінуючу роль заможного козацтва, переважно базувалася на демократичних

принципах. Козацькі землі відігравали роль своєрідного буфера між Кримським ханством і володіннями польських феодалів.

Реєстрове козацтво становили прийняті на державну службу козаки, яких заносили до окремого списку (реєстру). Чисельність їх не була значною й змінювалася залежно від зовнішніх і внутрішніх обставин. Реєстрові козаки звільнялися від юрисдикції феодалів, старост, міських магістратів, підлягаючи виключній юрисдикції реєстрового війська. За службу вони отримували грошове жалування й низку привілеїв (право на землю, на промисли й торгівлю, звільнення від податків). 1638 р. була видана “Ординація війська Запорозького реєстрового”, за якою верховне керівництво реєстровцями належало коронному гетьману. Військова й судова влада зосереджувалася в руках комісара, котрого обирав сейм із числа шляхтичів. Осадули й полковники призначалися зі шляхтичів, а сотники й отамани обиралися із числа козаків, які мали заслуги перед польськими властями. Чисельність реєстру становила 6 тис. осіб. Використовуючи реєстрове козацтво не лише для охорони кордонів і військових походів, а й для придушення опору народних мас, польська влада намагалась у такий спосіб розколоти українське суспільство.

6.2. Запорізька Січ

За польської доби дніпровські пороги стають найбільшим центром українського козацтва. Постійна загроза з боку урядових польських військ, нападів татар і турків змушувала козаків будувати укріплені засіками містечка, так звані “січі”. У середині XVI ст. з’явилося перше достовірно відоме постійне укріплення на дніпровському острові Мала Хортиця, яке прийнято вважати першою Запорізькою Січчю.

Соціальну базу Січі становили селяни, що втекли від своїх феодалів, а також представники інших верств населення, зокрема, — міщани, які не могли розрахуватися з боргами, шляхтичі, які тікали від судового переслідування, невдоволені владою священики. Окрім українців, тут знаходили притулок литовці, поляки, росіяни, білоруси, греки. Польським законодавством переселення й перебування на цих землях підданим Речі Посполитої заборонялося (конституція Вального сейму 1590 р., ухвала Віленського сейму 1593 р.). Особливості соціальних джерел формування

Запорозької Січі, законодавча неврегульованість її існування сприяли розвитку Січі як антиурядової опозиції, зробили її центром соціального невдоволення в українському суспільстві. Січ бере активну участь у козацьких і селянських повстаннях.

Запорозька Січ формувалася на добровільних засадах із чоловіків за умови православного віровизнання та проходження випробувального терміну. Організаційно в мирний час Січ складалася з *куренів* (максимально їх було 38), де перебувало 5–6 тис. козаків. Територія на берегах Дніпра біля Запорозької Січі поділялася на *паланки* — області з власним самоврядуванням, яких у різні періоди було 5–8, максимальна — 10. Щорічно за жеребом землі отримували ті чи інші курені. На цих територіях козаки займалися господарством, там же, на хуторах, жили із сім'ями одружені козаки. Але постійна воєнна небезпека унеможливила активне господарське освоєння земельних угідь, розвиток промислів і скотарства. Позбавлене в польській державі офіційного статусу, а також платні, запорозьке козацтво активно займалося військовим найманством і походами на землі Османської імперії.

Найвищим військовим, адміністративним і судовим органом була *загальна військова рада* за участю всіх козаків, яка скликала за потреби й обов'язково — 1 січня, на Великдень, 1 жовтня. На раді вирішувалися найважливіші питання — вибору кошового отамана й військової старшини, війни і миру, розподілу земель, воєнних походів, покарання злочинців. Кошовий отаман і військова старшина звітували на радах про річну діяльність. Існували ради (“сходки”) у куренях і паланках.

На чолі Запорозької Січі стояв *кошовий отаман*, який уособлював усю вищу владу (воєнну, адміністративну, судову й певною мірою духовну). Під час воєнних дій він мав диктаторські повноваження з правом карати на смерть тих, хто не виконував його наказів. Кошовий отаман затверджував обраних на військовій раді старшин, визначав духівництво для січової та паланкових церков, розподіляв воєнну здобич, прибутки, виконував функції найвищого судді, здійснював загальне керівництво військовими справами, представляв Січ у міжнародних відносинах тощо. Проте найважливіші справи кошовий отаман вирішував, тільки скликавши військову раду.

До *військової старшини* належали військовий суддя, військовий писар, військовий осавул. *Військовий суддя* (заступник кошового) здійснював основні судові функції, водночас був скарбником і начальником артилерії. *Військовий писар* вів документацію, облік прибутків та витрат. *Військовий осавул* відповідав за громадський порядок, виконання судових вироків, проводив слідство, виконував інтендантські функції, організовував охорону іноземних послів та купців, керував військовою розвідкою. Рангом нижче стояли військові службовці (довбиш, пушкар, толмач, шафар, булавничий, бунчужний, хорунжий та ін.). Під час війни діяла *походна старшина* — полковник, осавул і писар. У межах паланок керівництво здійснювала *паланкова старшина* — полковник, осавул, писар, підосавул та підскарбій.

Як уже зазначалося, військова старшина виконувала не лише адміністративні, а й *судові функції*. У куренях і паланках діяв суд курінних отаманів та паланкових полковників. Справи про тяжкі злочини передавалися на розгляд військовим суддею чи кошовим отаманом. Для військової старшини судом першої інстанції вважався суд кошового отамана, а другої — суд військової ради.

Отже, аналіз організації козацького самоврядування й судочинства дає підстави стверджувати, що тут відроджувалась українська державність. Система органів військово-адміністративної влади забезпечувала виконання властивих державі внутрішніх і зовнішніх функцій. Запорізька Січ була новою військово-демократичною державою, що постала на руїнах княжої.

6.3. Державний лад

Після Люблінської унії 1569 р. державний лад Речі Посполитої поширювався на українські землі, що належали Польщі (Галичина з Холмщиною), а також на ті, які раніше входили до складу Литви (Волинь, Поділля, Київщина із Задніпрянщиною).

Законодавча влада належала *Вальному (загальному) сейму*, який складався з трьох станів: короля, сенату, й посольської ізби (зборні).

Державу очолював *король*, його, починаючи з 1386 р., обирали на особливих сеймах. Отже, за *формою правління* це була *дворянська республіка на чолі з королем*. Державний статус королівської влади визначався “Артикулами” Генріха Валуа,

французького принца, обраного в 1572 р. королем Речі Посполитої. Він відмовлявся од успадкування влади, зобов'язувався питання війни й миру вирішувати, враховуючи думки сенату. Кожні два роки король мав скликати сейм, а якщо порушував права й привілеї шляхти, вона могла не коритися йому.

Сенат на чолі з королем об'єднував вищих посадових осіб Речі Посполитої. Сенатори в сеймі не голосували, а лише висловлювали свою думку, щодо обговорюваного. Відтак сам король або, за його дорученням, — канцлер формували “конклюдзію” — загальний висновок сенаторів. *Посольська ізба* складалася із 170 послів (делегатів), яких обирали на шляхетських повітових сеймиках.

Сейм мав виключне право ухвалювати закони, встановлювати податки, визначати напрями зовнішньої політики, санкціонувати скликання ополчення. Ухвали сейму могли прийматися тільки одностайно, бо діяв принцип “вільного вето”.

Центральне управління здійснювали король і вищі посадові особи держави. Так, коронний маршалок відав королівським двором, коронний канцлер — королівською канцелярією, коронний підскарбій — скарбницею корони; коронний гетьман очолював польське військо.

Місцеве управління, судова та військова влада на місцях перебували в руках панства і шляхти. Система органів місцевого управління створювалась відповідно до адміністративно-територіального поділу. За Люблінською унією, Річ Посполита була поділена на три провінції: Велику Польщу, Малу Польщу, до складу якої ввійшли українські землі, й Литву. Провінції мали воєводства й повіти. У деяких воєводствах, окрім повітів, зберігалися й такі адміністративно-територіальні одиниці, як землі. На українських теренах, що входили до складу Литви, продовжували існувати волості, з яких складалися повіти. Своєрідний статус мали староства; вони були як адміністративно-територіальними, так і господарськими одиницями, їх надавав король за службу. Місцевими керівниками залишилися переважно *воєводи*. Справи повітів провадили *старости*, а центральних повітів, або комендантських замків, — *каштеляни*. У всіх ланках місцевого управління працював численний штат посадовців — урядників, писарів тощо. Зростанню ролі чиновницького апарату перешкождала шляхта, яка зберігала значний вплив на місцеве управління,

насамперед через шляхетські сеймики у волостях, земствах і повітах. На селі певний час продовжував діяти сільській сход, який обирав сільського старосту, але з посиленням феодальної експлуатації зникли й ці залишки громадського самоврядування. Воеводами і старостами в селах призначались управителі. Щодо приватновласницьких земель, то тут самі власники призначали на села управителів.

Управління містами було досить строкате й будувалося залежно від категорії міста. В королівських містах адміністрацію формувала королівська влада, у приватновласницьких — магнати, шляхта, церква, яким належало місто чи містечко. Подекуди міщанам дозволялись деякі елементи самоврядування: верхівкою міщан могли обиратися одно- чи двопалатні ратуші, “радовці”, що допомагали війту. В цілому ж власники міст — феодалі, а також королівська адміністрація втручалися в соціально-економічне життя міст, обкладали населення непомерними податками й повинностями, а інколи й просто грабували. Тому міщани всіляко (за певну винагороду) домагалися переведення королівською владою їхніх міст на самоврядування на основі Магдебурзького права.

Мешканці самоврядних міст щорічно обирали магістрат, який складався з двох колегій — ради і лави. До міської ради входили обрані, переважно із багатих міщан, радці (радники, ратмани). Радці обирали зі свого складу бургомістрів (бурмістрів), які головували на засіданнях ради. Рада виконувала функції міської влади й суду в цивільних справах. Міська рада також обирала або призначала лаву. До складу цього судового органу входили лавники на чолі з війтом.

Судова система ґрунтувалася на становому принципі побудови суспільства й залежала від адміністративної влади.

Вищими судовими інстанціями були *сеймовий та королівський суди*, де судилися магнати й родовита знать. У судовій ланці переважали створені в повітах земські, гродські та підкоморські суди.

У *земських судах*, які збиралися на сесії тричі на рік, розглядалися кримінальні та цивільні справи шляхти. Апеляційними інстанціями для них були *Коронний і Литовський трибунали*. Посадові особи земського суду (суддя, підсудок і писар) обиралися повітовими шляхетськими сеймиками.

Найтяжчі кримінальні справи шляхти та інших людей розглядали *городські (міські, замкові) суди*, де головними суддями виступали воеводи й старости. Тут також судили злочинців, затриманих на місці злочину, й розглядали справи про повернення челяді та невільних селян. Городські суди поділялися на вищі й нижчі. Вищий — суд другої інстанції, до його складу входили головні судді. Нижчий діяв у складі намісника головного судді, шляхтича й писаря. Засідання городських судів відбувалися щомісячно й тривали перші два тижня. На городські суди покладалося також виконання вироків, у тому числі й інших судів повіту.

Функції встановлення межових знаків, розгляду конфліктів щодо меж земельних володінь феодалів покладалися на *підкоморський суд*, який діяв на Правобережній Україні на підставі Статуту 1566 р. справи тут розглядав одноособово суддя — підкоморій.

Важлива роль у судовій системі повіту належала *замковим канцеляріям*, які оформлювали переважно майнові угоди, реєстрували заяви про скоєння злочинів тощо. Згідно з Волинським привілеєм 1569 р., судочинство в судових установах повітів здійснювалося переважно “руською”, тобто українською мовою.

Магнати й шляхта мали *вотчинні (доменіальні) суди*, де вони особисто, чи за їхнім дорученням — управляючі маєтків чинили суд над залежними селянами. справи розглядалися з урахуванням волі феодала й місцевих звичаїв. Різновидом, по суті, доменіального суду були суди власників у приватновласницьких містах.

У самоврядних містах основними видами судів були *поточний і виложений*. Поточний розглядав переважно цивільні й господарські спори і збирався не пізніше, як на третій день після подання заяви позивачем. Він працював у складі заступника вїта, кількох бургомістрів, радців і лавників. До юрисдикції виложеного суду належали кримінальні й цивільні справи, а також справи, що передавались на його розгляд поточним судом. Сесії виложеного суду скликалися тричі на рік і тривали до двох тижнів кожна. Головував на них вїт. Судові функції здійснювали також *магістрати й ратуші*. Магістратські суди цивільні справи розглядали у складі ради на чолі з бурмістром, а кримінальні — лавою на чолі з вїтом. До розгляду найтяжчих кримінальних справ (убивство, розбій, посягання на життя шляхтича тощо) залучався міський староста. У ратушних містах судочинство здійснюва-

лося за участю війта або бургомистра під головуванням міського старости чи іншого урядовця. Судом другої інстанції, де можна було оскаржити рішення міських судів, виступав підвоєвода.

Церковні суди, роль яких на українських землях була значною, поділялися на *духовні, доменіальні й монастирські*. Духовні розглядали справи про порушення християнських канонів, церковних обрядів, норм моралі, про розлучення, подружню зраду, майнові спори між подружжям, про спадщину тощо. Юрисдикції доменіального суду підлягали дрібні цивільні й кримінальні справи підвладних церкві людей, селян, що жили на церковних землях. Аналогічними правами користувалися суди монастирські. Судові функції виконували церковні ієрархи (єпископи, протопопи). Вищим церковним судом був консисторський суд митрополита.

6.4. Основні риси права

Правова система на українських землях після Люблінської унії 1569 р. формувалась на основі звичаєвого руського права та законодавчих документів Речі Посполитої (статутів, судебників, сеймових постанов, привілеїв тощо). Однак спочатку роль польського права в регуляції суспільного життя на українських землях не була значною. Тут продовжував діяти *другий Литовський статут 1566 р.*, який узагалі вважався українським (друга його назва Волинський).

У Польщі на той час ще не була вирішена проблема кодифікації права, хоча й діяли окремі збірники законів і статути. З другої половини XVI ст. польський сейм почав приймати закони (конституції). Тільки 1782 р. було завершено зібрання польських законів у єдиний Збірник. Зважаючи на це, більшість дослідників стверджують про рецепцію Річчю Посполитою більш розвиненої правової системи, що склалась у Великому князівстві Литовському на основі київського права. Після прийняття *1588 р. третього Литовського статуту* його чинність поширюється не лише на українські землі, а й на Польщу. Статутом юридично закріплювалося панівне становище шляхти, остаточно закріпачувалася більшість селянства, регламентувалася процедура судочинства. Структурно він складався з 14 розділів і 488 артикулів. За своїм техніко-юридичним рівнем третій Литовський статут стояв

значно вище багатьох тогочасних європейських кодексів. Він продовжував діяти в Україні аж до середини ХІХ ст.

Польська влада сприяла значному поширенню на українські землі *магдебурзького права*, згідно з яким окремі міста дістали право самоврядування. Однак місцева інтерпретація магдебурзького права не дозволяла містам стати цілком самостійними й незалежними. В українському судочинстві застосовувались положення з німецьких збірників у польському перекладі, зокрема, “Статей Магдебурзького права” Б. Гроїцького, “Зерцала саксонів” П. Щербича, “Права цивільного хелмінського” П. Кушевича.

Магдебурзьке право посилювало диференціацію міського населення: верхівка (шляхта, купецтво, власники майстерень) набула панівного становища, а нижчі верстви городян усувалися від участі в управлінні містом.

Джерелами церковного (канонічного) права православної церкви служили кормчі книги “Номоканон” і церковні устави Володимира і Ярослава. Основною кодифікацією католицького права був “Звід канонічного права” 1532 р.

Серед провідних інститутів права того часу — *право власності*. Існував поділ речей на рухоме й нерухоме майно. До останнього, згідно з польсько-литовським правом, належали маєтки, будівлі, землі, ліси, — тобто усе, пов’язане із землею. Головна увага приділялася правовому регулюванню феодального землеволодіння (королівського, великокнязівського, магнатського, шляхетського, церковного). Крім того, правовий режим маєтків залежав від способу їх придбання. Розрізнялися: а) одержані у спадщину родові володіння (“отчини”, “дідини”); б) одержані в користування за службу на певний час (наприклад, “до живота”, “до волі панської”); в) “куплені”. Якщо власник купленого маєтку розпоряджався ним вільно, то щодо землеволодіння, отриманих іншими шляхами, існували обмеження. Так, згідно з Литовськими статутами 1529 і 1566 рр., власники родового й вислуженого майна могли продавати, міняти, дарувати лише третину такого майна. Звичайно, ці обмеження суперечили як статусу шляхти, так і потребам господарського розвитку. Литовським статутом 1588 р. їх остаточно скасували.

Право володіння ґрунтувалося на пожалуванні господаря, яке підтверджувалося відповідною грамотою. За відсутності грамоти застосовувався принцип давності часу. Відповідно до Статуту

1529 р., після десяти років володіння землею гарантувалася недоторканість таких володінь, і будь-які позови визнавалися недійсними. Згідно із загальними правилами, шляхетська земельна власність усіх видів була недоторканою — за винятком майна державних злочинців, яке конфісковувалось.

В обов'язки кожного землевласника, відповідно до Литовських статутів 1529, 1588 рр., входило особисте несення військової служби. Крім того, він мав постачати на війну озброєних людей, чисельність яких залежала від розміру володіння. Шляхтич, котрий не виконував військової повинності, втрачав право на володіння землею. Не прибути на службу можна було тільки через хворобу.

Самостійним правовим інститутом стало й *спадкове право*. Успадкування розрізнялося згідно із законом, із заповітом і звичаєм. Відповідно до закону діти ставали спадкоємцями майна своїх батьків. Однак, у Польщі нерухоме майно переходило до синів, і лише в разі їх відсутності маєтки успадковували дочки. Пізніше, за Литовськими статутами, спадкоємцями за законом ставали діти, брати, сестри, батьки й інші кровні родичі. Але стосовно батьківського, зокрема купленого, майна, то дочкам належало “тільки придане з четвертої частини”. Материнське ж майно, як рухоме, так і нерухоме, розподілялося між дітьми порівну. У деяких випадках спадкоємці позбавлялися спадщини: дочка, яка виходила заміж без згоди батьків або за іноземця, вдова-шляхтянка, котра без згоди родичів виходила заміж за простолюдина.

Згідно із заповітом успадковувалося рухоме майно і куплена нерухомість, яка не належала до родової власності. Права заповідати майно не мали неповнолітні, ченці, а також сини, які не були відокремлені від батьків, залежні люди. За відсутності нащадків родове (батьківське) майно переходило до близьких родичів по чоловічій лінії, а материнське — успадковували родичі, які були ближче до материнської маєтності. У разі відсутності спадкоємців за законом і за заповітом, майно визнавалося вимороченим і переходило у власність держави.

Чимало конкретних питань успадкування, за Литовським статутом 1588 р., належали також до сфери регуляції норм Руської Правди і звичаєвого права.

У феодальному суспільстві зобов'язальне право не набуло значного розвитку; за натурального господарства поширилися на-

самперед *договір міни і договір дарування*. З розвитком грошових відносин — *договір купівлі-продажу* спочатку рухомого, а потім і нерухомого майна. У деяких випадках (наприклад, при позиці на суму понад “десяти коп грошей”) закон вимагав письмової форми договору. Щоб забезпечити виконання зобов’язань, застосовували *заставу (землі, маєтку, тощо)*. Законом встановлювалися строки позовної давності — п’ять або десять років. При укладанні угод діяли й норми звичаєвого права (вимагалася присутність свідків, які “перебивали” потискання рук сторонами; виставлявся могорич, договір скріплювали присягою).

Право чітко регламентувало процедуру продажу, дарування або застави маєтків. Такі угоди складалися в присутності трьох-чотирьох свідків шляхетського походження й скріплялися підписами й особистими печатками. Про передачу маєтку робився запис у книзі замкового суду, а під час сесії земського суду запис переносився “до книг земських”.

Кримінальне право, що застосовувалося на українських землях, мало становий характер. Виявлялося це, з одного боку, в тому, що особисті й майнові права представників панівних станів захищалися посиленими санкціями. Наприклад, за образу шляхтича Литовський статут передбачав ув’язнення, а за образу нешляхтича — штраф. З іншого боку — відповідальність магнатів і шляхти за деякі злочини, порівняно з простими людьми, була значно меншою. У законодавстві й судовій практиці розрізнялися такі кримінально-правові інститути, як умисел, необережність, замах на злочин, закінчений склад злочину, співучасть, необхідна оборона, крайня необхідність. Суб’єктами злочину почали вважати не лише вільних, а й феодально залежних осіб. Підвищився вік кримінальної відповідальності: за другим Литовським статутом він становив — 14, а за третім — 16 років. Найтяжчими вважалися злочини проти короля, держави (зрада, бунт, образа суду тощо) й релігії (віровідступництво, богохульство, чаклунство). Злочинами проти особи вважалися вбивства, тілесні пошкодження, фізичні й словесні образи та ін. До злочинів проти власності належали крадіжка, грабунок, підпал, знищення чи пошкодження чужого майна тощо. Виокремлювалися й злочини проти сім’ї та моральності (примушування до одруження, шлюб із близькими родичами, двоєженство, згвалтування тощо).

Існувала розгалужена *система покарань*. Найвищою мірою була *кара смертна* — за державні й релігійні злочини, вбивство, грабіжництво, крадіжку, військові злочини, злочини проти сім'ї та моралі. Розрізнялась проста (повішення, відрубання голови) й кваліфікована смертна кара (спалення, четвертування, посадження на палю, закопування живим у землю). До селян та інших простих людей застосовувалися *калічницькі* (відрубання рук, ніг, відрізання вух, виколування очей) *та тілесні кари* (биття киями, батогами, різками). Незначні злочини каралися наземним або підземним *ув'язненням* на декілька тижнів, місяців у башті, фортеці чи в'язниці. Існувала досить складна система майнових покарань, зокрема “головщина” (грошова виплата родичам убитого), конфіскація майна, відшкодування збитків тощо. До панів і шляхти, якщо вони не хотіли підкорятися судовому рішенню, застосовувалося *виволання* (позбавлення прав і честі). Така людина втрачала шляхетство, право на майно, змушена була переховуватися за кордоном, бо в разі затримання її належало вбити. Пізніше, з XVI ст. виволання було замінено на *опалу* (позбавлення громадянських прав).

Судовий процес носив обвинувально-змагальний характер. Однак стосовно найтяжчих злочинів провадився розшуковий процес; слідство і суд були обов'язковими. Суд відбувався, як правило, за участю професійних адвокатів. Серед найважливіших доказів були: показання свідків, “поличне” (речовий доказ), власне зізнання (для чого використовувалось катування). Безсумнівним доказом вважалася присяга шляхтича.

Своєрідна правова система склалась на Запоріжжі. Козаки не визнавали дії Статутів та магдебурзького права. Універсальним джерелом права на Січі було козацьке звичаєве право, яке регламентувало судочинство, правила воєнних дій, порядок землекористування й укладання окремих видів договорів, види злочинів і систему покарань. Найтяжчим злочином вважалося вбивство козаком свого товариша. За це карали смертю, інколи навіть закопували живим у землю разом із покійником. Тяжкими злочинами визнавалися вбивства, нанесення козаку побоїв, крадіжки, дезертирство, гомосексуалізм, невиконання наказу, пияцтво під час походів тощо. Система покарань була дуже суворою, що пояснюється постійним перебуванням Січі у воєнному стані. За тяжкі злочини засуджували до смертної кари, яка поділялась на

просту й кваліфіковану. Карали також биттям кийками, канчуками, прив'язуванням до гармати тощо. Судочинство й виконання вироків здійснювалося публічно. При винесенні вироку суд враховував громадську думку.

Українські терени, захоплені Польщею, зазнавали відверто колонізаторських утисків і католицької експансії. Після Люблінської 1569 р. унії вони ввійшли до Речі Посполитої і втратили залишки автономії. Це призвело до посилення соціального, національного та релігійного гніту.

В умовах спольщення й окатоличення української еліти центром визвольного руху народу серцевиною національного державотворення стала Запорізька Січ.

Попри засилля польської колонізації, на українських землях зберігався високий рівень власної правової культури.

ДЕРЖАВА І ПРАВО ГЕТЬМАНЩИНИ

7.1. Створення української національної держави. Переяславська угода (1654 р.)

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького (1648–1654 рр.) завершилася створенням української козацької держави, яку ще прийнято називати Гетьманською. Уже перші перемоги козацько-селянського війська під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями в 1648 р. завдали нищівного удару по політичному режиму Речі Посполитої в Україні. Намагання польського короля Яна Казимира приборкати козаків призвели до нового спалаху бойових дій у 1649 р. Зрада кримсько-татарського війська під Зборовом не дала змоги Б. Хмельницькому розгромити шляхетську Польщу й визволити Україну з під її гніту. Однак у “Декларації його королівської милості Війську Запорозькому” від 8 серпня 1649 р., яка отримала назву Зборовського договору, визнавалась українська державність у межах трьох воєводств Київського, Чернігівського та Брацлавського. Сюди не мали права з’являтися коронні війська. На цих територіях площею 200 тис. кв. км жило близько 1 млн. чоловік встановлювалась козацька адміністрація. У тогочасних документах її називають Військо Запорозьке, Русь, Руська земля, Стара Русь. Адміністративно вся ця територія поділялась на полки й сотні. Функції органів публічної влади покладались на генеральний, полковий і сотенний уряди. В 1649 р. розпочалося створення власних фінансової, податкової, судової систем. Органи державної влади взяли на себе функції дотримання громадського порядку, заохочення торгівлі. Але продовження воєнних дій і поразка повстанців під Берестечком загальмували процес розбудови власної держави. За Білоцерківським договором, підписаним 18 вересня 1651 р. унаслідок поразки, козацька територія обмежувалась Київським воєводством, а військо — 20 тис. чоловік. На Чернігівщині

й Брацлавщині, окупованих польськими військами, поновлювалась польська влада й дія адміністрації Речі Посполитої. Умови Зборівського договору було відновлено після перемог козацького війська над поляками під Батогом (1652 р.) та Жванцем (1653 р.). Однак політичне й економічне становище на визволених землях було тяжким. На господарстві держави негативно позначалося продовження воєнних дій, загальна мобілізація, неврожай, ізоляція від зовнішніх ринків, татарські навали з їх трагічними наслідками. Загроза відновлення польсько-шляхетського панування на українських землях лишалась. За таких умов Б. Хмельницький, неодноразово ошуканий і зраджений союзниками, з якими Україна вступала в союзи під час війни з Польщею (Туреччина, кримський хан, Молдавія), домагається рішення Земського собору Московської держави 1 жовтня 1653 р. про взяття Війська Запорозького “з городами их и землями... под государеву високою руку”. 8 січня 1654 р. в м. Переяславі на загальновійськовій Генеральній раді було ухвалено рішення про перехід України під зверхність царя. У своєму виступі Б. Хмельницький, наголосивши на потребі України у верховному володарі, назвав чотирьох потенційних кандидатів на цю роль: польського короля, кримського хана, турецького султана й московського царя. Учасники Переяславської ради висловилися: “Волим під московського царя православного”. Це рішення було скріплено спільною присягою. Незабаром після того 127 тис. людей в 117 містах України також склали присягу на вірність цареві. Проте далеко не всі й не повсюдно підтримали рішення Переяславської ради. Відмовилися скласти присягу полки Уманський, Брацлавський, Кропивнянський та Полтавський. Однак якихось рішучих виступів проти прийняття присяги не було. Після Переяславської ради уряд Б. Хмельницького направив до царя Олексія Михайловича прохальні статті, і вони з незначними доробками були затверджені царем. Гетьману було надано відповідну царську жалувану грамоту від 27 березня 1654 р. По суті, ці документи (прохальні статті, що ввійшли в історію як “Березневі статті Б. Хмельницького” від 21 березня, і царська “Жалувана грамота гетьманові і Війську Запорозькому” від 27 березня) є актами двох держав, якими вони обмінялись при укладанні договору. В історико-правовій науці існують різні погляди на відносини України і Росії згідно з Переяславсько-Московською угодою. До того ж оригі-

нальні документи втрачено. Навіть ті неточні копії чи переклади, що збереглися, дехто із учених (наприклад, російський вчений П. Шафранов) вважає фальсифікаціями, зробленими царськими переписувачами. Серед основних думок щодо характеристики цього об'єднання можна назвати такі: 1) воєнний чи воєнно-політичний союз (В. Василенко, В. Ліпінський, А. Оглоблін); 2) персональна унія, за якою обидві сторони мали спільного монарха, зберігаючи кожна свій уряд (Р. Лащенко, В. Сергеевич); 3) реальна унія, внаслідок якої українці погоджувались на поглинення їхніх земель Московською державою (М. Дьяконов); 4) протекторат, згідно з яким сильніша сторона (цар) погоджувалася захищати слабшу (українців), не втручаючися в їхні внутрішні справи, а українці — сплачувати податки, виставляти військо та ін. на вимогу царя (М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Смолій, О. Яковлів). Офіційна радянська теорія твердить, що Переяславська угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців і росіян до возз'єднання, і метою повстання було саме возз'єднання цих народів. Враховуючи різні погляди вчених, зважимо на те, що як Україна, так і Росія, вкладали в цю угоду різний зміст. Україна увійшла в підданство під протекцію внаслідок тодішньої воєнно-політичної ситуації. Росія ж одразу намагалась перетворити протекторат на інкорпорацію (включення до складу). Вважаючи цей договір чинним тільки за життя Б. Хмельницького, московський уряд поновлював його з новообраними гетьманами і вносив до нього суттєві зміни, які дедалі більше обмежували українську державність. Так чи інакше, Переяславська угода стала поворотним пунктом в історії України, подальша доля якої була пов'язана з долею Росії.

7.2. Суспільний лад

Визвольна війна багато в чому змінила соціальне обличчя українського суспільства. Замість польської еліти панівне становище посідають *українські феодали*, так звана *нова шляхта*. До цього стану входила й *частина старої шляхти*, яка не була остаточно полонізована і підтримала боротьбу українського народу за незалежність. Права цієї шляхти на земельні володіння були підтверджені гетьманськими універсалами. Хоча її роль у суспільстві була досить впливовою, через свою малочисленність

вона не створила окремого панівного стану. Яскравим свідченням перемоги елітизму стало виникнення “знатного військового товариства” внаслідок соціального відокремлення козацької старшини від основної маси козацтва. Це був новий аристократичний прошарок, що складався з трьох розрядів чи рівнів, кожний з яких наділявся відповідними привілеями й пільгами. Його верхівку становило “бунчукове товариство”, до якого універсалами гетьмана заносились особливо заслужені представники козацької верхівки. Це були особи з безпосереднього оточення гетьмана (“перебували під бунчуком”). Вони підлягали виключній юрисдикції гетьмана чи генерального суду. Їхні посади й власність згодом стають спадковими. До категорії знатного належало “військове товариство” членів військової канцелярії й тих, що виконували її доручення, а також “значкове товариство”, члени якого перебували при генеральних старшинах і полковниках. Завдяки привілеям та вольностям, одержаним від Б. Хмельницького, панівна верства закріпила за собою виключне право на промисли, оптову торгівлю, була звільнена від сплати мита і податків. Передусім “знатні товариші” й шляхта були землевласниками. Вони набували землі як плату за несення служби (“рангові землі”), шляхом “займанщини” (захоплення вільних земель, переважно на півдні України), купували й захоплювали козацькі та селянські землі. Становлячи в 1735 р. менше 1 відсотка населення, вони володіли 50 відсотків земель. Кілька династій, з яких виходили гетьмани й генеральна старшина, мали величезні латифундії. Так, в І. Мазепи було 19,7 тис. маєтків, в І. Скоропадського — 18,8 тис., у Д. Апостола — 9,1 тис. За правління Катерини II земельні угіддя українських феодалів значно збільшились. Практикувалися пожалування земель царями українським феодалам на територіях, нещодавно приєднаних до Росії (зокрема в Криму й на Кавказі), а російським — в Україні. Відповідно до царських указів 1764 р. відбулася нобілітація (надано дворянство) української старшини, а в 1785 р. — усієї української шляхти, що сприяло зміцненню проімперської орієнтації українських феодалів.

Українське духовенство за традицією поділялося на біле й чорне. Біле духовенство, хоча й не підлягало юрисдикції держави, але не було відокремлене від суспільства. Будучи високоосвіченим, воно займалося не тільки церковними, а й сус-

пільними справами. За правовою ознакою ця частина духовенства наближалась до знатного товариства. Чорне духовенство перебувало під опікою гетьманської влади, яка постійно збільшувала монастирське землеволодіння. У середині XVIII ст. 17 відсотків земельної власності була монастирською.

Козацтво після перемоги в національно-визвольній війні отримало широкі привілеї. Усі козаки, які служили у війську, вважалися реєстровими. За службу їм надавалися земельні наділи. Вони користувалися свободою торгівлі, звільнялися від податків. Було їм навіть надано привілеї, якими раніше користувалася шляхта: виробляти горілку, примушувати селян відбувати панщину. Проте зростання впливу козацької верхівки призвело до того, що простих козаків усунули від участі у радах, вони втратили право обирати старшину.

У XVIII ст. соціально-економічне становище рядового козацтва погіршилося. Дедалі обтяжливішим для козаків ставав обов'язок власним коштом брати участь у частих війнах царської Росії. До того ж їх змушували будувати фортифікаційні споруди, шляхи, канали, осушувати болота на півночі Росії. Тривала відсутність козаків удома позбавляла їх можливості займатися господарством. Багато з них, не маючи статків, щоб відбувати військову службу, ставали залежними від старшини, фактично переходили до стану селян. Унаслідок занепаду козацтва його чисельність у 1730 р., порівняно з 1650 р., зменшилася більше ніж удвічі. Одночасно відбувалося подальше розшарування козацтва, визначилась його ієрархічна структура. В 1735 р. за указом царського уряду реєстровців було поділено на дві категорії: виборних (заможніших, боздатних) і підпомічників (надто бідних, щоб купити військове спорядження). Основним призначенням виборних козаків була участь у воєнних походах. Підпомічники ж повинні були слугувати заможнішим товаришам і старшині, працювати в їхніх господарствах. На них покладались такі ж повинності, як і на селян, хоча й удвічі менші за обсягом. Існувала ще одна група, яку становили збіднілі, безземельні козаки — підсусідки. Вони жили й працювали в господарствах виборних козаків і підпомічників, котрі їх одягали й годували. Закон надавав їм право, на відміну від посполитих, вільно пересуватися в пошуках кращих умов життя, взагалі переходити до заможної верстви, якщо вони заводили власне господарство.

Але ці зміни не врятували козацтво від занепаду. Хоча в 60-ті роки XVIII ст. в реєстрі значилося близько 176 тис. виборних козаків і близько 200 тис. підпомічників, — боєздатними з них були тільки 10 тис. До кінця століття більшість збіднілих козаків опустили до рівня державних селян. Зникнення потреби у традиційній охороні кордонів, економічні труднощі, відсталість у військовій справі призвели до того, що козащина в Україні фактично перестала існувати.

Селянство, яке за польської доби перебувало в закріпаченому стані, після перемоги у визвольній війні отримало волю. Селяни жили на землях, які належали державі, сплачуючи за це податки. Причому в правовому становищі були майже прирівняні до козацтва. Козаки служили державі військовою службою, селяни — працею. Козак, який був не в змозі нести військову службу, записувався в селяни, і навпаки: селянин, який хотів служити, придбавши необхідну амуніцію, легко ставав козаком. Отже, національно-визвольна війна українського народу була й соціальною революцією, внаслідок якої було ліквідовано кріпацтво. Але ще за Хмельницького з'являються ознаки реставрації старих порядків. Універсалами гетьмана 1654–1656 рр. підтверджувалося право монастирів на землі. Також їм було дозволено надалі збирати оброк із селян, які мали виявляти “звикле послушенство”. Одночасно такого ж “послушенства” селян вимагалось й до шляхти, й козацької старшини, що отримували маєтності за службу. Українські селяни поступово втрачали волю. За універсалом І. Мазепи у 1701 р. селянам установлювалась панщина до двох днів на тиждень. Окрім праці на панській землі, селяни мали віддавати частину своєї худоби, птиці, виконувати господарські роботи, платити на утримання військ, спорудження шляхів тощо. У 1739 р. генеральна військова канцелярія обмежила переселення селян умовами виконання всіх повинностей і наявності на це дозволу пана й місцевої адміністрації. За універсалом К. Розумовського від 22 квітня 1760 р. селянин отримував можливість переходу лише за письмовим дозволом феодала, залишаючи йому свою нерухомість. 1763 р. цей універсал підтверджується царським указом. Останній крок до закріпачення селян зробила Катерина II. Згідно її указу від 3 травня 1783 р. селяни мали залишатися на тих землях, де вони перебували під час останнього перепису населення.

Міщани були юридично вільними, але політично безправними людьми. Дослідники вважають, що їхнє становище наближалося до становища державних селян. Вони сплачували податки до міської й гетьманської скарбниць, виконували чимало повинностей. Подеколи подушний податок міщан перевищував той, що накладався на державних селян. Через те у власних містах вони інколи мали менше крамниць, ніж козаки, звільнені від податків і місцевого мита. У роки визвольної війни більшість міст утратили самоврядування за магдебурзьким правом і підлягали козацькій адміністрації. Виняток становили лише великі міста, які мали магістрати й користувалися певними торговими й промисловими привілеями. Також тут обирався війт, який виконував судові функції. На чолі менших міст й містечок були козацькі отамани й ради (ратуші), що підпорядковувалися полковій адміністрації. У ратушних містах права міських жителів обмежувалися козацькою адміністрацією, яка визначала для них види й розміри податків та повинностей.

Пожвавлення міського життя простежується із середини XVIII ст., коли зростає чисельність магістратських міст. До кінця століття магдебурзьке право отримали майже всі міста Лівобережжя. Підвищується роль ремісничо-купецької частини міщан. Ремісники об'єднувалися за професійною ознакою у цехи (гончарі, кравці, бондарі тощо). Цехові ремісники поділялися на довічних і тимчасових майстрів. Майстри експлуатували підмайстрів, учнів та робітників. Аби стати цеховиком, треба було мати власне господарство, яке виробляло ремісничу продукцію. Існував і віковий ценз — 21 рік. Право засновувати цехи, обирати цехові управи належало лише майстрам. Вони користувалися податковими пільгами, встановлювали монополію на виробництво й збут товарів, розглядали дрібні судові справи членів цеху.

Купці, які вели оптову і широку роздрібну торгівлю, об'єднувалися в гільдії. Гільдійське купецтво мало податкові пільги, але сплачувало громадські збори, несло певні повинності (шляхову, постійну та ін.). Наприкінці XVIII ст. купці були звільнені від рекрутчини й тілесних покарань. До купецького стану мав змогу записатися будь-хто з міщан, якщо у нього був капітал 500 крб. Правове становище купців залежало від своєчасної сплати гільдійських внесків: неплатник автоматично переводився до стану міщан.

7.3. Державний устрій

Березневі статті (1654 р.) визначили державний лад України (Гетьманщини) таким, в якому тісно перепліталися республіканські й монархічні начала. Зберігався військово-адміністративний апарат влади й управління, що склався під час національно-визвольної війни.

На чолі Української держави стояв *гетьман*, якого обирала Генеральна рада. Але вже на початку XVIII ст. кандидатуру на цю посаду визначав царський уряд. Спроби деяких гетьманів (Б. Хмельницького, Д. Многогрішного, І. Самойловича) перетворити гетьманську владу на спадкову виявилися невдалими. А коли в 1763 р. представники української старшини звернулись до царського уряду щодо успадкування гетьманства родом Розумовського, то у відповідь Катерина II скасувала інститут гетьманства як такий. Зрозуміло, що спадкове гетьманство, в умовах феодалізму не тільки б значно посилило статус правителя (гетьмана), а також юридично оформило подальше існування Української держави. Термін перебування гетьмана на посаді не визначався; вважалося, що обирали “доживотно”, тобто довічно. Хоча в гетьманських статтях 1669 р. і 1672 р. передбачалося право Генеральної старшини змістити гетьмана в разі його зради. Деякі гетьмани (Ю. Хмельницький, І. Виговський) самі складали повноваження на Генеральній раді. Новообраний гетьман присягав на вірність царю, після чого отримував царську грамоту на гетьманування та клейноди — знаки гетьманської влади. Обрання нового гетьмана супроводжувалося складанням статей, які визначали взаємовідносини України й Росії, гетьмана і царя. Гетьманські статті називалися за місцем їх підписання: Переяславські (Ю. Хмельницького, 1659 р.), Батуринські та Московські (І. Брюховецького, 1663, 1665 р.), Глухівські (Д. Многогрішного, 1669 р.), Конопотські (І. Самойловича, 1672 р.), Коломацькі (І. Мазепи, 1687 р.), Решетилівські (І. Скоропадського, 1709 р.), “Рішучі пункти” (Д. Апостола, 1728 р.). За змістом ці акти мали переважно конституційний характер. Однак із плином часу вони дедалі більше обмежували права гетьманів і старшини.

Гетьману належала вища законодавча влада: він видавав універсали, що мали статус вищих законодавчих актів. Як глава виконавчої влади гетьман розпоряджався державними витрата-

ми, організовував збирання податків, мав право на роздачу державних земель. Гетьман представляв державу у зовнішніх стосунках, був вищим воєначальником, часто сам призначав генеральну старшину й полковників. Гетьман був вищою апеляційною судовою інстанцією, мав право затверджувати судові вирокі, інколи, стосовно бунчукових товаришів та козацької верхівки, самостійно розглядав судові справи.

Однак уже після Б. Хмельницького царський уряд усіляко обмежував повноваження гетьманів. За Переяславськими статтями 1659 р. гетьману не дозволялося приймати послів, брати участь у військових походах без попереднього дозволу царського уряду. Глухівські статті 1669 р. заборонили гетьману безпосередні дипломатичні зв'язки з іноземними державами. Після переходу гетьмана І. Мазепи на бік Швеції в 1708 р. царський уряд значно обмежив повноваження гетьманської влади. Було відхилено запропоновану старшиною кандидатуру на нового гетьмана П. Полуботка, і гетьманську булаву вручили І. Скоропадському. Із 1709 р. влада гетьмана обмежується введенням посади царського резидента, який здійснював контрольні функції щодо гетьманського уряду. У військових справах гетьман підпорядковувався командувачу російської армії в Україні. До того ж Петро I самовладно здійснював потрібні йому переміщення серед урядовців України. З 1722 по 1727 рр. замість посади резидента діяла Малоросійська колегія. Хоча офіційно її статус вважався вищою апеляційною інстанцією, колегія перебрала на себе всю повноту влади. Без погодження з колегією гетьман не міг видавати універсали, наказувати полковникам. Колегія контролювала надходження в її розпорядження грошових та натуральних зборів, відтепер усі податки йшли до Росії. З 1734 р. по 1750 р. Україна була без гетьмана. Справами України відало Правління гетьманського уряду, до складу якого входила однакова кількість представників вищого російського офіцерства й козацької генеральної старшини. Обрання 1750 р. К. Розумовського останнім гетьманом було дозволено імператрицею Єлісаветою не стільки з державних, скільки з особистих міркувань. Двадцятидвохлітній Кирило був рідним братом морганатичного (без права престолонаслідування) чоловіка імператриці. 1764 р. указом Катерини II гетьманство остаточно ліквідується. Для управління Україною знову було створено Малоросійську колегію, до якої входили по чотири

представники царського уряду й української верхівки. Колегію очолив російський воєначальник граф П. Румянцев. Після поширення на українські землі у 1781 р. російської системи управління потреба у Малоросійській колегії відпала. 1786 р. її ліквідували.

У системі управління Гетьманщиною важливу роль відігравали *генеральна та старшинська ради*. Генеральна рада зародилась під час національно-визвольної війни, про що свідчить і її первинна назва: “Військова рада”. Спочатку це було зібрання козаків, і вона мала переважно військове значення. Пізніше склад Генеральної ради розширився за рахунок представників духовенства та міщан і вона набуває певних ознак вищого представницького органу. Хоча й не стала постійно діючим органом і скликалася для розв’язання найважливіших питань зовнішньої та внутрішньої політики, укладення миру. Генеральна рада не перетворилася на орган влади, бо не було визначено організаційних засад її роботи, періодичності, порядку скликання. Це було зібрання великої кількості людей, навіть — випадкових і некомпетентних. Пізніше Генеральну раду намагалися відродити гетьмани — прихильники республіканського напряму розвитку України (І. Виговський, П. Дорошенко). Функції представницького органу перебирає на себе старшинська рада. Існувало три види старшинських рад: а) рада гетьмана за участю Колегії генеральної старшини, яка мала постійний характер; б) рада генеральної та полкової старшини, яка скликала за необхідністю; в) з’їзди старшин усіх рівнів, у яких могли брати участь представники духовенства, міщан. Рада у формі з’їздів старшин за традицією запорозького козацтва збиралася двічі на рік на Різдво й Великдень. За відсутності гетьмана старшинська рада перетворювалася на вищий орган управління державою. Це було, наприклад, у 1672 р. після усунення від влади й арешту гетьмана Д. Многогрішного, у 1722 р. після смерті гетьмана І. Скоропадського. Старшинська рада розглядала питання внутрішньої та зовнішньої політики, фінансові, податкові справи. Рада виконувала й судові функції при розгляді справ про державні злочини. Відомо, що за гетьмана К. Розумовського на старшинській раді розглядалася кодифікація українського права “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Але в умовах посилення впливу уряду монархічної Росії подальший розвиток елементів парламентаризму на українських землях унеможливився.

Вищим військово-адміністративним органом, генеральним урядом, за допомогою якого гетьман здійснював цивільну і військову владу була *Генеральна військова канцелярія*. Вона утворилася ще в роки визвольної війни і діяла до скасування гетьманства у 1764 р. Намагаючись обмежити її компетенцію, Петро I в 1720 р. вилучив із ведення генеральної канцелярії фінансові й судові справи, а в 1722 р. підпорядкував її Малоросійській колегії. Очолював Генеральну військову канцелярію генеральний писар. Вона поділялась на дві частини: колегіальну (генеральна старшина) і розпорядчу (українські та російські чиновники). Колегія генеральної старшини, як уже зазначалося, була постійною радою при гетьмані. Генеральну старшину обирала старшинська рада чи призначав гетьман. Генеральні старшини очолювали окремі галузі управління. Так, генеральний обозний завідував артилерією, за відсутності гетьмана, виконував обов'язки наказного гетьмана, керував військом. Генеральні судді, а з кінця XVII ст. їх було два, розглядали цивільні й кримінальні справи, були радниками гетьмана, виконували його спеціальні доручення. Генеральний підскарбій контролював фінанси країни. З 1728 р. було вже два підскарбії — один росіянин, а другий — українець. Генеральний писар завідував генеральною канцелярією, архівом, зберігав державну печатку, виконував доручення з міжнародних справ. Існувала також і нижча генеральна старшина, функції якої чітко не встановлювалися. Вона виконувала різні доручення гетьмана. Однак відомо, що генеральний хорунжий займався охороною військового прапора, генеральний бунчужний — гетьманського бунчука. На генеральних осавулів, а їх було два, могло покладатися виконання дипломатичних доручень, судових розслідувань, а під час воєнних походів — навіть обов'язки наказного гетьмана.

На місцях управляли *полкові й сотенні уряди*, які сформувалися після визвольної війни. Територія України поділялася на своєрідні воєнно-адміністративні одиниці — полки і сотні. У другій половині XVII ст. на Правобережжі було 12 полків, а на Лівобережжі — 10. На чолі полкового уряду стояв полковник, котрого обирала полкова козацька рада чи рада старшин, або ж його призначав гетьман. Полковник був вищим воєначальником полку, він же очолював виконавчу владу на території полку, здійснював судові функції, мав право роздачі землі за службу. У своїй

діяльності опирався на полкову старшину, яка обиралася на раді полку, і за функціями була схожа на генеральну (полкові обо-зний, суддя, писар, осавул, хорунжий). Разом полковник і полкова старшина являли собою полковий уряд. Сотня була найнижчою адміністративною одиницею. Сотник, його заступник — отаман і сотенна старшина (писар, осавул) виконували функції сотенного уряду.

У XVIII ст. відбулися зміни в полково-сотенній системі територіального управління. Полковника призначав царський уряд, щоправда, з числа трьох обраних на раді кандидатів. Значення полкової ради помітно впало, призначений полковник користувався єдиноначальною владою. За аналогією перейшли й до призначення сотників. Замість рад організуються *полкові та сотенні канцелярії*, діяльність яких дедалі більше носить бюрократичний характер. У 1743 р. полкові канцелярії було прирівняно до канцелярій російських губерній, а судочинство й діловодство підпорядковано російському законодавству. Деяко пізніше (1781 р.) полково-сотенний територіально-адміністративний устрій було скасовано і введено губернський поділ відповідно до російсько-го “Уложения о губерніях”.

Система управління в містах залежала від їх статусу. Великі міста користувалися магдебурзьким правом, яке надавалось або підтверджувалося гетьманськими універсалами й указами царського уряду. Але поряд з магістратами в них діяли ще й полкові чи сотенні уряди. Козацька старшина, постійно втручаючись у справи міста, звужувала сферу міського самоврядування. Значна кількість міст мала статус ратушних, тобто не користувалася магдебурзьким правом і ще більше залежала від козацької адміністрації. У деяких містах органи самоврядування виникали й функціонували на базі специфічного українського міського права (місцевих статутів), яке істотно трансформувало норми магдебурзького права відповідно до місцевих вимог.

Запорізька Січ після 1654 р. зберегла самоврядування на основі колишніх традицій суспільно-політичного ладу й намагалася здійснювати незалежну політику. У відносинах з Гетьманщиною вона відігравала роль опозиційного центру, приймаючи всіх, хто був незадоволений політикою гетьманів. Політичні орієнтири Запоріжжя час від часу змінювалися. Царський уряд, зважаючи на необхідність охорони південних кордонів, змушений був ми-

ритися з існуванням Січі. Перехід кошового отамана К. Гордієнка і його прибічників разом з І. Мазепою на бік Карла XII було використано Петром I як привід для ліквідації Запорізької Січі. Частина запорожців з дозволу кримського хана на півдні заснувала Олешківську Січ, внаслідок чого козацтво було відірване від України-Гетьманщини. На прохання гетьмана Д. Апостола у 1734 р. імператриця Анна Іоанівна дозволила запорожцям заснувати Нову Січ. Було укладено договір між царським урядом і запорожцями на зразок гетьманських статей: Січі поверталися всі землі й підтверджувалася її автономія. За несення військової служби запорожцям виплачувалося 20 тис. крб. щорічно. Січ перебувала у підпорядкуванні київського генерал-губернатора, — головнокомандувача російськими військами в Україні. У наступних російсько-турецьких війнах запорожці воювали так добре, що імператриця Катерина II осипала їх похвалами й нагородами. Однак автономне існування Запорізької Січі в соціально-політичному й економічному відношенні не вписувалося у систему самодержавства. Запоріжжя, яке не зазнало кріпацтва і мало достатньо вільних земель, надавало притулок селянам-утікачам. Запорозжці незмінно брали участь у селянських повстаннях проти панів. Керівник Коліївщини М. Залізняк був запорожцем. Чимало запорожців брали участь у гайдамацькому русі. До того ж серед самих запорожців звичайним явищем були соціальні конфлікти між багатю старшиною та голотою. Зокрема, в 1768 р. особливо запекла сутичка змусила старшину переховуватись у сусідніх російських залогах і звернутися по допомогу до російських військ для наведення порядку. Після завершення російсько-турецької війни 1769–1774 рр. Запорізька Січ утратила й своє військово-стратегічне значення форпосту проти турецької та кримсько-татарської агресії. Повертаючися з війни, російські війська під командуванням генерала Текелі оточили й зруйнували Січ. 3 серпня 1775 р. Катерина II підписала маніфест про ліквідацію Запорізької Січі. Її територію було приєднано до Новоросійської губернії. Близько половини всіх запорізьких земель було розподілено між російськими вельможами, решту передано німецьким і сербським колоністам. Кошового отамана П. Калнишевського та частину козацької старшини заслали до Соловків. Рядовим козакам дозволили поступати на службу в козацькі полки або переходити в селянство. Значна частина запорожців була зарахована

царським урядом до розряду військових поселенців. Близько 5 тис. запорожців знайшли собі притулок на турецькій території, створивши Задунайську Січ поблизу гирла Дунаю.

Судова система Гетьманщини після 1654 р. складалася з Генерального військового суду, полкових, сотенних і громадських (сільських) судів. Вищою судовою інстанцією був Генеральний військовий суд. Він діяв як суд першої інстанції у справах особливої важливості і складався з генерального судді та генеральної старшини. В різний час генеральних суддів було від одного до трьох. Згідно з “Рішучими пунктами” Д. Апостола 1728 р. до складу суду ввели трьох українських і трьох російських чиновників. Кандидатури членів суду затверджувалися царем. Гетьман став президентом суду. Полкові суди у складі полкового судді, полковника й полкової старшини розглядали кримінальні й цивільні справи. Вони були судами другої інстанції відносно сотенних судів. Сотенні суди діяли на території сотні й за своїм складом нагадували сотенне правління. Поступово їх значення зменшилось, а сфера компетенції звузилася до розгляду незначних спорів між козаками. У містах суди перебували під значним впливом козацької адміністрації. Інколи це були отаманські суди за участю козацької ради, які користувалися звичаєвим правом. В магістратських містах суди все ще діяли на основі магдебурзького права. Гетьман Д. Апостол інструкцією від 1 червня 1730 р. дещо розмежував компетенцію полкових, сотенних і міських судів. Юрисдикції громадських судів підлягали як селяни, так і козаки, але їхні справи розглядалися окремо. Крім цих судів за Гетьманщини існували церковні, мирові, цехові, третейські та ярмаркові суди.

У 1760–1763 рр. на прохання старшини, що прагнула зрівнятися в правах з російським дворянством, було проведено *судову реформу*. Вона мала зрівняти у підсудності всі прошарки панівного класу, обмежити компетенцію Генерального військового суду як суду першої інстанції для вищої старшини. Потрібно було, нарешті, відокремити розгляд цивільних та кримінальних справ, спростити судову систему. Внаслідок реформи було створено 20 судових повітів, і в кожному засновано земський суд з цивільних та підкоморський суд із земельних справ. Для розгляду кримінальних справ було відновлено діяльність гродських (міських) судів у всіх 10 полкових містах. Судді обиралися з числа козаць-

кої старшини. Генеральний військовий суд, до складу якого входило два судді і по одному представнику з 10 полків, став апеляційною інстанцією для новоутворених судів. Відтак судова реформа, відокремивши судову систему від адміністративної, мала, безперечно, позитивне значення. Водночас вона фактично поновила судову систему литовсько-польської доби.

7.4. Правова система

Формування української держави, безперечно, вплинуло на розвиток українського права. Але якщо після визвольної війни польський апарат державної влади було повністю ліквідовано, то в правовій сфері зміни відбувалися дещо інакше. Серед *джерел права* було скасовано лише ті, які слугували зміцненню панування польської шляхти: “Устава на волоки”, “Ординація війська Запорозького”, сеймові конституції. Інші ж, зокрема, Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.), збірники магдебурзького права, окремі королівські та князівські грамоти, постанови сейму частково продовжували діяти. Однак своєрідність правової системи Гетьманщини полягала в тому, що в її основі лежало звичаєве право, яке в найбільш традиційній формі й найповніше діяло на Запорозькій Січі. Воно регулювало широке коло суспільних відносин, військово-адміністративну організацію державності, козацьку систему судочинства. Звичаєве право продовжувало існувати в умовах обмеження української державності в XVIII ст. Про це свідчить, зокрема, той факт, що його норми враховувались усіма без винятку кодифікаціями й законодавством імперії, що поширювалося на територію України. Важлива роль належала Березневим статтям Б. Хмельницького, а також статтям, підписаними іншими гетьманами. Це були правові документи конституційного характеру, які визначали правове становище Гетьманщини в складі Росії, порушували головні питання внутрішнього життя України. Чільне місце посідало також гетьманське законодавство, зокрема, універсали, декрети, грамоти, ордери, інструкції, листи. Ці акти регулювали переважно адміністративні й цивільні відносини. Серед них були як загальнообов’язкові, так і ті, що визначали правове становище окремих станів, установ, господарств, осіб. Статус підзаконних актів, спрямованих на реалізацію актів царя й гетьмана, мали універсали й укази Генеральної військової канцелярії. Норми російського

законодавства діяли на Слобожанщині та в Новоросії, хоча й там у деяких випадках, наприклад, при розгляді дрібних кримінальних справ, ще дотримувалися звичаєвого права. Починаючи з XVIII ст. російське законодавство дедалі більше поширювалося на українські землі, хоча не могло витіснити норми місцевого права. Окремі російські законодавчі акти, що мали визначальне значення (Указ про єдиноспадкування 1714 р., Табель про ранги 1722 р. та ін.), все відчутніше впливали на розвиток суспільних відносин.

Отже, в Україні діяли різні, багато в чому застарілі правові норми, які часто суперечили одна одній, або, навпаки, дублювалися. Кардинальні зміни в суспільному житті з перетворенням Росії в абсолютну монархію також вимагали уніфікації права. Царський уряд сподівався в такий спосіб зблизити правові системи України й Російської імперії. Верхівка українського суспільства, яка прагнула зрівнятись у правах з російським дворянством, вбачала в цьому свій інтерес. Одночасно козацька старшина намагалася закріпити свої права й відновити автономне становище України. Усе це стало причинами *кодифікації українського права* у другій чверті XVIII ст.

На прохання гетьмана Д. Апостола та козацької старшини указом імператриці Анни від 28 серпня 1728 р. була створена перша кодифікаційна комісія. Вона мала завдання скласти проект Зводу законів для України. Склад комісії постійно змінювався, але переважно це були фахівці в галузі права, — високоосвічені люди, які займали високі посади в гетьманському уряді. Комісію очолювали спочатку генеральний суддя І. Борозна, а потім генеральний обозний Я. Лизогуб. Для підготовки кодифікації було використано насамперед “Порядок” (версію магдебурзького права, яка найчастіше застосовувалась у судах України), а також інші збірники магдебурзького права, Литовський статут 1588 р., акти царської влади, церковного права, правові звичаї, узагальнення судової практики.

Наслідком діяльності комісії стала поява у 1743 р. Зводу (збірника), під назвою “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Упорядники створили власну систему розташування матеріалів. Вона значно відрізнялася від тих, що застосовувалися раніше, в тому числі й у джерелах, використаних при роботі над

кодифікацією. Збірник складався з 30 розділів, що поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів. Він супроводжувався інструкцією кодифікаційної комісії й алфавітним реєстром, в якому були короткі пояснення змісту артикулів. До збірника додавався “Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана” — своєрідний козацький табель про ранги. Звід містив норми державного, кримінального, цивільного й процесуального права. Кодифікація на ґрунті оригінального українського правового матеріалу відтворювала права й вольності українського народу. Звісно, що такий документ суперечив інтересам самодержавного уряду, і 1756 р., після тривалого розгляду збірника Сенатом, його було повернуто гетьману К. Розумовському на доопрацювання. Після деяких змін і доповнень Звід подали на затвердження спочатку Комісії генеральної старшини (1759 р.), а потім Ради генеральної та полкової старшини (1763 р.). Переважна більшість старшини виступила проти документа й вимагала продовження дії Статуту 1588 р., який забезпечував панівне становище феодалів. Звід так і не став офіційним джерелом права, однак використовувався як підручник з українського права, його норми застосовувались у реальному житті й судовій практиці.

Спроби систематизації українського права продовжувалися. 1750 р. Ф. Чуйкевич уклав, а в 1758 р. остаточно завершив збірник “Суд і розправа в правах Малоросійських”. В основу збірника було покладено ідею відновлення станових судів; розроблено правові норми, що визначали правове становище таких судів і порядок судового процесу. В полках мало бути засновано посади суддів земських, замкових і межових, однак остаточне рішення в судових справах мало належати старшинський верхівці.

Здійснено й інші приватні кодифікації. Наприклад, упорядкований 1764 р. В. Кондратьєвим збірник “Книга Статут та інші права малоросійські” став посібником для суддів. У 1767 р. створено систематизований збірник норм державного, адміністративного та судового права “Екстракт малоросійських прав”. Відомі й інші спроби кодифікувати право в Україні, але як і попередні, вони не набули офіційного статусу.

В умовах зміцнення феодальних відносин подальший розвиток основних галузей українського права спрямувався на закріплення станових привілеїв старшини й шляхти. У *цивільно-правовій*

галузі основна увага приділялася праву власності на землю. В роки Визвольної війни відбувся перерозподіл землі, що належала польським магнатам і шляхті. Вона стала державною, і гетьманськими універсалами, царськими указами надавалась у власність козацькій старшині, українській шляхті, монастирям. Крім традиційних способів набуття землеволодінь (спадкування, дарування, купівля-продаж, обмін, освоєння пустищ), з'явилися також нові: одержання на ранг за службу, пожалування, давність володіння, захоплення.

У правовому сенсі усі земельні володіння поділялися на вотчини й держання (рангові). Полково-сотенна система Гетьманщини передбачала поширення рангових землеволодінь. Земля на ранг надавалась за службу старшині, в розмірі, що залежав від посадового становища, гетьманом, полковниками, а також царським урядом. У спадщину такі землі могли передаватися лише за умов, що нащадки нестимуть службу. Проте, з часом володарі рангових земель домоглися закріплення їх у власність, використавши для цього перехід козацького війська до складу російського й зрівняння козацької старшини у правах з російським дворянством. Рядові козаки втратили одержане внаслідок визвольної війни право вільно розпоряджатися своїми земельними ділянками і мали тільки право подвірного землекористування. Отже, у другій половині XVIII ст. унаслідок зміцнення й розширення кріпосницьких відносин вотчинна система землеволодіння стала переважати.

Поширення товарно-грошових відносин зумовило розвиток зобов'язального права. Зобов'язання випливали з договорів (купівлі-продажу, обміну, позики, оренди майна, особистого найму) чи заподіяння шкоди. У якості правових гарантій виконання договірних зобов'язань використовувались: укладання договорів при свідках, письмова форма договору, письмові посвідчення укладання договорів, записи в актових книгах тощо. Невиконання договорів, як і зобов'язання із заподіяння шкоди передбачали відшкодування збитків майном або відробітком.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися переважно нормами звичаєвого та церковного права. Обов'язковою умовою взяття шлюбу була згода батьків на шлюб дітей. Шлюб без батьківського благословення призводив до позбавлення спадщини. Згода на шлюб молодих не була обов'язковою умовою шлюбу, хоча вона,

як правило, враховувалась. Шлюбний вік за звичаєм для юнака був 18 років, для дівчини — 16 років. При укладанні шлюбу дружина приносила придане, а чоловік дарував їй вено — частину нерухомого майна, що було своєрідною матеріальною гарантією шлюбу. У випадку смерті чоловіка чи при розірванні шлюбу з вини чоловіка це майно ставало власністю дружини. З поширенням російського законодавства дружина втратила право вільно розпоряджатися своїми речами. Одруження з чоловіком іншого стану змінювало і її соціальний стан.

Успадкування здійснювалось як за законом (звичаєм), так і за заповітом. За звичаєм після батька успадковували майно сини, у випадку ж їх відсутності — дочки. Сини успадковували землю, поділивши її на рівні частини. Наймолодший син успадковував також батьківську хату. Особисте майно матері успадковували дочки. Позашлюбні діти позбавлялися права успадковувати батьківське майно й успадковували лише особисте майно матері. Брати, успадкувавши майно, мали виділити сестрам на придане.

Кримінальне право також розвивалося. Злочином вважалось порушення закону, заподіяння шкоди життю, здоров'ю, честі, майну особи. Найнебезпечнішими вважались злочини проти держави (зрада, образа царя, фальшивомонетництво). За державні злочини засуджували до смертної кари, все майно засуджених конфісковувалось, а сім'ї виселяли до Сибіру. Значно поширилися посадові злочини, особливо такі, як казнокрадство й хабарництво. До майнових злочинів належали крадіжки, пограбування, підпалювання та інші способи знищення чужого майна. Майнові й посадові злочини карались ув'язненням, тілесними покараннями, штрафами, конфіскаціями майна. До смертної кари засуджували за такий особливо небезпечний вид злочину, як гайдамацтво. Злочинами проти особи вважались вбивство, каліцтво, нанесення побиттів, тілесні ушкодження. Смертна кара застосовувалась до убивців батьків, немовлят, старшини, а також за вбивство на замовлення або отруєння. Серед правопорушень виокремлювались також злочини проти сім'ї, моралі, православної віри. Перелюб, неприродні статеві стосунки карались, як правило, смертю.

Злочини розрізнялися навмисні, необережні й випадкові. Поступово деталізуються такі інститути кримінального права, як замах на злочин, рецидив злочину, співучасть. Суб'єктами зло-

чину могли стати особи, починаючи з шістнадцятирічного віку. Психічно хворі не звільнялися від кримінальної відповідальності, хоча ця обставина враховувалась при розгляді справи як така, що пом'якшувала вину. Скоєння злочину в стані сп'яніння, навпаки, вважалось за обставину, що обтяжувала провину.

Метою системи покарань було залякування, заподіяння мук злочинцям, відшкодування шкоди, завданої злочинними діями, а також запобігання нових злочинів. Вищою мірою покарання була смертна кара, яка поділялася на просту (відрубання голови, повішення, розстріл) і кваліфіковану (четвертування, колесування, утоплення, спалення, посадження на палю, підвішення на гак, закопування живим у землю). Існували також покарання тілесні (відрубання руки, відрізання носа, вуха, язика), болісні (биття палицями, батогами, різками), ганебні (прив'язування до ганебного стовпа на майдані, посадження на дерев'яну кобилу, публічне шельмування). Практикувалось ув'язнення на невеликі строки ("до покори") у ями, сараї та камери при ратушах. З поширенням російського законодавства, починаючи із середини XVIII ст., застосовуються заслання на каторгу. Такі покарання, як майнові (конфіскації, штрафи, викуп) і вигнання за межі села чи міста часто-густо застосовувались як додаткові.

У процесуальному праві не було чіткого поділу на кримінально-процесуальне й цивільно-процесуальне. Однак у XVIII ст. проявляється тенденція застосування обвинувально-змагального процесу при розгляді цивільних справ і слідчого (інквізиційного) при розгляді справ кримінальних. Процес у цивільних справах починався з подання позовної заяви, яка з доби гетьмана Д. Апостола мала подаватися в письмовій формі. Кримінальні справи порушувалися потерпілими, зацікавленими особами чи державними органами. Судовими доказами вважалися: власне зізнання, показання сторін, свідків, речі, документи, присяга. На стадії попереднього слідства в кримінальних справах для одержання доказів могли застосовуватися тортури й побиття. Однак їх не застосовували щодо панівних верств, осіб духовного сану. Рішення й вирoki можна було оскаржити у вищестоящих інстанціях. Судові рішення виконували спеціальні судові виконавці — возні.

Завдяки національно-визвольній війні 1648–1654 рр. була створена українська національна держава, яка отримала міжнародне визнання. Приєднання її до Московської держави прирікало Україну на поступове обмеження й ліквідацію її автономії. Співіснування демократичної в своїй основі української козацької держави й абсолютистсько-монархічної Росії було можливе лише як тимчасове об'єднання, як реакція на зовнішньополітичні фактори. Своєрідність державного ладу Гетьманської держави полягала в тому, що тут тісно перепліталися демократичні й монархічні начала, основою системи управління був військово-демократичний устрій.

У цей час Україна створила власну національну систему права. Важливе місце серед джерел права належить гетьманським статтям, які були своєрідними конституціями гетьманської держави. Щоправда, вони дедалі більше обмежували саму державність Гетьманщини. Обмежувалась і сфера застосування гетьманського законодавства, яке все більше витіснялося законодавством царського уряду. Спроба власної української кодифікації права не набула завершеності й законодавчого оформлення через втрату Україною державності.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ І ПРАВО УКРАЇНИ У ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

8.1. Суспільний устрій на українських землях

На початок ХІХ ст. більша частина території України входила до складу Російської імперії. Зміни в суспільному устрої на українських теренах, як і у всій імперії, були обумовлені кризою феодално-кріпосницьких відносин, формуванням елементів нового, капіталістичного ладу.

Панівну верхівку українського суспільства складало *дворянство*, в яке впродовж другої половини ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. оформилась козацька старшина й шляхта. На Лівобережну Україну в 1785 р. було поширено дію “Жалуваної грамоти дворянству”. Старшина й шляхта набули особистої й майнової недоторканості. На них поширювалося виключне право дворян володіти землями, а також кріпаками, які їх населяли. Позбавити дворянина соціального статусу чи майна можна було лише за рішенням суду, затвердженим царем. На Україну поширювалася також дія “Табеля про ранги”, законодавчого акта Петра І від 24 січня 1722 р., який установлював ієрархічну структуру військових і цивільних чинів.

Подальше зрівняння в правах української старшини й шляхти з російським дворянством відбувалося, насамперед завдяки законам, які видавалися в інтересах панівної верстви України. У 1801 р. було підтверджено надання прав російського дворянства панам на Слобідській Україні. Указом “О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство” (1835 р.) затверджувались станові привілеї й пільги для козацької старшини та її нащадків. Кожен, хто довів своє шляхетне походження, ставав дворянином.

Політика самодержавства щодо дворянства в умовах капіталізації суспільства спрямовувалась на зміцнення цього стану як

соціальної бази й опори абсолютизму. Законом 1827 р. дворянам було надано право створювати ремісничі виробництва, фабрики й заводи у містах без обмеження чисельності робітників. Аби зупинити процес роздроблення маєтків у 1845 р., прийнято закон про майорати. Відтепер нерухома власність поміщиків успадковувалася старшими в родині.

Ще більш протекціоністського характеру щодо дворянства, насамперед його соціально-економічного становища, набула політика царизму після реформ 1860-70-х рр. Власне, за своєю сутністю ці реформи спрямовувалися на збереження в нових соціальних умовах політичної влади й панівного становища дворянства. Помісні дворяни, окрім доходів із величезних земельних площ, що залишалися у їхній власності, відтепер отримували значні кошти від викупних селянських платежів та орендної плати за землю. Дворянам надавалося право одержувати на пільгових умовах кредити у заснованому в 1885 р. Державному земельному банку, а також у приватних земельних банках. Установлювалися пільги на реалізацію сільськогосподарської продукції, особливо цукру за кордон.

Дворянство зберігало пануюче становище і в політичній організації суспільства. Йому належала основна роль в органах земського самоврядування (за реформою 1864 р.). Земська контрреформа 1890 р. призвела до ще більшої переваги дворянства у земствах. Судова реформа (1864 р.) забезпечила домінування дворянства в створюваних судових органах. Йому належала судово-адміністративна влада на місцях, оскільки справники, а згідно закону 1889 р. дільничі земські начальники призначалися переважно з місцевих потомствених дворян. Відповідно до Статуту про військову повинність (1874 р.) дворяни залучалися до військової служби, однак згідно встановленого порядку вони займали офіцерські посади. Дворянство заохочувалося до вступу на державну службу, саме представники цього стану призначалися на вищі державні посади. Отже, загалом дворянству вдавалося зберігати панівне становище в суспільстві. Однак спроба відродити дворянство на пережитках минулого була приреченою. Дедалі глибша соціальна прірва, що відокремлювала дворян від інших станів, перешкоджала розвитку самого дворянства.

Буржуазія являла новий соціальний клас і розвивалася за прибутковими всієї країни законами. Поштовхом для капіта-

лізації суспільства стали реформи 1860–70 рр., внаслідок яких виник ринок дешевої робочої сили, відбулося кількісне зростання буржуазії й зміцнення її економічного становища. Буржуазія поповнювалася з представників різних соціальних станів: дворян, міщан, заможних селян, які ставали підприємцями. Найінтенсивніше цей процес відбувався серед купецтва, на основі якого розвинувся торговий капітал і яке вкладало значні кошти в різні галузі промисловості.

Водночас формування буржуазії в Україні мало свої особливості. Розвиток капіталістичних відносин тут відбувався більш інтенсивно внаслідок припливу іноземних капіталів. Досить видне місце посіла в Україні торгова буржуазія. Якщо традиційно провідне місце в структурі промисловості України займало цукроваріння, то в останній чверті XIX ст. зростає вага добувної промисловості, металургії, машинобудування. Завдяки промислово-му перевороту відбулася диференціація буржуазного класу.

Виникла промислово-торговельна й банківська буржуазія, яка являла собою відокремлену й невелику за чисельністю соціальну групу. Значна частина промислової буржуазії в Україні була чужоземного походження — англійського, бельгійського, німецького, французького та ін. Крім промислово-банківської буржуазії, існували ще два прошарки буржуазного класу: середня та дрібна буржуазія, до якої наприкінці XIX ст. належало близько 1,5 млн. осіб (разом із сім'ями). Це обумовлювалося тим, що фабрично-заводська промисловість в Україні співіснувала з мануфактурами, ремісничими майстернями та кустарними виробництвами. Переважно в середовищі буржуазії сформувався прошарок буржуазної інтелігенції: інженери, лікарі, адвокати...

Розширенню прав буржуазії сприяли земська, міська й судові реформи. Саме представники буржуазії згідно з майновим цензом отримували доступ до міських дум і міських управ, земських органів самоврядування, а також до посад у судових органах. Отже, буржуазія посідала дедалі помітніше становище в суспільстві, але збереження феодальних пережитків залишало її безправною в політичному сенсі.

Духовенство, як і раніше, належало до привілейованих верств населення, воно звільнялося від особистих податків, повинностей, тілесних покарань тощо. Водночас йому заборонялося займатися торгівлею, промислами, володіти землями й кріпака-

ми. Після третього розподілу Польщі в 1795 р. на українських землях почала зростати кількість церков, що поверталися з унії до православ'я. У 1839 р. було проголошено “акт злуки” церкви уніатської з православною. Українська православна церква ввійшла до Всеросійської православної церкви. Київську митрополію, єпископські кафедри очолювали призначені Синодом вихідці з Росії. Проте в парафіях залишалися династії українських священиків. Духовні школи, семінарії та Київська духовна академія були осередками відродження українського духовного життя.

Міське населення за чинним на українських землях російським законодавством поділялося на категорії: 1) почесних громадян; 2) гільдійське купецтво; 3) міщан; 4) ремісників, або цехових; 5) робочих людей. Окрім цих категорій серед міського населення були й дворяни, в містах їх було значно більше, ніж загалом у країні. Вони становили привілейовану верхівку населення міст.

Почесні громадяни являли собою проміжну ланку між міським дворянством та іншим населенням міст. Це звання отримували, як правило, заможні купці й представники недворянських прошарків, які обіймали на цивільній службі посади від 14 до 10 рангів. Почесні громадяни звільнялися від подушного податку, рекрутської повинності. Вони мали право бути обраними на міські громадські посади. Щодо них не застосовувалися тілесні покарання. Позбавлення стану почесного громадянина відбувалося лише за судовим рішенням або в разі його вступу до ремісничого цеху.

Залежно від матеріального стану купецтво поділялося на гільдії, які мали свій корпоративний устрій. Для переважної більшості українського купецтва доступ до привілейованих другої, особливо — першої гільдії, яка давала право на міжнародну торгівлю, був обмежений цензом капіталів. У пореформений період торгівлю почали займатися і дворяни, й міщани, й селяни. Купецький стан зріс кількісно й збільшив торгові капітали. Представники заможного купецтва вкладали кошти в різні галузі промисловості, особливо цукроваріння та вуглевидобувну, і ставали капіталістами.

Найчисленнішу групу міського населення становили, власне, міщани. Вони служили в державних і приватних установах, пра-

цювали на заводах, фабриках, мали право займатися торгівлею й промислами, бути власниками будинків, іншої рухомої й нерухомої власності. Міщани вважалися податковим станом і сплачували подушне, податки на будівництво шляхів, служили у війську і несли інші повинності.

Ремісники, які проживали в містах і працювали у невеличких майстернях, об'єднувалися в цехи.

Робітні люди з'явилися в містах України на початку XIX ст. Це була нова соціальна група, поза міських станів. Основним джерелом їхнього існування була праця за наймом, а соціальними ознаками — відсутність власного житла й постійного місця проживання. У пореформений період відбувався процес кількісного зростання робітничого класу, який поповнювали зубожілі селяни. Почали формуватися й постійні кадри робітників, насамперед серед металістів, шахтарів. Найбільш інтенсивно процес утворення робітничого стану відбувався у великих промислових районах, на Донеччині, Криворіжжі.

Через відсутність фабричного законодавства робітники до кінця XIX ст. знаходилися фактично в безправному становищі. Вони вважались податним станом, мусили нести військову повинність. Умови їхнього життя й праці були дуже важкими. Робочий день — законодавчо не врегульованим. Він тривав по 12 – 13 годин, заробітна плата була низькою і не задовольняла життєвих потреб. Лише на початку 80-х років під впливом робітничих страйків царський уряд почав видавати законодавчі акти, що регулювали трудові відносини.

Селяни у першій половині XIX ст. за соціальним станом поділялися на кріпосних і державних (станом на 1857 р. відповідно 5,3 млн. та 5,2 млн. осіб).

Кріпаки вважалися власністю дворян-поміщиків, які мали щодо них усю повноту адміністративної, поліцейської та судової влади. Основною формою експлуатації кріпаків була панщина. Офіційно вона становила два-три дні на тиждень. Але поміщики, користуючись поширенням на українські землі російської урочної системи, давали селянам такі завдання (уроки), які неможливо було виконати в зазначені строки. Тому інколи панщина доходила до шести днів на тиждень.

Для посилення експлуатації кріпаків їх переводили на місячину, тобто у них відбирали наділи, через те вони зобов'язува-

лися працювати за місячне утримання (пайок та одяг). В умовах виникнення й поширення переробних підприємств вони перетворювалися на кріпосних робітників. Крім того, кріпаки сплачували податки на користь держави.

За ініціативою малоросійського генерал-губернатора Д. Бібікова на Правобережжі, де кріпосницький гніт набув особливо тяжких форм, у 1847-1848 рр. була проведена інвентарна реформа, яка мала на меті впорядкувати й зменшити експлуатацію кріпаків. На основі інвентарів (описів поміщицьких маєтків) визначалися межі земельних наділів кріпакам, встановлювалися розміри панщини: для чоловіків три дні, а для жінок один день. Але поміщики реагували на ці нововведення негативно, і вже в грудні 1848 р. доповнення до інвентарних правил звели нанівець поступки селянам.

Нещадної експлуатації зазнавали й державні селяни, які сплачували грошову ренту, податки та несли рекрутську, возову, дорожню та інші повинності. Однак вони жили на казенних землях і вважалися особисто вільними. У першій половині XIX ст. частина державних селян півдня України отримала статус військових поселенців. Їхнє життя жорстко регламентованим і нестерпним, командування втручалось навіть в особисті й сімейні справи.

На Правобережжі з метою посилення експлуатації державних селян широко застосовувалось переведення їх на господарче становище. Державні землі надавалися в оренду поміщикам, які експлуатували селян, що жили на цих землях, більше ніж своїх кріпаків.

Деяко поліпшила становище державних селян реформа 1837-1841 рр., відома як реформа міністра державних маєтностей графа Кисельова. Збільшилися земельні наділи селян, подушний податок замінювався поземельним промисловим податком, у майбутньому заборонялося віддавати державні землі в оренду. Селяни одержували право створювати сільські й волосні органи самоврядування, а також сільські й волосні суди (розправи). Але самоврядування носило обмежений характер, залежало від державних органів.

У першій половині XIX ст. почастишали протестні виступи кріпосних і державних селян, воєнних поселенців, що періодично переростали в повстання. Посилювалися соціальні протиріччя, які загострила поразка Росії в Кримській війні (1853-1856 рр.).

Все це призвело до краху феодально-кріпосницької системи. 19 лютого 1861 р. було оголошено маніфест Олександра II про скасування кріпацтва. За “Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпосної залежності” селяни ставали особисто вільними, вони мали право самостійно вирішувати свої сімейні й господарські справи (брати шлюб, купувати нерухоме майно, вести торгівлю, брати підряди на виконання робіт, мати ремісничі підприємства, записуватися в цехи, вступати в купецькі гільдії). Органами селянського самоврядування були сільський схід й обраний ним староста, волосний схід, волосний старшина, волосний суд.

Водночас селяни роками залишалися економічно залежними від поміщиків, бо землі вони мали викупляти. До того ж поміщики штучно завищували ціну на землі, й селяни в Україні мали сплачувати вдвічі більше за реальну вартість земель. До викупу свого наділу селянин не мав змоги скористатися більшою частиною особистих прав, наданих реформою. Селяни й після звільнення залишалися окремішнім нижчим податковим станом, зобов'язаним сплачувати подушну подать, нести державні повинності. Отже, селянська реформа, хоча за своїм соціально-економічним змістом і була буржуазною, здійснювалася з урахуванням інтересів дворянства.

Певні зміни в соціально-правовому становищі селян спричинили й інші реформи. Так, після земської реформи (1864 р.) селяни обирали своїх представників (гласних) до земських установ.

Розширення особистих прав селян і найвідчутніші зміни в аграрних відносинах пов'язані з прийняттям низки законодавчих актів, підготовлених за безпосередньої участі голови Ради Міністрів П. Столипіна, й тому отримали назву столипінських реформ. Серед них особливе значення мали царський указ від 9 листопада 1906 р. “Про доповнення деяких постанов діючого закону, який стосується селянського землеволодіння й землекористування”, закон від 14 червня 1910 р. “Про зміни й доповнення деяких постанов про землеволодіння”, закон від 29 травня 1911 р. “Про землеустрій”. Ці законодавчі акти ініціювали й визначали порядок переходу від общинної селянської власності на землю до “одноосібних володінь” у формі відрубного й хутірського господарства. Складовою частиною аграрної реформи було

переселення близько 1 млн. селян з України до Сибіру. Проте гострі соціальні проблеми остаточно розорених селян так і не були розв'язані.

8.2. Державний устрій

У XIX ст. посилення поліцейсько-бюрократичної самодержавної системи зумовило остаточно ліквідацію решток автономії українських земель. Створені у другій половині XVIII ст. намісництва стали, як у Центральній Росії, губерніями. У 1803 році їх було дев'ять: Волинська, Катеринославська, Київська, Миколаївська (з 1812 р. — Херсонська), Подільська, Полтавська, Слобідсько-Українська (з 1835 р. — Харківська), Таврійська й Чернігівська. Території губерній поділялися на повіти. Частина губерній об'єднувалися в генерал-губернаторства. Так, 1802 р. з Волинської, Київської та Подільської губерній утворилося Київське генерал-губернаторство.

Центральне управління Україною здійснювали імператор і органи, які перебували при його особі: “Власна Його Імператорської Величності Канцелярія”, Державна рада, Комітет міністрів. Важлива роль у системі центрального управління українськими землями належала Міністерству внутрішніх справ і галузевим міністерствам, які мали органи в системі місцевого управління.

Місцеве управління очолювали генерал-губернатори та губернатори, які зосередили у своїх руках вищу місцеву адміністративну, поліцейську, наглядову, а до проведення судової реформи 1864 р. й судову владу. У розпорядженні генерал-губернаторів були розташовані на відповідній території війська, які використовувались для придушення народних повстань.

Повноваження генерал-губернаторів і губернаторів у системі адміністративних репресивних заходів, спрямованих на боротьбу з національно-визвольним рухом, ще більше розширилися впродовж другої половини XIX ст. Так, відповідно до “Положення про заходи щодо охорони державного порядку та громадського спокою” (1881 р.) генерал-губернатор мав право вводити стан посиленої охорони. До системи губернського управління входили: губернатор; губернське правління з віце-губернатором, радниками, прокурором, канцелярією; губернські установи галузевого

управління — казенна палата, суд, присутствіє поліції, рекрутське присутствіє та ін. Губернському апарату підпорядковувався повітовий апарат управління.

До системи повітового управління, де головна роль належала земському суду, входили повітові казначейство, правління державних маєтностей, митні установи та ін. Земський суд (до 1837 р. — нижній земський суд), окрім правосуддя, здійснював нагляд за станом громадського порядку, забезпечував сплату податків, виконання повинностей, тобто одночасно був і судовим і адміністративно-поліцейським органом. Земські суд-ді на Україні призначалися губернатором лише з числа дворян, а земські справники (голови судів) — царським урядом за поданням губернатора, погодженим із міністром внутрішніх справ.

До місцевого управління належали й станові органи — губернські та повітові дворянські зібрання, на чолі з предводителями дворянства. Через них дворяни впливали на вирішення важливих місцевих проблем, обирали своїх представників до органів місцевого управління.

Державними селянами відтепер опікувалися волості, в яких діяли волосні управління у складі волосного голови, старост і писаря.

Управління в містах, крім виборних установ (міських рад, магістратами, ратушами) здійснювалося поліцейськими органами. У містах більших керували управи благочиння, які складалися з городничого, двох приставів і двох ратманів. Менші міста мали городничих, поліцмейстерів і станових приставів. У містах зі жвавою торгівлею, в Одесі, Херсоні, Феодосії, з 1803 р. запроваджувався інститут градоначальників, які за повноваженнями прирівнювалися до губернаторів.

Реформи 60-70 рр. дещо зміцнили Російську імперію, не змінюючи її основ. Як уже зазначалося, *селянська реформа 1861 р.* запровадила сільське й волосне самоврядування на зразок того, що в першій половині XIX ст. було започатковано для державних селян.

Компетенція селянських станових установ обмежувалася. Сход обирав адміністрацію, ділив і перерозподіляв землі, розподіляв повинності, розглядав сімейні суперечки та ін. Сільський староста скликав сходи, організовував виконання рішень і розпоряджень волосного правління, нагляд за шляхами, мостами тощо.

Волосний схід обирав старшину, інших посадових осіб волості, склад суду, вирішував у межах своєї компетенції господарські питання. Волосний старшина, який стояв на чолі волосного правління, забезпечував “громадський порядок, спокій і благочиння у волості”. До волосного суду входило 4-12 суддів, він розглядав цивільні справи між селянами, якщо сума позову не перевищувала 100 крб. (з 1889 р. — 300 крб.), а також дрібні кримінальні справи.

Для координації стосунків між селянами й поміщиками під час реформи було створено інститут мирових посередників, який проіснував до 1874 р. Надалі ці функції виконували “із селянських справ присутствія”. В 1889 р. на зміну цим установам з’явився інститут земських начальників, які дістали широкі адміністративно-судові повноваження щодо селян (затверджували рішення селянських установ, призначали покарання селянам тощо). За місцевими поміщиками залишалось право скликати сільський схід.

Земська реформа в Україні здійснювалась відповідно до “Положення про губернські й повітові земські установи” від 1 січня 1864 р. Земські установи склалися з повітових і губернських зборів та їхніх виконавчих органів — повітових і губернських земських управ. Гласні (депутати) повітових зборів обиралися на три роки окремо в трьох куріях: а) з’їздами землевласників; б) зборами міських власників; в) волосними сходами. Для виборців перших двох курій діяли високі майнові цензи. У третій гласні від селян обиралися на двоступеневих виборах (спочатку на волосних сходах обиралися представники, які потім обирали гласних повітових земських зборів). Кількість гласних для виборів по кожній курії визначалася Міністерством внутрішніх справ. Завдяки цьому провідне місце в земствах посідали поміщики. Кошти земств надходили завдяки “самообкладенню” населення з кожної десятини.

Царизм вважав діяльність земств небезпечною. Щоб контролювати їх, створювалися губернські із земських справ присутствія. Значно обмежило повноваження земських установ прийняте в руслі так званих контрреформ нове “Положення про губернські й повітові земські установи” від 12 червня 1890 р. На Правобережній Україні, де поміщики були переважно поляками

і брали участь у національно-визвольному русі, запроваджувалися земські установи з 1911 р.

Упродовж півстоліття земства чимало зробили для розвитку освіти, охорони здоров'я, піднесення хліборобства, місцевої промисловості, торгівлі, будівництва шляхів тощо. У земських лікарнях хворі одержували безкоштовну медичну допомогу. Земствами була створена велика кількість освітніх закладів для молоді (початкових, професійних, технічних шкіл, гімназій), курсів підвищення кваліфікації вчителів. Вони допомагали селянам застосовувати нові технології в сільському господарстві.

Міська реформа здійснювалася на основі нового Міського положення, затвердженого Олександром II 16 червня 1870 р. Початку його дія поширювалася лише на Київ, Катеринослав, Миколаїв, Полтаву, Харків і Херсон. Наприкінці 70-х в інших містах України за зразком земських установ були також створені все-станові органи міського самоврядування.

Раз на чотири роки городяни обирали розпорядчі органи — міські думи, які створювали виконавчі органи — міські управи на чолі з міським головою. Усі виборці залежно від майнового цензу поділялися на три групи, кожна з яких сукупно відраховувала до казни третину всіх міських податків і відповідно обирала третину гласних (депутатів). Відтак кілька десятків крупних власників, які входили до першої групи виборців, обирали стільки ж гласних думи, скільки й сотні середніх власників, що становили другу групу, чи тисячі дрібних власників із третьої групи виборців.

Міські думи, як і земства, опікувалися благоустроєм міст, охроною здоров'я, освітою, розвитком промисловості, торгівлі, станом ринків. Однак у 1892 р. було прийнято нове міське Положення, яке урізало повноваження міського самоврядування.

Поліцейська реформа здійснювалася відповідно до затверджених царським указом від 25 грудня 1862 р. Тимчасових правил про устрій поліції у містах та повітах губерній. За важливістю вона стала другою серед інших реформ, зумовленою тими ж соціально-економічними й політичними причинами, що й інші. До того ж ліквідація кріпосного права викликала скасування вотчинної поліції. З іншого боку внаслідок грабіжницького характеру селянської реформи відбулося різке зростання селянського руху.

В повітах були створені поліцейські управління під орудою справників, що призначалися губернаторами. В адміністративно-поліцейському сенсі повіти поділялися на стани, дільниці та селища. Поліцейські підрозділи очолювали станові пристави, яким підпорядковувалися “нижчі чини поліції” — поліцейські урядники.

В усіх губернських містах, деяких містах і містечках існували міські поліцейські управління на чолі з поліцмейстерами. Поліцмейстер та його помічник призначалися губернатором (градоначальником). Нижчими адміністративно-поліцейськими одиницями у містах були частини, очолювані міськими приставами, дільниці — дільничними. У штаті міських поліцейських управлінь були також “виконавчі урядовці поліції” (помічники приставів, дільничних, поліцейські наглядачі) та “нижчі чини” (городові).

Органи поліції звільнялися від не властивих їм господарських функцій і питань благоустрою, які переходили до органів земського й міського самоврядування. Провадження попереднього слідства передавалося судовим слідчим. Поліція мала насамперед “стежити за виконанням законів, охороняти безпеку й справи громадського благоустрою”. У структурі поліцейських установ у другій половині XIX ст. виникли розшукові відділення (спеціалізовані органи кримінального розшуку).

Наприкінці XIX ст., зважаючи на посилення виступів робітничого класу, царський уряд значно збільшив кількість поліції в промислових районах. Нові поліцейські посади й підрозділи фабрично-заводської поліції створювалися, зокрема, на кошти підприємців.

Значно посилилася роль жандармерії (політичної поліції), яка здійснювала “загальний нагляд за духом усього населення і за напрямом політичних ідей суспільства”. В Україні діяли жандармські управління в кожній з дев’яти губерній, в Одесі, на залізницях. Основними функціями жандармерії були: політичний розшук, негласний нагляд за організаціями й особами “протиурядового напрямку”, проведення дізнань у справах про державні злочини, контррозвідка та ін.

Військова реформа, проведена протягом 1864–1874 рр. установлювала всестанову військову повинність чоловіків, яким виповнився 21 рік. Термін військової служби скорочувався до 15 років (на флоті до 10 років); вона складалася з дійсної військової

служби й служби в запасі. Строк дійсної служби становив 6 років (на флоті — 7 років). Кадри запасу під час мобілізаційних заходів становили солідний потенціал зміцнення армії. На території України з'явилися воєнні округи: Київський, Одеський та Харківський (ліквідований у 1880 р.).

У 60–70 роках ХІХ ст. було також здійснено *освітню реформу*, яка відкрила для нижчих верств більший доступ до освіти, в тому числі й університетської, *фінансову, цензурну та інші реформи*.

Однак значення їх не слід перебільшувати. Українські землі входили до складу Росії, яка залишалася абсолютною монархією на чолі із самодержавним монархом. Державне управління здійснювали переважно центральні й місцеві установи з дворянською більшістю. У 80–90-ті роки уряд, очолюваний Олександром ІІІ, здійснив *контрреформи* — заходи, що значною мірою знівелювали реформи.

На початку ХХ ст. унаслідок революційних подій 1905–1907 рр. царизм змушений був удатися до буржуазно-демократичних перетворень державного ладу. 17 жовтня 1905 р. було оприлюднено Маніфест, який “дарував громадянські свободи” і, заснувавши Державна дума як законодавчий орган, проголосувала засади буржуазного конституціоналізму. Водночас, цар здійснив реорганізацію Державної ради, також наділивши її законодавчими функціями (Маніфест і указ від 20 лютого 1906 р.). Законодавчі рішення Державної думи мали розглядатися Державною радою, без її згоди вони не могли вважатися дійсними. Державна рада мала однакові з Державною думою права. Однак за своїм складом (імператор призначав Голову й Віце-голову, половину її членів, інша половина обиралась на корпоративній основі) Державна рада відігравала консервативну роль. Фактично було створено двопалатний парламент, в якому нижньою палатою слід вважати Державну думу, а верхньою — Державну раду.

За результатами перших виборів до Думи від України увійшло 102 депутати, що становило майже чверть від її загального складу. У першій Думі частина депутатів-українців (45 осіб) об'єдналася в Українську думську громаду, політичною платформою якої була автономія України. Українська фракція мала свій друкований орган — “Український вісник”. До другої Думи було

обрано також 102 депутати. Українські депутати (47 осіб) знову створили громаду й видавали часопис. Громада намагалася законодавчим шляхом досягти автономії України, запровадження місцевого самоврядування, введення української мови у школах, судах, церкві.

Антидемократичне виборче законодавство, затверджене царем 3 червня 1906 р., мало наслідком обрання серед відповідно 111 і 97 українських депутатів третьої та четвертої Державних дум переважно монархічно налаштованих поміщиків і священників. Коли у 1908 р. депутати внесли законопроект про українську мову навчання в початкових школах, у 1909 р. поставили питання про українську мову в судах, у 1913 р. — про свавілля адміністрації в Україні, по жодному з цих питань Дума не прийняла рішення. Отже, переважно монархічно-шовіністичний склад III і, особливо, IV Думи зумовив реакційний характер її діяльності.

8.3. Судочинство

Суди на українських землях протягом першої половини XIX ст. будувалися за становим принципом. Їх діяльність сприяла зміцненню політичного й економічного становища дворянства. У Катеринославській, Таврійській, Харківській (до 1835 р. — Слобідсько-Українській), Херсонській (до 1812 р. — Миколаївській) губерніях судочинство було приведено у повну відповідність із судовою системою центральної Росії.

Судами першої інстанції були *повітові земські суди* (для дворян і державних селян), *магістратські й ратушні* у містах (для купців і міщан). Повітові й міські суди розглядали як цивільні, так і кримінальні справи, які не передбачали смертної кари, позбавлення честі й тілесних покарань. Ці суди виконували також нотаріальні дії. Кріпосних селян судили *поміщицькі суди*. З 1837 р. для суду в цивільних і незначних кримінальних справах над державними селянами засновувалися *волосні та сільські розправи*.

Другою апеляційною й ревізійною інстанцією вважалися створені в губерніях *палати кримінального суду* і *палати цивільного суду*. Кожна палата складалася із призначених урядом голови й радника та чотирьох обраних засідателів (по два від дворян і купців).

Окрім того, в губерніях діяли позастанові *совісні суди* (розглядали цивільні справи у примирливому порядку, а також кримінальні справи про злочини божевільних і малолітніх), *надвірні суди* (для різночинців та осіб невизначеного стану). У 1808 р. в Одесі виник *комерційний суд*, склад якого (голова, чотири члени і юрисконсульт) обирався купецтвом. Пізніше, відповідно до “Установлення комерційних судів” (1832 р.), такі суди з’явилися в більшості міст Причорномор’я.

На Правобережжі (Волинська, Київська, Подільська губернії) судову систему очолював *головний суд*, який вважався апеляційною інстанцією для судів *повітових* (для дворян і селян), *підкоморських* (у межових справах), *магістратів і ратуш* (для міського населення). Повноваження головного суду були такими ж, як у палат цивільного й кримінального суду в інших губерніях. Головний суд також розглядав справи, які становили в інших губерніях компетенцію совісних і надвірних судів.

Особливістю судової системи Лівобережжя (Полтавської та Чернігівської губерній) було те, що тут головною судовою інстанцією вважався *генеральний суд*. Він складався з кримінального й цивільного департаментів, кожен із яких у своєму складі мав призначених урядом генерального суддю, по два радники та по п’ять обраних дворянством засідателів. Особливістю генерального суду було й те, що на старшого з генеральних суддів за відсутності губернатора й віце-губернатора покладалося тимчасове управління губернією.

Діяльність судів в Україні контролювалася губернаторами. Вищою судовою інстанцією був Сенат.

Упродовж 30-х років XIX ст. низкою нормативних актів царської влади особливості в судовій системі України було ліквідовано й надалі вона розвивалася разом із російською як її частина. Замість головного й генерального судів діяли палати цивільного й кримінального суду, голови яких призначалися імператором, а радники — міністром юстиції. Усі повітові суди перетворювалися на “уездные”. У судочинстві запроваджувалася російська мова.

Судова реформа, проведена на підставі затверджених Олександром II 20 листопада 1864 р., Судових статутів була однією з найпоспідовніших реформ другої половини XIX ст. Колишній становий, залежний від адміністрації суд замінювався судом, який

базувався на демократичних принципах (змагальності, гласності, рівності усіх перед законом, права звинуваченого на захист та ін.). Запроваджувалася система позастанових судових установ двох типів — мирові й загальні суди.

Мировий суд став найчисельнішою судовою установою. Він розглядав дрібні кримінальні й цивільні справи. Його першою інстанцією був одноособовий суд дільничного мирового судді або суд почесного (що працював безоплатно) мирового судді. Мирові судді обиралися на три роки земськими зборами або міськими думами з осіб, які мали вищу або середню освіту, відповідний віковий і службовий ценз. Установлювався також високий майновий ценз (15 тис. крб.), винятками були тільки відставні офіцери. Апеляційною інстанцією був з'їзд мирових суддів.

Система загальних судових органів складалася з окружних судів та судових палат.

Окружні суди створювалися у складі призначуваних голови, його товариша (заступника) і членів суду. У першій інстанції вони розглядали основну масу цивільних і кримінальних справ. Кримінальні розглядалися трьома судьями. Попереднє слідство здійснювали судові слідчі.

У розгляді справ, де підсудним загрожували покарання, пов'язані з позбавленням чи обмеженням громадянських прав, обов'язковою була участь *присяжних засідателів*. В імперії суд присяжних розглядав до трьох чвертей кримінальних справ. До списків присяжних, які складалися земствами й міськими думами і затверджувалися губернаторами, згідно із законом могли включатися російські піддані віком від 25 до 70 років, що жили в повіті не менше 2-х років. Винятки становили злочинці, неспроможні боржники, сліпі, глухі, німі, божевільні. До участі в суді у якості присяжних не допускались особи, які не володіли російською мовою, що, безперечно, посилювало процеси русифікації на українських землях. Присяжні виносили вердикт про невинність або винність підсудних, який не залежав від думки суддів і не підлягав апеляції. Для підсудних, котрих присяжні визнавали винними, судді встановлювали міру покарання.

Судові палати, яких в Україні було три (Київська, Харківська, Одеська), складалися з департаментів цивільних і кримінальних справ. Кожна судова палата керувала діяльністю відповідних окружних судів. Вони розглядали апеляції на рішення ок-

ружних судів, а також діяли як суди першої інстанції у справах про державні та посадові злочини.

Найвищим апеляційним і касаційним судовим органом був *Сенат*.

За судовими статутами 1864 р. запроваджувалась *адвокатура*. Адвокати поділялися на *присяжних повірених*, які здійснювали представництво в цивільних і захист у кримінальних справах в усіх судових установах, і *приватних повірених*, що мали право діяльності лише в тих судах, де вони були приписані. Законом адвокати були поставлені в залежність від суду й держави.

Кандидати в присяжні повірені повинні були мати вищу юридичну освіту й стаж практичної судової діяльності не менше 5 років. При округах судових палат створювалися Ради присяжних повірених — корпоративні об'єднання, які регулювали питання прийняття у присяжні повірені, здійснювали нагляд за дотриманням законності в їхній діяльності та ін.

Вимоги до приватних повірених були значно меншими. Вони мали скласти відповідний іспит в окружному суді або судовій палаті, бути не молодшими 18 років.

Відбулась реорганізація *прокуратури*, функції якої полягали у підтриманні державного обвинувачення в суді, нагляді за діяльністю судових слідчих, поліції, за місцями ув'язнення.

Характерною особливістю проведення судової реформи в Україні було те, що вона відбувалась повільніше, ніж у губерніях центральної Росії, а в ряді регіонів здійснювалася частково. Так, загальні суди були створені лише у Катеринославський, Полтавський, Таврійський і Херсонський губерніях. На Правобережжі спочатку, з 1871 р., створювалися мирові суди, але мирові судді тут не вибиралися, а призначалися міністром юстиції. Тільки з 1880 р. почали діяти окружні суди і Київська судова палата.

Проведення судової реформи в Україні в часі фактично збіглося з проведенням *контрреформи* (прийняттям законодавства, спрямованого на скасування демократичних принципів судочинства й судоустрою, закладених у 1864 р.).

На Лівобережжі замість інституту виборних мирових судів створювалася складна система судових органів, низовими ланками якої були призначувані міністром юстиції земський начальник, міський суддя, повітовий член окружного суду. Інститут

почесних мирових суддів зберігався. Апеляційною інстанцією став повітовий з'їзд судового присутствія на чолі з предводителем дворянства. Суд присяжних позбавлявся розгляду справ про пресу й політичні злочини. Нові правила складання списків присяжних засідателів виключали можливість участі у судовому процесі демократичних і ліберальних елементів. Упродовж післяреформених років було внесено понад 700 змін і поправок до судової реформи.

На початку XX ст. судова система зазнала подальшого розвитку, збільшувалась кількість посадових осіб у судовій системі. В 1906 р. в умовах революційних подій започатковано воєнопольові суди. Пізніше, коли почалася перша світова війна, їхня діяльність була розширена.

8.4. Право

На більшості українських земель, що перебували в складі Росії, до 40-х років XIX ст. продовжувало діяти місцеве право, зберігали чинність Литовські статuti й збірники магдебурзького права. Російське законодавство в цей період застосовувалося лише на території Слобідсько-Української губернії.

Політика царизму, спрямована на централізацію й уніфікацію державного управління, передбачала поширення на українські терени російської правової системи при використанні окремих місцевих особливостей. Зокрема — *кодифікації права*, здійсненої в першій половині XIX ст. під керівництвом відомого державного діяча, автора плану ліберального устрою Росії М. Сперанського.

В 1801 р. утворено комісію з кодифікації права на чолі з міністром юстиції П. Завадовським (вихідцем із Чернігівщини), яка передбачала систематизувати всі чинні в Російській імперії нормативні акти, в тому числі й на території України.

На основі дослідження права Правобережжя група правознавців, очолювана А. Повстанським, упорядкувала “Звод місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі”. Група під керівництвом Ф. Давидовича у “Зібранні малоросійських прав” упорядкувала цивільно-правові норми Чернігівської й Полтавської губерній. Ці кодифікації офіційно не були затверджені у зв'язку з призупиненням діяльності комісії. Пізніше “Зібрання

малоросійських прав” як удалий збірник реально діючих норм цивільного права Лівобережжя частково включено до Зводу законів Російської імперії. Під час робіт над кодифікацією українського права було перекладено і в 1811 р. надруковано російською мовою Третій Литовський статут.

Напрацювання цієї комісії збагатила створена в 1826 р. група вчених на її основі друге відділення імператорської канцелярії, під орудою першого ректора Санкт-Петербурзького університету М. Балудянського — вихідця із Закарпаття. Її зусиллями в 1830 р. опубліковано Повне зібрання законів Російської імперії в 46-ти томах (містило в хронологічному порядку законодавство з 1649 р. по 1825 р.), а в 1832 р. — Звід законів Російської імперії в 15 томах (охоплював діюче законодавство, систематизоване за галузями права).

Окрема група в складі другого відділення, очолювана професором Київського, а пізніше Московського університету І. Даніловичем впродовж 1830–1833 рр. розробила “Звід місцевих законів західних губерній” (Правобережжя України й Білорусії). Це був добре систематизований збірник матеріального й процесуального цивільного права, який містив норми не лише місцевого, а й загальноросійського права. У 1838 р. Звід було затверджено Державною радою, але оскільки перемогла тенденція єдиного для всієї імперії законодавства, сили чинного джерела права він не отримав.

У 1840 р. на Лівобережжя і 1842 р. на Правобережжя поширюється загальноімперське цивільне й кримінальне законодавство.

Пореформений період характеризується застосуванням в Україні нового законодавства. Велике значення мало запровадження Статутів від 20 листопада 1864 р.: 1) Установлення судових установ; 2) Статут цивільного судочинства; 3) Статут кримінального судочинства; 4) Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. В 1893 р. усі ці статути були офіційно приєднані до Зводу законів Російської імперії, як 16 том.

У юридичній практиці з’являються галузі права: цивільне, кримінальне, судово-процесуальне.

Цивільно-правові норми, які врегульовували право власності, зобов’язальне право, спадкування, сімейне право переважно

містилися в X томі Зводу. Деякі норми в ньому було змінено відповідно до селянської реформи. Подальшого розвитку набули такі цивільно-правові категорії, як правоздатність і дієздатність, остаточно сформувалося поняття юридичної особи. Правоздатність фізичної особи починалася від її народження, а завершувалася — смертю. Водночас, існувало поняття й так званої “цивільної (юридичної) смерті”, коли суд позбавляв усіх прав стану, постригу в ченці, нез’ясованої відсутності особи за місцем проживання протягом 10 років. Повну майнову дієздатність особі закон надавав із досягнення нею 21 року, а до цього вона вважалася неповнолітньою. Дієздатність жінок була обмеженою. Так, дружина без згоди чоловіка не могла видавати векселі, укладати договір особистого найму.

Поняття “*право власності*” вперше в російському законодавстві тлумачилось як право особи володіти, користуватися й розпоряджатися майном до передачі свого права на нього суб’єктові шляхом купівлі-продажу, застави чи в інший спосіб. Інститут права власності містив також кваліфікацію об’єктів і суб’єктів цього права, види обмежень права власності та його захисту. Застосовувався поділ речей на нерухомі (земельні володіння, будинки, ліс, заводи, фабрики тощо) та рухомі (капітали, цінні папери, одяг, меблі тощо). Якщо рухоме майно можна було придбати, передати його, то нерухомість набувалася виключно через письмовий акт із додержанням особливої процедури.

Провідним об’єктом права власності залишалася земля. Розвиток капіталізму, звільнення селян від кріпосної залежності розширили сферу цивільного права. Селяни після 1861 р. стали учасниками цивільних правовідносин, отримали особисті й майнові права. В той же час зберігалися пережиткові обмеження — насамперед, у сфері реалізації права власності селян на землю. Майже на всі угоди, пов’язані із землею, була потрібна згода селянської громади.

Серед обставин, що зумовлювали виникнення правовідносин зобов’язального характеру, передбачалися сила договору, припис закону, наслідки вчинення злочину, вчинення цивільного правопорушення. Припинення зобов’язань цивільне право пов’язувало з їх виконанням, заміною зобов’язань, давністю, смертю сторони.

Основний зміст зобов’язального права становили зобов’язання з договорів. Право регулювало загальні вимоги щодо змісту й

форми договорів та його конкретних видів: купівлі-продажу, міни, постачання, наймання майна, особистого наймання, позики, до-ручення, підряду, страхування тощо. Визначалися засоби забез-печення виконання угод (завдаток, поручительство, неустойка, застава), норми відповідальності за порушення умов договору. Регулювалися зобов'язальні відносини власників майна й фінансів у різних видах товариств — повному, на вірі, компанії.

Сімейне право докладно регулювало відносини, що стосу-валися подружжя, батьків і дітей, опіки й піклування. Обов'яз-ковою умовою взяття шлюбу вважалися свідомий вибір і воля тих, хто одружувався. Закон визначав шлюбний вік для чо-ловіків — 18–80 років, для жінок — 16–80 років. Умовою, необхід-ною для одруження, була згода батьків (опікунів, піклувальників) осіб, що брали шлюб, а для осіб, що перебували на військовій чи цивільній службі — згода їх начальства. Проте недотримання цієї умови не означало недійсності шлюбу, як у попередніх ви-падках. Серед обставин, які обумовлювали недійсність шлюбу, були наявність спорідненості чи свояцтва; якщо раніше право-славний перебував у шлюбі тричі; якщо наречений і наречена мали різне віросповідання тощо.

Укладення шлюбу мало для подружжя юридичні наслідки, пов'язані з особистими й майновими правами та обов'язками. Так, дружина повинна була “коритися чоловікові своєму як главі сімей-ства”, а чоловік — жити з дружиною “у злагоді, поважати, захищати”, забезпечувати дружину “їжею й утримувати її за ста-ном і можливістю своєю”. Шлюб не спричиняв спільного володі-ння майном подружжя, своїм майном кожен із подружжя міг розпоряджатися окремо.

Успадкування передбачалося за законом і за заповітом. Пред-метом заповіту було набуте майно заповідача, родове ж майно, як правило, заповідатися не могло. Першими успадковували ро-дичі прямої спадкової лінії (діти спадкодавця). За їх відсутності — родичі бокових ліній: першої (брати і сестри спадкодавця та їхні діти), а потім другої (дядьки й тітки спадкодавця та їхні діти). Батьки після своїх дітей не успадковували. Якщо померлі діти були бездітними, батьки одержували їхнє набуте майно в дові-чне володіння без права розпоряджатися ним на свій розсуд.

В умовах розвитку промисловості діяв принцип договірної сво-боди. Він використовувався роботодавцями для нав'язування най-

маним працівникам кабальних умов експлуатації. Свавільля підприємців дещо обмежувалось *фабрично-трудоим законодавством 1880–90 рр.* 1 червня 1882 р. з'явився закон “Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках і мануфактурах”, Він забороняв працювати дітям до 12-річного віку і встановлював обмеження щодо праці підлітків. Законами від 3 червня 1885 р. і 2 червня 1897 р. встановлювалася максимальна тривалість робочого дня — 11,5 годин, заборонялося використання праці жінок і підлітків на тяжких і підземних роботах, а також уночі, вводились обмеження щодо застосування штрафів.

Джерелами *кримінального права* в Україні з 1840 р. стали 15-й том Зводу законів Російської імперії (1832 р.) й Уложення про покарання кримінальні й виправні, затверджене у 1845 р.; нові редакції Уложення з'явилися 1866 р. і 1885 р. Законодавство виходило з того, що немає злочину, якщо на це не вказує закон. Злочином вважалось діяння, яке посягає на “недоторканість прав влади верховної та встановлених нею влад або ж права й безпеку суспільства і приватних осіб”. Проголошувався принцип вини у формі умислу чи необережності. Злочинні дії поділялися на тяжкі злочини, злочини й провини. Найнебезпечнішими вважалися політичні злочини (замах на життя царя або членів царської родини, повстання, державна зрада). Феодальними пережитками було виокремлення злочинів проти віри, притягнення дітей семирічного віку до кримінальної відповідальності.

Встановлювалося 35 видів покарань кримінальних і виправних — від смертної кари до осуду. Покарання поділялися на основні (страта, ув'язнення та ін.) і додаткові (поліцейський нагляд, позбавлення звань, титулів тощо). Суворими покараннями вважалися позбавлення всіх прав стану, що означало не тільки втрату привілеїв, пов'язаних із належністю до певного стану, а й позбавлення прав на майно (воно переходило до спадкоємців), припинення подружніх стосунків, позбавлення батьківських прав. Засуджених на каторгу представників простих станів до 1863 р. таврували на лобі й щоках випалювали тавро “кат”, тобто каторжний. Тривалий час зберігалися тілесні й болючі покарання, щоправда, від них поступово звільнялися не лише привілейовані стани, а згодом, особи з вищою та середньою освітою і навіть нижчі чини, що мали відзнаки.

Джерелами кримінального права були також Військовий статут про покарання (1867 р.) і Військово-морський статут (1886 р.), що призначалися для військовослужбовців, але в умовах воєнного часу широко застосовувалися й до цивільних осіб. Наприкінці ХІХ ст. був підготовлений і в 1903 р. затверджений імператором новий збірник кримінальних законів під назвою “Кримінальне уложення”, який базувався на принципах буржуазного права. Але під час революційних подій набули чинності лише деякі його глави, де передбачалася відповідальність за злочини проти особи імператора й членів імператорського дому, верховної влади, правосуддя тощо.

Внаслідок посилення репресивної політики царизму виникло адміністративне законодавство, “Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою” (1881 р.). Воно надало право губернаторам застосовувати такі види адміністративних стягнень, як штрафи, арешт, ув’язнення в тюрмі або фортеці. На початку ХХ ст. адміністративне законодавство спрямовувалося на обмеження громадянських свобод, дарованих Манифестом 17 жовтня 1905 р. Тимчасові правила про пресу, товариства, зібрання (1905 р., 1906 р.), забороняли публікації, діяльність спілок, товариств, які загрожували громадському спокою й безпеці держави. Винні в організації страйків притягалися до кримінальної відповідальності.

Принципові зміни відбулися в кримінально-процесуальному праві. За судовою реформою 1864 р. воно відокремилось в самостійну галузь. Важливе значення мало проголошення презумпції (із лат. — припущення) невинності, за яким особа, підозрювана або обвинувачена у вчиненні злочину, вважалася невинною доти, поки її винність, не доведена судом. Систему характерних для феодального права формальних доказів замінила система вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів.

Досягненням кримінально-процесуального права була регламентація стадій кримінального процесу: 1) попередній розгляд, що складався з дізнання і попереднього слідства; 2) віддання до суду; 3) підготовчі дії суду; 4) судове слідство з дебатами сторін; 5) винесення вироку. Передбачалась можливість перегляду вироку в апеляційному й касаційному порядку.

Цивільний процес у мировому суді відбувався спрощеним чином. Мировий суддя одноособово розглядав позови ціною не більше 500 крб. або коли на час подання позову суму збитків не

було встановлено. Процес в окружному суді розпочинався з подання позовного прохання встановленої форми, до якого додавалися докази, документи тощо. Правом сторін була письмова підготовка розгляду справи, яка складалася з: 1) відповіді відповідача на позов; 2) заперечення позивача проти відповіді; 3) спростування відповідача.

Судове засідання починалося з викладу суті справи, надання суду доказів, пояснень сторін. Оцінка значення й переконливості доказів здійснювалась за внутрішнім переконанням суддів. Рішення оголошувалося спочатку у вигляді короткої резолюції, а потім, залежно від визначених строків — в остаточній формі. У суді могли брати участь адвокати, допускалося примирення сторін. Перегляд судових рішень здійснювався в апеляційному порядку.

8.5. Суспільно-політичний устрій і право в Галичині, Північній Буковині та Закарпатті

У XIX ст. Галичина, Буковина і Закарпаття, що перебували у складі Австрійської імперії, являли собою один з найубогіших у Європі країв, відсталий аграрний додаток до австрійських промислових районів.

Панівну верхівку становили магнати, шляхта, вище духовенство. У другій половині століття вищі щаблі в суспільстві посідають також представники австро-німецького торгово-промислового капіталу, які по хизацьки видобували й вивозили звідси багатства краю (нафту, ліс та ін.). Австрійські, польські (у Галичині), румунські (на Буковині), угорські (у Закарпатті) поміщики були у найпривілейованішому становищі. Вони урізали селянські наділи, захоплювали у свою власність громадські луки, пасовиська, ліси. У 1819 р. середній наділ поміщицького господарства становив 1051 акр землі, тоді як селянського — 14 акрів (1 акр дорівнював 0,4 га). Поміщики й церква володіли майже половиною всіх земельних угідь.

Селянство, що становило близько 90 відсотків західноукраїнського населення, перебувало в кріпосній, а після 1848 р. — в напівкріпосній і економічній залежності. У 40-х роках численні повинності поглинали до 85 відсотків прибутку селянських господарств. Хоча особисту залежність кріпаків на Буковині відмінили ще в 1785 р. (селяни отримали право вільного переходу), за ними

залишались усі феодальні повинності. На Закарпатті у 40-х роках XIX ст. селяни-кріпаки латифундій виконували близько 20 видів панських робіт і мали віддавати поміщикові дев'яту частину врожаю.

Унаслідок революційних подій 1848 р. в Австрії було скасовано кріпосну залежність селян, ліквідовано панщину. Але, як і в Росії після 1861 р., це не полегшило економічного становища селянства, до них перейшло менше половини земель краю. Селяни мали компенсувати поміщикам двадцятикратну вартість усіх річних повинностей. Вони підлягали прямому й непрямому оподаткуванню, мали утримувати школи, шляхи тощо.

Землевласники зберігали за собою право володіння лісами, пасовиськами (тобто сервітутами), селянин мав оплачувати заготовлю дров, будівельних матеріалів, випас худоби. З приводу сервітутів селяни зверталися до судів, але, за свідченням Івана Франка, з 32 тис. судових справ про сервітутути, що порушувались у 1848–1881 рр. поміщики виграли 30 тис. Після аграрної реформи 42 відсотки селянських господарств стали економічно нерентабельними і не мали можливості прогнати своїх власників.

Унаслідок поглиблення капіталістичних відносин на селі поширюється система вільного найму, з'являються сільськогосподарські робітники. Наприкінці століття вкрай зубожілі селяни змушені були емігрувати до США, Бразилії, Канади, інших західних країн.

У містах, які поділялися на три групи (Львів, королівські й муніципальні) проживало близько 10 відсотків населення. Переважну більшість заможних городян становили іноземці. Навіть у містах Східної Галичини українців було 25–30 відсотків. Станом на 1900 р. лише 14 відсотків міського населення розмовляли українською мовою. У Галичині міста були переважно польські, на Закарпатті — австро-угорські, на Буковині — австро-румунські.

Прикметою капіталізації міст став розвій промисловості. Розорювалися дрібні місцеві підприємства внаслідок зовнішньої конкуренції, яка значно посилилась з появою залізниці. Великі підприємства переважно зосереджувалися на лісообробці, розвитку якої сприяла гостра потреба в будівельних матеріалах на Заході, а також спеціалізувалися на виробництві алкоголю. В 1870–80 рр. швидкими темпами розвивалися нафтові промисли

в районі Дрогобича й Борислава, які давали близько 5 відсотків світового видобутку нафти. В 1901 р. в Галичині була створена спілка фабрикантів.

Зростали ряди повністю або частково зайнятих робітників, яких у 1902 р. налічувалося 230 тисяч. Найбільш експлуатовані робітники походили з розорених українських селян і ремісників. Вони отримували найнижчу заробітну платню, маючи 12–16 годинний робочий день, тоді як австрійський закон 1885 р. визначав його у межах 11 годин. Але основна функція міст полягала в торгівлі та комерційній діяльності. Цим сектором цілком заволоділи євреї, які в східних містах становили 40–45 відсотків, а в деяких містах, наприклад, у Бродах — 70 відсотків мешканців.

На західноукраїнських землях панувала австрійська система влади й управління. Абсолютна влада належала імператору (цісарю), який здійснював вище управління за допомогою численних установ (придворних рад, канцелярій, управлінь). Основним органом австрійської влади у Галичині (“Галіції й Лодомерії”) було губернське присутствіє на чолі з губернатором, який призначався імператором виключно з числа австрійців.

Відповідно до цісарського патенту (наказу) від 3 квітня 1817 р. королівству Галіції й Лодомерії надавалась так звана станова конституція і щорічно скликався сейм, де засідали представники магнатів, лицарів та м. Львова. Головував у сеймі губернатор, як виконавчий орган сейму діяв комітет у складі семи депутатів, кандидатури яких затверджувались імператором. Компетенція сейму була обмеженою, він відав податками, фінансуванням місцевих робіт, видавав селянські метрики тощо. За своєю сутністю ця станова установа слугувала декорації абсолютистських порядків.

На початку XIX ст. територія Галичини поділялася на 18 циркулів (округів) і 59 дистриктів. До 1849 р. до складу Галичини як дев’ятнадцятий циркул входила Буковина.

Внаслідок реформи адміністративно-територіальної системи 1846 р. територію Галичини поділили на 74 повіти (у деяких районах — староства) на чолі із старостами, яких призначав імператор. Численні німецькомовні канцелярії, в яких налічувалося близько 40 тис. чиновників, фактично володарювали над 2,5 млн. населенням Галичини.

У сільських місцевостях політичну владу здійснювали власники землеволодінь — через війтів і мандаторів. Мандатори мали статус державних чиновників, але фактично слугували поміщикам, оскільки ними матеріально забезпечувалися. Це були “всесильні сільські сатрапи” із широкими адміністративно-поліцейськими повноваженнями і навіть правом застосовувати тілесні покарання. Війти призначалися землевласниками з трьох обраних селянами кандидатів. Вони розглядали суперечки з цивільних справ, що виникали між селянами.

Закарпаття входило до Угорського королівства і в адміністративно-територіальному відношенні поділялося на 4 жупи, якими управляли призначувані королем чиновники — жупани. Жупи поділялися на комітати з комітатськими правліннями. В селах управління здійснювали старости, яких призначали феодалі. На Закарпатті існували й територіально економічні одиниці — домінії (землі з містами й селами), що належали феодалові, церкві чи державі.

В 1848 р. під тиском революційного руху цісар Фердинанд I проголосив конституцію, скликав австрійський рейхстаг, скасував кріпацтво. Була дозволена діяльність своєрідного тимчасового національного уряду — Головної руської ради у Львові.

Однак у березні 1849 р. імператор Франц-Йосиф “подарував” нову антидемократичну конституцію, яка відновила централізовану державу. Цісарським патентом від 29 вересня 1850 р. для Галичини, а також для інших провінцій установлювалась крайова конституція. Вона передбачала поділ краю на три округи і створення трьох окружних сеймів. Округи мали враховувати національний склад населення: Краківський — польського, Львівський — польського й українського, Станіславський — українського. Як відомо, це була невдала спроба притлумити соціальні протиріччя й національні суперечки. Патентом від 31 грудня 1851 р. загальнодержавна конституція і крайові конституції скасовувались. Поновлювалась необмежена влада імператора. За допомогою “жандарма Європи” царя Миколи I політичну систему Австрійської імперії, за незначними змінами, було збережено.

Спробою зберегти імперію була й угода 1867 р. про унію Австрії та Угорщини. Глава дуалістичної монархії Франц-Йосиф одночасно був імператором Австрії і королем Угорщини. Разом з угодою австрійський рейхсрат прийняв конституцію, яка діяла й на

українських землях до жовтня 1918 р. В Угорщині була відновлена дія конституції 1848 р. Для обговорення питань загальнодержавного значення щорічно у Відні й Будапешті скликалися так звані “Делегації” по 60 представників від австрійського й угорського парламентів. Від Галичини делегувалося 7 представників (6 поляків і 1 українець).

Крім того, в імперії діяв парламент (рейхсрат), рішення якого мали затверджуватись імператором. Рейхсрат утворювали палата панів — спадкових представників найвпливовіших дворянських родин і палата депутатів від населення, яких обирали за ускладненою, а з 1873 р. — куріальною системою. Тому в рейхсраті переважали великі власники й торгово-промислова буржуазія австрійської та польської національностей; українців же, наприклад, у Палаті депутатів парламенту 1879 р. налічувалося лише троє (з 353-х).

Проголошення деяких демократичних інститутів були вимушеними. Це суттєво не вплинуло на панування феодальних верств у державі.

В післяреволюційний період замість губернського правління на Галичині встановлювалось одноособове правління намісника, а на Буковині, що з 1849 р. стала окремою адміністративно-територіальною одиницею, — правління президента краю. В 1861 р. імператор створив у Галичині й Буковині підпорядковані центральній владі крайові сейми, які здійснювали нагляд за управлінням у сфері місцевого самоврядування. Положення про вибори забезпечувало повну перевагу поміщиків і буржуазії у галицькому сеймі польської, а у буковинському румунської національності. Представництво українців у крайових сеймах становило біля 10 відсотків депутатів. Відповідно до галичанського крайового закону про громади (1866 р.) затверджувалися повітові громади (гміни), в яких створювалися керівні органи — повітові ради і виконавчі органи — повітові комітети на чолі з повітовими старостами, які обіймали посади лише після затвердження імператором. Старости мали дуже широкі адміністративно-господарські повноваження. Для підтримання громадського спокою, придушення будь-якого невдоволення правлінням Габсбургів вони могли використовувати жандармерію та військові частини.

У містах і селах обиралися ради, які формували міські й сільські управи (у великих містах магістрати) на чолі з бургомістрами в містах і вїтами в селах. За реформою міського самоврядування 33 містам імперії, зокрема Львову й Чернівцям, було надано статuti. Згідно зі статутом Львова від 14 жовтня 1870 р. міську владу здійснювали міська рада й магістрат на чолі з президентом.

У першій половині ХІХ ст. суди на західноукраїнських землях поділялися на шляхетські (земські та гродські), духовні, міські, доменіальні й комітатські.

Відповідно до австрійського Положення (1849 р.) суди було відокремлено від адміністрації, замість колишніх станових судів створено загальні судові установи для всіх станів. Усі суди проголошувалися незалежними, судді призначалися імператором довічно. За австрійською конституцією 1867 р. на західноукраїнських землях діяла триступенева система судів: 1) одноособові повітові суди; 2) колегіальні крайові (окружні) суди; 3) колегіальний вищий крайовий суд у Львові, дія якого розповсюджувалась і на Буковину.

Для розгляду кримінальних справ про злочини, за які передбачалося тюремне ув'язнення терміном не менше 5 років створювалися суди присяжних при окружних судах. Списки присяжних щорічно складалися відповідними адміністраціями з урахуванням установлених цензів — майнового, освітнього, вікового.

Найвищою судовою інстанцією для всієї держави був Верховний судовий і касаційний трибунал у Відні. Крім загальних існували й спеціалізовані суди (військові, торговельні та ін.). У Львові діяв створений у 1896 р. промисловий суд, він розглядав спори між підприємцями й робітниками, у Дрогобичі — третейський суд кас взаємодопомоги гірничих товариств.

У 1850 р. була створена прокуратура, яку очолював генеральний прокурор. При вищому крайовому суді існувала посада старшого прокурора, а при окружних судах — державних прокурорів. Прокуратура здійснювала нагляд за законністю дій державних установ, суду, слідчих органів, окремих осіб. З 1851 р. при судах діяла підпорядкована міністру фінансів фінансова прокуратура — для захисту фінансових інтересів держави.

Адвокатура в Галичині була заснована ще 1781 р. й діяла під загальним наглядом міністра юстиції. У Львові існувала президія

адвокатської палати, яка обиралась адвокатами для координації їхньої діяльності. Вимоги до кандидатів в адвокатуру були дуже високими: їм необхідно було мати ступінь доктора права, пройти семирічне стажування і скласти кваліфікаційні іспити.

Сутністю змін у правовій системі на західноукраїнських землях після включення їх до Австрії була заміна застарілого польського законодавства на австрійське. Особливістю цього процесу було те, що Галичина стала місцем апробації нового австрійського законодавства.

Так, Цивільний кодекс 1811 р., введений у дію в Австрійській імперії з 1 січня 1812 р., спершу був запроваджений і протягом 15 років удосконалювався на галицькій території. Його джерелами були пандектне право (приспосоване до капіталістичних відносин римське право), Пруське земське уложення 1794 р. і місцеве право деяких австрійських земель. Кодекс мав 1502 параграфи і поділявся на вступ, у якому викладалися загальні положення про цивільний закон та три частини, що містили положення про особисті й майнові права, спільні постанови щодо особистих і майнових прав. У кодексі визнавались рівність громадян перед законом, свобода договірних відносин, цивільний шлюб та ін. Оскільки він зберігав елементи феодального й канонічного права, із розвитком капіталістичних відносин його норми не відповідали новим історичним умовам. Однак, із певними змінами у формі новел (надзвичайних актів), цей кодекс продовжував діяти до розпаду імперії і навіть — декілька років після включення в 1921 р. західноукраїнських земель до складу Польщі.

Цивільно-процесуальний кодекс набув чинності 1796 р. у Західній, а 1807 р. і в Східній Галичині під назвою галицького цивільно-процесуального кодексу. Він регулював усі стадії цивільного процесу від подання позовної заяви до виконання рішення суду. Процес характеризувався надзвичайною повільністю, тяганиною й дорожнечою суду, тому продовжувалася робота над його вдосконаленням. Хоча новий проект цивільно-процесуального кодексу (1825 р.) затверджено не було, окремі його положення, що регулювали питання компетенції судів, адвокатської діяльності, судочинства в безспірних справах тощо, було введено в дію. Новий цивільно-процесуальний кодекс (1895 р.) базувався на принципах гласності, усності, змагальності й порівняно з попереднім прискорив розгляд судових справ.

Кримінальний кодекс (1803 р.) також наприкінці XVIII ст. попередньо був апробований на території Галичини. Він складався з двох частин (злочини й тяжкі поліційні провини), кожна з яких мала розділ кримінального матеріального права і розділ процесуального права. На старих засадах римського права було розроблено широку класифікацію покарань за злочини та “порушення громадського спокою”. Переважним способом покарання стає ув’язнення, яке поділялося на: 1) суворе тюремне ув’язнення із заковуванням у ланцюги; 2) суворе ув’язнення з кайданами на ногах; 3) звичайне тюремне ув’язнення без ланцюгів і кайданів. За деякі злочини встановлювалася смертна кара, але в більшості випадків імператор, щоб підняти популярність абсолютизму, своїм помилуванням замінював смертні вирoki на позбавлення волі.

Новий кримінальний кодекс 1852 р. поділявся на дві частини про злочини й провини. За злочини передбачалася смертна кара через повішення або тюремне ув’язнення на різні терміни, за провини — грошові покарання, арешт до 6 місяців, тілесні покарання (скасовані в Австрії законом від 15 листопада 1867 р.), заборону проживати в даній місцевості тощо. В подальшому до кодексу неодноразово вносилися доповнення, але в його основі були застарілі норми феодального права. Прогресивні правознавці вимагали підвищити з 10 до 16 років вік кримінальної відповідальності, скасувати смертну кару, яку вважали середньовічним варварством, виступали проти застосування статей кодексу за аналогією тощо.

Кримінально-процесуальний кодекс 1853 р. суперечив демократичним нормам судочинства, і в 1873 р. був затверджений новий кримінально-процесуальний кодекс, який з незначними змінами діяв до 1918 р. За цим кодексом судочинство базувалося на принципах усності й гласності, допускалась участь присяжних у розгляді тяжких злочинів, запроваджувалась ідея вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів.

Отже, у XIX — на початку XX ст. державний лад і право на українських землях визначалися загальними для Росії й Австро-Угорщини процесами, центральний зміст яких полягав у кризі феодално-кріпосницьких відносин і проведенні буржуазних реформ. Відбулися суттєві зміни в суспільно-політичному ладі України, насамперед у правовому становищі селян. Було ліквідовано їх залежність від поміщиків, формально вони отримали особисті й соціально-економічні права. В умовах розвитку промисловості поява буржуазії та найманих працівників — пролетарів призвели до зміни в соціальній структурі міст. На українських землях у складі Російської імперії внаслідок реформ 60-70-х рр. створювалися земські й міські органи місцевого самоврядування, запроваджувалася нова судова система та буржуазно-демократичні принципи судочинства. Однак ці зміни відбувалися із суттєвими обмеженнями й певним зволіканням, особливо на Правобережжі. Подібні процеси відбувалися й на західноукраїнських землях.

Посилювалися буржуазні тенденції в розвитку правової системи. Нові кодифікації поповнили джерельну базу чинного в Україні права. Розвиток капіталістичних відносин зумовив появу фабрично-заводського й адміністративно-поліцейського законодавства. Аналогічно в Австро-Угорщині було створено нові кодекси, апробація яких відбувалася на західноукраїнських землях.

Революційні події у Росії 1905–1907 рр., перша світова війна помітно вплинули на розвиток державно-правових інститутів. Царизм був змушений дещо змінити форму правління, проголосити, щоправда обмежені, права й свободи. Однак це не змогло врятувати імперію від глибокої революційної кризи.

Царський уряд і уряд Австро-Угорщини ігнорували прагнення народу України до самовизначення та національного відродження. Але ідеї української державності знайшли подальший вияв у національно-культурному русі, діяльності українських політичних партій.

ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Геродот про розселення скіфів

Ці племена живуть по річці Іпаніду на захід від Борисфену; а якщо переїхати через Борисфен з боку моря, то спершу буде Полісся, а від нього вгору живуть скіфи-хлібороби, яких елліни, що живуть на річці Іпаніду, називають борисфенітами, а самих себе ці елліни звать ольвіополітами. Ці скіфи-хлібороби на схід займають простір на три дні дороги аж до річки, що має назву Пантікапу, а на північ — простір на одинадцять днів плавби вгору по Борисфену. Над ними вже на широкий простір розкинулась пустиня; за пустинею живуть андрофаги (людоїди), особливе плем'я, зовсім не скіфське. Вище них лежить уже справжня пустиня, і там не живе, наскільки нам відомо, жоден народ.

На схід від цих скіфів-хліборобів, за річкою Пантікапом, живуть уже скіфи-кочівники, які нічого не сіють і не орють; вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Полісся. Ці кочівники на схід займають обшир на чотирнадцять днів дороги, який простягається до річки Герри.

По той бік Герри знаходяться так звані царські володіння і живуть найкращі й найчисленніші скіфи, які вважають інших скіфів своїми рабами.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 9.

Повідомлення Страбона про грецькі колонії на узбережжі Чорного моря

Це місто (Херсонес) раніше користувалося автономією, але потім, спустошене варварами, примушене було взяти собі в покровителі Мітрідата Єпатора.

Пантікапей являє собою горб, на схід від нього знаходиться гавань і доки приблизно для 30 кораблів, є також акрополь; заснований він мілітянами. Довгий час це місто і всі сусідні поселення навколо гирла Меотіди по обидва боки його були під одноособною владою правителів з дому Левкона, Сатіра і Парісада,

аж до того Парісада, що добровільно передав владу Мітрідатові...

Великий Херсонес і виглядом, і розміром подібний до Пелопоннесу; ним володіють боспорські владарі після того, як він увесь дуже постраждав від безперервних війн.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 15.

Публій Корнелій Тацит про слов'ян

Тут кордон Свевії. Я не знаю напевно, куди причислити народи певкінів, венетів і фенів — до германців чи до сарматів. Зрештою певкіни, яких деякі називають бастарнами у мові, способі життя, місць проживання і жител, поводять себе як германці. Всі вони живуть у болоті, а знать у бездіяльності. Змішаними шлюбами вони спотворюють себе майже як сармати.

Венети багато що засвоїли з їхніх звичаїв, адже вони обходять розбійними групами всі ліси й гори, розташовані між певкінами і фенами. Все ж таки вони вірогідніше повинні бути віднесені до германців, бо й будинки будують, і носять великі щити, і мають перевагу у тренуваності і швидкості піхоти,— все це відрізняє їх від сарматів, які живуть на возах і на коні.

Давня історія України. — К., Либідь, 1995. — Кн. 2. — С. 198.

Прокопій Кесарійський про розселення і побут слов'янських племен в VI ст.

Ці племена, слов'яни і анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, визнають вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Поклоняються також рікам і німфам, і іншим божествам і всім їм приносять жертви; під час цих жертвоприношень ворожать.

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцирів вони не носять; деякі виходять у

бій без хітона і без трибонія (без верхнього і спіднього одягу), в самих коротких штанах, що закривають лише частину тіла.

У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 19.

Маврікій Стратег про життя слов'ян у VI ст.

Племена слов'ян і антів живуть спільно, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити...

В них нема спільної влади, вони завжди ворогують одні з одними і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку, і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусіль місцях. Коли трапиться їм зважитися на рукопашний бій, вони гуртом здіймають крик і повільно просуваються вперед; якщо противник почне відступати перед їх криком, то наступають сильніше; якщо ж ні, повертають назад, не намагаючись випробувати силу ворога в рукопашній сутичці, і ховаються в лісі, де в них є надійний захист; так вони примушують ворога битися в тісних місцях. Часто, несучи з собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі і втікають у лісові хащі; потім, коли вороги оточують здобич, вони знов на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони замахують ворогів.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 21.

Давньоруський літопис про розселення і побут східних слов'ян у VIII–IX ст.

...Ті слов'яни, які прийшли і осіли по Дніпру, назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах, а інші осіли між Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами, інші осіли на Двіні і назвалися полочанами від назви річки Полота, яка впадає в Двіну, від неї прозвалися полочанами. Слов'яни, які осіли біля озера Ільмень, прозвалися своїм ім'ям, і зробили вони собі город

і назвали його Новгородом. А інші осіли на Десні і по Сейму, по Сулі і назвалися сіверянами...

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 21–22.

Договір Ігоря з греками (945р.)

(Витяги)

...І великий князь наш Ігор, і князі, і бояри його, і всі руські послали нас до Романа, і до Костянтина, і до Стефана, до великих царів Грецьких, утвердити дружбу з самими царями і з усім боярством і з усіма людьми грецькими на весь час, доки сяє сонце і весь світ стоїть.

...Великий князь Руський і бояри його хай посилають в Грецію до великих царів Грецьких скільки хочуть кораблів з послами і купцями.

...І нехай входить Русь у місто через одні ворота з царським чиновником без зброї, 50 мужів, і торгує, як їм треба, і знову виходить; і чиновник царства нашого хай охороняє їх, і якщо хто від Русі або від греків вчинить неправильно, то він виправляє [їх неправду].

...Якщо втече раб від Русі, то раба слід спіймати; якщо ж утікача не виявлять, то нехай тоді Русь бере на нас [греках], ціну раба, як встановлено і раніше, по 2 шовкові тканини за раба. Коли ж утече до Русі раб кого-небудь з людей царства нашого, або з міста нашого [тобто Царграда], або з інших міст і забере що-небудь з собою, то його повернути назад, і якщо забране цим рабом з собою буде все ціле, то слід взяти за вкрадене 2 золотих. Якщо русин украде що-небудь у греків або гречин у Русі, то слід повернути не тільки вкрадене, а й [заплатити] його ціну; а як виявиться, що вкрадене було продано, то хай виплатять подвійну ціну за вкрадене і той, що вкрав, хай буде покараний по закону грецькому і по уставу, і по закону руському.

...Якщо Русь виявить корабель грецький, викинутий у якому-небудь місці, то не завдасть йому шкоди; коли ж хто візьме що-небудь з корабля, або поверне в неволю, або вб'є людину з корабля, хай буде підлеглий законові руському і грецькому.

...Якщо християнин уб'є русина або русин християнина, то той, хто вчинив убивство, буде затриманий родичами убитого і нехай [вони] уб'ють його. Коли ж той, хто вчинив убивство, втече, а він був заможним, то хай візьмуть масток його родичі вбитого; якщо ж той, хто вчинив убивство, бідний і втече, то його [треба] шукати, поки не виявлять; коли ж він буде виявлений, хай буде вбитий. Якщо ударить мечем, або списом, або якою-небудь зброєю русин гречина або гречин русина, то за той вчинок заплатить 5 літрів срібла по закону Руському; якщо ж він бідний, то скільки може, стільки повинен заплатити, в цьому разі з нього можна зняти і одяг, в якому він ходить, а про невивплачене повинен він іти до присяги по своїй вірі, на доказ того, що він нічого більш не має, і тоді буде відпущений.

...В разі ж наше царство захоче мати від вас [допомогу] у війні проти ворогів наших, то ми напишемо князеві вашому, і він пошле до нас [допомогу], скільки ми захочемо, і з цього побачать інші країни, яку дружбу мають Греки з Руссю. Ми ж договір цей написали на двох грамотах, одна грамота залишається у царства нашого, на ній написаний хрест і наші імена, а на другій грамоті [імена] послів ваших і купців ваших.

Хрестоматія з історії СРСР. — К., 1956. — Т. 1. — С. 46–48.

Коротка руська правда (за Академічним списком половини XV ст.)

ПРАВДА РУСЬКА

1. Якщо вб'є муж мужа, то мстить брат за брата, або син за батька, або батько за сина (чи двоюрідний брат), або племінник з боку сестри, племінник з боку брата; якщо не буде кому (не бажатиме хто) мститись, то (слід призначити) за вбитого 40 гривень, якщо буде русин, гридень, купець, ябетник, мечник або ж ізгой чи словенин, то призначити 40 гривень за нього.

2. Якщо (хто-небудь) буде побитий до крові, чи до синців, то не треба шукати (цьому чоловікові) йому свідка; якщо ж на ньому не буде ніяких слідів (побиття), то нехай прийде свідок; якщо ж не може (привести його), то справі кінець; якщо ж за себе не може помститись, то нехай візьме собі за образу 3 гривни та ще платню лікарю.

3. Якщо ж хтось когось ударив батоном, жердиною, долонею, чашею (келихом), рогом або плазом меча, то (повинен заплатити) 12 гривен; якщо його (винуватця) не настигнуть, то (все ж) він платить, і на цьому справа кінчається.

4. Якщо хто-небудь ударить мечем, не вийнявши його (з піхов), або рукояткою, то (повинен заплатити) 12 гривен за образу.

5. Якщо ж (хто-небудь) ударить (мечем) по руці і відсіче її, або вона всохне, то він (винуватець) платить потерпілому 40 гривен. Якщо нога залишиться цілою, але почне (людина) кульгати, тоді хай угамовують винного (мстять) домочадці (пораненого).

6. Якщо ж хтось відсіче комусь будь-який палець, то (має сплатити) 3 гривни за образу.

7. За висмикнутий вус (сплатити) 12 гривен, а за жмут бороди 12 гривен.

8. Якщо ж хто вийме (погрожуючи) меч, але не вдарить ним, то платить гривну.

9. Якщо ж чоловік штовхне чоловіка від себе чи до себе, (то платить) 3 гривни, коли (потерпілий) виставить двох свідків, але якщо потерпілим буде варяг, чи колбяг, то йому достатньо присягнути.

10. Якщо челядин сховається у варяга або у колбяга і його протягом трьох днів не повернуть (колишньому господарю), то, упізнавши його на третій день, господар повертає його до себе, а переховувач повинен заплатити 3 гривни за образу.

11. Якщо хтось поїде на чужому коні, не спитавши дозволу, то платить 3 гривни.

12. Якщо хтось візьме чужого коня, зброю або одягу, а господар упізнає крадене в своїй общині, то хай забере своє, а (злочинця) сплачує 3 гривни за образу.

13. Якщо хтось упізнає (свою річ у кого-небудь) і не зможе її взяти, то не повинен говорити (при цьому) “моє”, а нехай скаже: “Піди на звод, (і ми вияснимо) де взяв її”. Якщо той не піде, то нехай представить поручника, (який би явився на звід не пізніше) протягом 5 днів.

14. Якщо хтось намагатиметься стягнути з кого-небудь борг (рештки майна), а той почне відпиратись, то слід йому (з відповідачем) на звід перед 12; і якщо виявиться, що зловмисне не

відавав (предмет позову), то за шукану річ належить йому сплатити грішми і, крім того, 3 гривни винагороди потерпілому.

15. Якщо хтось, розпізнавши свого (зниклого) челядина, захоче (його) повернути, то відвести (його) до того, у кого його було куплено, а той відправляється до попереднього (перекупщика), і коли дійдуть до третього, то нехай господар скаже йому: “Ти мені віддай свого (мого) челядника, а свої гроші шукай при свідкові”.

16. Якщо холоп ударить вільного чоловіка і втече в хороми, а господар не захоче його видати, то він (господар) може утримувати його, заплативши за нього 12 гривен; а після того, якщо де-небудь зустрінє холопа побитий ним чоловік, то може його побити.

17. А якщо хтось зламає спис, чи щит або (зіпсує) одягу, і господар захоче їх залишити у себе, то йому за псування компенсувати грошима; якщо ж господар відмовлятиметься від поламаного, то йому належить заплатити грошима стільки, скільки він сам заплатив за цю річ.

Правда руської землі впорядкована, коли зібралися Ізяслав, Всеволод, Святослав, Коснячко, Переніг, Микифор Киянин, Чудин, Микула.

18. Якщо уб'ють огнищанина навмисно, то (убивця) платить 80 гривен, а люди можуть не допомагати йому у виплаті. А за убивство княжого під'їзного платити 80 гривен.

19. А якщо вб'ють огнищанина під час розбійного нападу, а вбивцю не будуть шукати, то віру платить община, де знайдено вбитого.

20. Якщо уб'ють огнищанина при крадіжці (коли він краде) у домі, або коня, або корову, то нехай уб'ють його, як собаку. Так діяти і при вбивстві тіуна.

21. А за (вбитого) княжого тіуна платити 80 гривен. А за (вбивство) старшого конюха при табуні (платити) 80 гривен, як установив Ізяслав за свого конюха, якого вбили дорогобужці.

22. А за (вбивство) княжого сільського старости і (старости) польового (платити) 12 гривен. А за (вбивство) княжого рядовича (платити) 5 гривен.

23. А за (вбивство) смерда чи холопа (платити) 5 гривен.

24. Якщо вбита рабиня-годувальниця, чи син її, то (платити) 12 гривен.

25. А за княжого коня, якщо той з тавром, (платити) 3 гривни, а за коня смерда — 2 гривни.

26. За кобилу — 60 резан, а за вола — гривну, а за корову — 40 резан, а за трирічну (корову) — 15 кун, а за дворічну — півгривни, а за теля 5 резан, а за ягня — ногата, за барана — ногата.

27. А якщо хто-небудь украде чужого холопа чи рабиню, то платить він за образу 12 гривен.

28. Якщо ж прийде побитий до крові чи в синяках чоловік, то не шукати йому свідків.

29. А якщо вкраде коня чи волів, або обкраде дім, і при цьому буде красти один, то платити йому гривну і 30 резан; коли ж буде злодіїв 18, то платити кожному по 3 гривни і по 30 резан...

Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права України. — К., 2000. — С. 327–329.

Правда Руська

(Список Карамзінський)

1. Якщо уб'є муж мужа, то мстити братові за брата, або батькові, або синові, або дітям брата, якщо ніхто не буде мстити, то треба заплатити 80 гривен, якщо це буде князівський муж або князівський тіун; коли ж це буде русин, або мечник, або ізгой, або славенін, то заплатити за нього 40 гривен.

Суд Ярославових дітей

2. Після Ярослава його сини: Ізяслав, Святослав, Всеволод і мужи їх: Коснячко, Перенг, Нікіфор зібралися і скасували вбивство за голову, проте залишили викуп кунами; а решту все залишили, як і Ярослав судив.

Суд за вбивство

3. Якщо хто уб'є князівського мужа у разбої, а головника не шукають, то вервену платить той, у чий верві лежить голова — 80 гривен, а за простолюдина — 40 гривен.

4. Якщо ж якась вервь почне платити дику віру, то платить її декілька років, поскільки головник не відомий; а коли головник буде з їх верві, то вона (вервь) має допомагати йому у виплаті, або ж платить дику віру; але платить 40 гривен, а головництво платить сам головник, він має заплатити свою частину

сорок гривен; а коли вбивство станеться на свадьбі або на гулянці, то платиться вервина.

Вчинення безпричинного розбою

5. Якщо буде вчинено розбій не на свадьбі, то за це люди не платять, а мають видати самого злочинця з дітьми на поток і пограбування.

6. Якщо ж не вкладається у дикий викуп і віру, то люди йому не допомагають, він сам платить.

Про віру

7. Закони вірні були при Великому князі Ярославі: вірнику брати 7 відер солоду на тиждень, а в середу куна, або сир, а у п'ятницю теж; а корів йому по дві на день; а хлібин 7 на тиждень, а пшона сім уборків, а гороху так само, а солі 7 головажень: то це все вірнику з отроком; а коней 4, а вівса коням у достатній мірі; вірнику 8 гривен, а 10 кун перекладні, а металнику 12 вкош...

Про віри

8. Якщо буде віра 80 гривен, то вірнику 16 гривен і 10 кон і 12 вкош, а за голову 3 гривни.

Про князівських отроків

9. Якщо князівський отрок, або конюх, або повар — 40 гривен.

10. А за тіуна, огнищанина і за конюха — 80 гривен.

11. А за сільського князівського тіуна княж або ратойного — 12 гривен.

Про ремесв'яників

12. А за ремесв'яника і за ремесв'яницю — 12 гривен.

Про смердів і холопів

13. А за смерда і холопа 5 гривен, а за рабину — 6 гривен.

14. А за кормилицю 12 гривен, навіть, якщо кормилиця буде холопкою або рабою.

Про мечі

19. Якщо хто вдарить мечем, не виинявши його з піхов, або ручкою меча, то 12 гривен продажі за обіду.

20. Коли ж вихопить меч з піхов, але не вдарить, то гривну кун.

21. Якщо ж хтось вдарить когось батоном, або чашею, або рогом, то 12 гривен.

22. Якщо ж він відсіче руку і відпаде рука або усохне, або ногу, або виб'є око або відріже носа, то за увіччя 10 гривен.

23. А відсіче мечем палець, то 3 гривни продажі, а потерпілому гривну.

25. А вдарить мечем і поранення буде не смертельним, то три гривни продажі, а потерпілому гривну за рану, а поранить смертельно — то віра.

26. Якщо муж мужа потягне на себе, або відштовхне, або вдарить палицею чи жердиною і будуть два свідки, то три гривни продажі...

Хто на чужому коні їздить

28. Коли хтось сяде без дозволу на чужого коня, то 3 гривни продажі.

Про пропажу

29. Якщо ж у когось пропаде кінь або зброя, або гаманець і про це він заявить на торгу, а опісля упізнає у своєму місті, то за обіду йому 3 гривни.

30. Отже, хто упізнає своє, що згубив, а чи було вкрадено у нього, чи то коня, чи гаманця, чи то скотину, то не говори: це мое, а піди на звід...; зведуться, то хто буде винний, то на того злодійство падає; тоді він своє візьме, а якщо щось пропало, тоді йому починають платити.

Про крадіжку

31. Якщо це буде конокрад, то видати його князеві на поток; а якщо це буде хатній злодій, то нехай платить за те 3 гривни.

Про звід

32. Якщо буде в одній місцевості, то позивачу іти до кінця того зводу; якщо буде звід по землях, то іти йому до трьох зводів, а коли знайде особу, у якої буде його річ, то вона має платити кунами, а потім вона має іти до кінця зводу, а позивач має чекати результата; а де знайдуть останнього, то той має платити і продажу.

Про злодійство

37. Якщо когось уб'ють під час крадіжки у приміщенні, то зарити його як собаку; але, якщо його спіймають і затримують до світанку, то вести на князівський двір; але, коли уб'ють, а люди бачили злодія зв'язаним, то платити 12 гривен.

38. Якщо хтось украде скотину з хліву або із загорожі і якщо буде один, то платити йому 3 гривни і 30 кун. А якщо їх буде кілька, то усі платять по 60 кун.

39. Коли хтось украде скотину у полі, а будуть це вівці, або кози, або свині, то 60 кун; а коли їх буде багато, то усі по 60 кун.

Про холопів

43. Якщо злодіями будуть холопи, чи боярські, чи церковні, то князь не карає їх продажею, поскільки вони невільні; але заплатити позивачу подвійну суму за обіду.

Про купців

45. Якщо якийсь купець дасть іншому купцеві куни для купівлі або як позичку, то купець не обов'язково має мати свідків; він може піти на роту, якщо той, кому дано куни, буде заперечувати.

Про поклажу

46. А коли хтось віддасть на збереження якусь річ, то тому, хто взяв на збереження, треба мати свідків, і коли власник речі буде говорити, що дав на збереження більше, то той, хто брав річ на збереження має іти на рот і заявити: у мене є тільки те, що він поклав, і я йому його зберіг і вчинив добро.

47. А хто куни позичає, або мед, або жито під проценти, то свідки мають сказати: як рядився, те й має мати.

Статут Великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха

Про проценти

67. Якщо хтось має 10 кун на рік з гривни, то того не віднімати.

68. Якщо купець, який мав чужі куни, втратить їх через повінь, або із-за військових дій, або через пожежу, то його.. не продавати, поскільки втрата від Бога. Якщо він через рік почне сплачувати, то нехай платить. Якщо ж він проп'є і через безумство чужий товар втратить, то ті, чії то куни, або нехай підождуть, або ж продадуть і його — нехай діють на свій розсуд.

Про борги

69. Якщо хтось буде багато винен іншим, а купець прибуде з іншого міста або з чужої землі і не буде знати про борги і віддасть товар, а боржник знову не віддасть купцеві куни, а перші позичкарі почнуть вимагати свій борг, то боржника треба вести на торг і продати, і спочатку віддати куни купцеві, а місцевим — що залишиться, те і віддати; якщо ж куни будуть князівські,

то спершу взяти князівські куни; той же, хто мав багато процентів, то не отримує.

Про закупів

70. Якщо закуп втече від пана з метою знайти куни, то необхідно з'явитися до князя або до суддів і заявити, що втікає від обіди пана. Тоді його не перетворюють у раба, а поступають по справедливості.

71. А коли у ролейного пана буде закуп і він погубить свого коня, то він не платить; а коли йому пан дав плуг або борону, і від нього копу має, то за втрачене платити; а коли пан дасть йому своє знаряддя, а воно зламається не з його вини, то він за те не платить своєму панові.

72. Якщо із хліва або із-за загорожі виведуть, то закупу не платити; але якщо він згубить у полі або не зажене у двір і не запре там, де йому пан звелів, чи знаряддя своє втратить, то йому платити.

Про холопів

74. Якщо холоп введе чужого коня, то платити 2 гривни.

75. Якщо закуп щось умикне, то його пан має платити за коня або щось інше, що взяте, а йому холоп винен; якщо ж його пан не захоче платити за нього, а спочатку віддасть за коня, чи за вола, чи за товар взятий, а хлопця бере собі.

76. Якщо холоп вдарить мужа і втече в хороми..., Великий князь Ярослав Володимирович було встановив убити його, але його сини постановили замінити кунами; муж має або вбивством вирішити, або ж взяти гривну кун за приниження.

78. А хто вирве бороду і видно буде і будуть свідки, то 12 гривен продажі, а без свідків, то немає продажі.

79. А виб'ють зуб і кров буде видно у роті, ... то 12 гривен продажі; а за зуб взяти йому гривну.

80. Якщо буде розсічено землю і на землі буде знак, чим ловлено, або сітка, то у верві шукати злодія або ж платити продажу.

81. А хто украде бобра, то 12 гривен продажі.

82. А коли вулик зламає, то 12 гривен продажі.

83. Якщо межу перетне бджолину, або розоре межу земельної ділянки чи подвірну межу перетне тином, то 12 гривен продажі.

Про перекладні

85. А перекладні 12 гривен: отрокові 2 гривни і 20 кун, а самому їхати з отроком на двох конях..., а м'яса дати овен або полоть, а іншим харчів стільки, скільки з'їдять, а писареві 10 кун, перекладному 5 кун, а за хутро 2 початі.

86. Якщо проломить вулик — 3 гривни продажі, а за дерево — 3 гривни.

87. Якщо забере бджоли — 3 гривни продажі, а за мед ... 10 кун...

88. Якщо злодія не спіймають, то мають іти по сліду; якщо слід веде до села, ... то коли не відстежать і не підуть по сліду, чи відіб'ються, то вони платять і за кражу і платять продажу; а якщо слід загубиться на великій дорозі, а села не буде, чи на пустирі, де не буде ні села, ні людей, то не платити ні продажі, ні за крадіжку.

89. Якщо смерд буде мучити смерда без князівського слова (дозволу), то 3 гривни продажі, а за мучіння гривну кун.

90. Коли огнищанина мучать, то 12 гривен продажі, а за мучіння гривну кун.

91. Коли украде човен, то 60 кун продажі, ... а за заморський човен 3 гривни, ... а за струг гривна, а за човник 8 кун.

93. А коли хтось украде... собаку, або ястреба, або сокола, то 4 гривни продажі, а панові гривну.

94. А за голуба 9 кун, а за курку 9 кун, а за качку 30 кун.

95. А за журавля 30 кун, а за лебедя 30 кун, а за гусака 30 кун.

96. А за сіно і дрова 9 кун, а панові за кожен украдений віз по дві ногаті.

97. А хто підпалить тік, то його дім віддати на поток і пограбування, перед тим заплативши за втрачене, а решту князеві; теж саме, якщо підпалить двір.

101. Якщо хтось уб'є жінку, то судити так само, як і за мужа; коли ж вона буде винною, то піввіри, 20 гривен.

102. А за холопа і раба віри немає, але коли будуть без вини вбиті, то за холопа і раба платити урок, а князю продажу 12 гривен.

103. Коли смерд помре і у нього не буде дітей, то спадщина князю, а коли у нього будуть дочки, то дати їм частину, а коли вони будуть одружені, то нічого не давати.

104. А коли це буде боярин або службовець боярина, то спадщина не іде князеві, коли є сини, але у дочок візьмуть.

105. А хто помираючи розділить дім серед своїх дітей, то хай так і буде; а коли помре і не розпорядиться, то усім дітям...

106. А залишиться дружина після чоловіка, то дати їй частину і у своїх дітей взяти частину, а що чоловік їй залишив, то вона власник того, а спадщину свого чоловіка не одержить; а будуть діти від першої дружини, то одержать діти матері своєї, коли їй залишено, а обидві матері своє візьмуть.

107. А якщо буде сестра в домі, то спадщину не отримує...

110. А коли будуть у мужа діти від рабині, то спадщини вони не отримують, але одержують волю з матір'ю.

111. А залишаються у мужа діти малі, а мати їхня одружить-ся, то при людях передати дім і товар вітчиму і він може користуватися приростом, поскільки він годував і турбувався про дітей; а коли він що-небудь втратить, то він повинен заплатити дітям.

112. А коли вітчим прийме дітей із спадщиною, то повинно бути так, як і рядився, а двір має відійти меншому синові.

113. Якщо дружина розлучиться з чоловіком і чоловік піде, то він має платити дітям, а коли вона захоче сидіти з дітьми, то виконати її волю, а дітям волі не давати; а що її лишив чоловік, то з тим і сидіти їй з дітьми, або ж у своїй частині сидіти має.

114. А материна частина дітям не належить, але кому мати захоче, тому і віддасть; може розподілити серед усіх дітей, але коли помре не розпорядившись, то у кого вона жила у дворі, хто її годував і де вона померла, то той отримує її частину.

115. Якщо будуть діти двох чоловіків і однієї матері, то спадщина одним дітям їх батька, а іншим — їхнього...

116. Мати може віддати все синові від першого або другого чоловіка, а коли її сини не будуть одружені, то вона може віддати дочці, яка її годує.

117. Коли брати будуть тягатись за спадщину у князя, то той, хто іде їх ділити, має взяти гривни кун.

Про холопство

119. Є три види холопства: якщо хто купить хоча б і за півгривни, або свідки підтвердять, або дасть ногату холопові.

120. А друге холопство: ловитиме рибу без дозволу; або ж ловить рибу як і домовився, то як рядився, то так і буде.

121. А ось третє холопство: тіунство без ряда або ключ до себе прив'яже; а коли рядився, то так і буде.

123. То коли холоп втече, а пан про це оголосить, то той, хто дасть йому хліба чи путь покаже, то платити за холопа 5 гривен.

124. А ще, хто спіймає холопа чужого чи раба і повідомить їх пана, то заплатити йому 4 гривни за холопа, і п'яту за затримання, а за раба — 5 гривен і шосту за затримання.

126. А хто не знав, що бачив чужого холопа чи показав дорогу або дав притулок, а потім відпустив, то має піти на рог і заявити, що не знав, що то був холоп, і тоді не платить.

130. Якщо холоп-втікач набуде товару, то панові його — і холоп, і товар, і борги.

132. Якщо холоп украде що-небудь, то пан має або викупити або видати...; коли ж вільні з ним крали чи ховали, то їх на продаж князеві.

133. Якщо людина позичить куни у людей і втече у чужу землю, то віри йому не йняти, як і злодієві.

135. Якщо піддадуть тортурам, ...то 8 нагай за ті тортури, а за биття канчуком у дзвіниці 80 гривен.

Історія держави і права України: Хрестоматія. — К., 1996. — С. 26–33.

Судебник короля Казимира Ягелловича, даний Литві, 1468, лютий, 29

Казимир, Божею милістю король польський, великий князь литовський і руський, князь пруський і жомоїтський та інших, чинимо цим нашим листом, складеним із князями і радою нашого великого князівства Литовського і з усім поспільством узгодили і урядили так:

1. Якщо з доказом приведуть злодія, і не буде чим заплатити, то нехай дружиною і дітьми заплатить, а самого на шибеницю; а якщо діти маленькі, менше семи років, то вони не винні...

4. А якщо видадуть дружину і дітей злодієвих, як постановлять судді, а потім вони захочуть викупитися, чи господар захоче викупити — то можна викупити. А коли у злодія будуть статки вдома, то він має платити домашніми статками; а коли ж не має чим платити з дому, то дружиною і дітьми має платити, як уже згадано вище.

5. А якщо б злодій щось у когось украв, і його там спіймають, і він до дому краденого не принесе, і дружина і діти того не споживали, то злодій нехай зазнає кари, а дружина і діти невинні.

6. А якщо злодій вийде із будинку, і щось загубить або з'їсть, а дружина і діти того не їли, то заплатити домовили статками злодія, а дружина і діти не несуть відповідальності і статки дружини не забирають.

7. Якщо господар злодія знав про крадіжку, або брав участь і будуть докази, то він потерпає так само, як і злодій.

13. А хто вкраде півкопи або корову, того повісити.

14. А хто вкраде уперше, то його карати, як за першу крадіжку: якщо вкрав домашніх речей менше, ніж на полтину, то платити домашніми речами, а якщо вкрав більш, ніж на полтину, то хоча б украв і вперше, то повісити його.

15. А хто коня хоча б уперше вкрав і його приведуть з краденим, то його повісити.

17. Коли вперше вкрав, коли раніше не було за ним крадіжки, нікому він не платив, то платити йому позивачу і за вкрадене; а смертною карою його не карати...

23. А хто б спіймав загубленого коня, або загублені якісь речі, то сповістити околиці; якщо власник не знайдеться протягом трьох днів, то доставити на королівський двір, а за утримання візьме своє; а коли щось приховає і схоче скористатися і буде це доведено — то такий злодій.

24. А хто буде людей виводити, або невільну челядь і будуть докази, то такого на шибеницю.

25. А також де хто мости мостив за нашого дяді, за великого князя Вітовта і за великого князя Жигимонта, то щоб не барилися, цього ж літа завершили. А на чий ділянці трапиться нещастя, кінь ногу зламає, той платить. А коли хто не відремонтує своїх діляниць цього літа, той порушив право; з тих нам брати десять рублів.

Опісля, як у нашому місті написано, то нехай так і діють, від того, щоб не відступати.

Історія держави і права України: Хрестоматія. — К., 1996. — С. 35–36.

Городельський привілей (1413 р.)

(витяги)

...3. Пани (і) також бояри-шляхта земель наших... дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами (батьківськими маєтками) на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно (як прийнято) володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено.

9. ...Урядником призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні святій римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської (католицької) віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обговорюються питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах (думках), і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими.

12. Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невіруючі.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 119–120.

Обмеження польським королем Сігізмундом I українців щодо місця мешкання у Львові і заняття ремеслом (1525 р.)

(Уривок з грамоти польського короля м. Львову)

Під час нашого перебування в минулому році у місті Львові до нас звернулись з скаргою громадяни того ж нашого міста Львова руської віри, яких там живе чимало, що хоч вони користуються тим же самим правом, однаково з іншими громадянами, що населяють це місто, платячи податки, проте бурмистри зазначеного міста забороняють їм купувати будинки, які знаходяться поза межами їх вулиці, тримати шинки, продавати та пити вино, пиво та інші напої, торгувати сукном, а також займатися ремеслом, записуватися в цехи, забороняється їм це не внаслідок шкоди, чи збитків, чи нехтування, що вони ніби роблять. Навпаки, самі бурмистри і громадяни католицької чи римської віри здійснюють вповні свої усталені законом права і свої законні справи. Переобтяжені великою роботою і державними справами і не маючи можливості негайно розглянути і закінчити це спірне діло, ми направили та внесли його на генеральний сейм і наказали згаданим сторонам прибути перед нами на цей же сейм в певний термін.

Ми вияснили, що довгий час наші попередники не змінювали і не встановлювали в своїх ухвалах нічого і ніколи з приводу справи згаданих громадян м. Львова грецької та руської віри, тому, порадившись з нашими радниками, ухвалили і цим нашим листом визначаємо: самі громадяни м. Львова грецької або руської віри задоволені своїм місцеперебуванням і вулицями, з давніх-давен визначеними для їх житла тут у Львові; інше ж житло, що знаходиться по інших місцях і вулицях, де раніш не жили вони самі або їх попередники, вони не можуть і не мають права купувати, будувати та мати у володінні.

Так само за давнім звичаєм та заборною, що збереглись до цього часу в названому нашому місті Львові, не можна приймати до цехів та допускати до ремесел, ми залишаємо назавжди в попередньому стані.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 144.

Статут про наділи господаря короля Й. М. у всьому Великому князівстві Литовському року 1557 квітня 1 (Статуту на волоки)

(Витяги)

Арт. 1

Бояри путні, древні хочуть, щоб було залишено їм по два вільних наділи, з яких би за всі повинності пенями виплачували, залежно від ґрунту, як люди осідлі платили, а на службу боргову та у підвори ходити неповинні, нічого платити не мають уряду нашому без волі та розпорядження нашого, уряду на дорогу їх не посилати, а якщо будуть на дорозі, то служити їм по старому: платити, як і перед тим згідно статуту. Слуг ревізори обирають, та небагато, тільки якщо буде у цьому потреба, які будуть залишатись при кожному дворі та залику нашому; а служба їх буде такою: їздити з листами нашими до дворів, принятих уряду, з пенями плат наших до війни, до скарбниці, з розпорядження урядового їздити та сповіщати про кривди, заподіяні підлеглим; (на потребу уряду їздити не повинні), за це їм дають два наділи та звільняють від податків.

Арт. 2. Про пасічників

Робота пасічників відрізнялась від роботи інших підлеглих але незмінним залишалось те, що виплачували податки з ґрунту так, як і осадники, а коли їм казали йти на війну, то були у той рік звільнені від усіх плат, за розпорядженням і листом нашим могли працювати на себе, на що з волі нашої було послаблення у податках.

Арт. 3. Про конюхів сідлових та інших

У конюхів сідлових чи двірних має бути по два вільних наділи на службу кінську, на яких, коли будуть давати їм на страву та на всі потреби, грошей чотири копи на рік наділу так само як і пасічники.

Арт. 4. Про слуг двірних

Одвірні та інші слуги двірні, перебуваючи на нашій службі, повинні мати по два наділи, звільнені від усіх тих повинностей, а які на службі нашій не будуть, щоб платили з кожного наділу пенями, виплачувавши все: а якщо котрі зістарілись на службі нашій, тим, за листом нашим господарським, мають бути залишені наділи.

Арт. 7. Про війтів

В селах війтові мають дати один наділ, а якщо захоче то й інший дати під проценти. А служба його така: з розпорядження урядового людей на роботу виганяти, бути при видачі плати, підлеглих наших замість децького по праву перед урядом ставити, при всіляких роботах замість пристава стояти над людьми війтовства свого, коли будуть відвозити овес і сіно до Вільни чи в інше місто, то їздити з людьми війтовства свого; переори наділів порожніх та найманих, стіни кордонів та копи на кожний рік між підлеглими нашими лагодити та поновляти, а якщо від котрого сусіда побачив копу чи кордон зіпсованими, то має уряду сповістити.

А судити уряду підлеглих і в торговий день, крім причини кривавої та гвалтвної, за таку провину, коли ж звелить уряд, ставити підлеглого до права наказу перед урядом не стане, то на такого своєвільного уряд має право послати децького (виплативши йому за кожну в обидва кінці грош). Війту бути на суді та допомагати у справедливості підлеглому. Вести відомість провин та ревізорами сповіщати, стерегтись того, щоб уряд не чинив пересудів, має про те війт ревізору сповістити. А війта уряду за всяку вину судити, тільки війтовства у нього не віднімати до тих пір, поки ревізор не дізнається про справу і провину його, і тоді, скинувши війта, іншого поставити, — чоловіка з тої ж волості непідкупного, на якого підлеглі вкажуть. Війти та лавники не мають права чинити по селах жадібних судів, вимагати покаєнія та інших вчинків не чинити над підлеглими, якщо зробили шкоду господарську, повинні оповідати уряду чи ревізору, нічого не приховуючи, заплативши при цьому до скарбниці нашої руб грошей. А якщо війтовство кому передають, то присягати тому не потрібно, бо відповідальність залишається.

А відкупів уряд з підлеглих за роботу не має права брати, а де буде брати, то війт має про те ревізору доповісти. А якщо війт наділ порожній кому найняв, чи від ревізора це приховав, то за провину цю скарати війта, як злодія, на горло. А у війтовство кожному мають дати сто наділів, або більше (або менше), залежно від потреби, чи два або три села з'єднати. А для розпізнавання межі підлеглих у війта має бути шнур однієї довжини, який буде використовуватись у будь-яку погоду, якщо підлеглий комусь межу переоре чи пожує, пересуду не влаштовувати,

війт пожовану межу вирівняє та візьме з того, хто її викривив, на уряд — двадцять грошей, а собі за працю — чотири гроші. А за бити чи попсовану — двадцять грошей, а якщо не попсована, а за наказом переорана, поєднана — так само. А якщо бій станеться та не дивлячись ні на що, поєднається межа, то — шість грошей, а про того, хто єднає, сповістити уряду, а війту і лавнику — по копі грошей.

Арт. 15. Про проценти та податки, про роботи людей тяглих

Податок з доброго земельного наділу — 21 грош, з середнього — 12 грошей, з гіршого — 8 грошей, а з найгіршого (піскового або болотного) — 6 грошей; вівса з земельного наділу доброго та середнього — по дві бочки, а з гіршого — одна бочка, а якщо необхідно буде грошима за овес платити, то за кожну бочку — п'ять грошей, а за те, щоб відвезти бочку кожну — п'ять грошей, а з тих самих ґрунтів (з кожного наділу) сіна — один віз чи 3 гроші за сіно, а за перевезення—2 гроші, а з гіршого ґрунту сіна і вівса не треба давати:

з кожного наділу мають давати: гуску чи півтори гроші, дві курки або пенезей 16, двадцять яєць або пенезей 4, на нево ди 2 гроші, на станцію грошей півтретини, а коли повинно станцію брати, то один раз на рік за ті пенязі мають давати з тридцяти наділів телицю одну, два барана, а з кожного наділу курку та по десять яєць, а пенязей вже того року на станцію не давати. (станції — грошовий збір на особу чи певну мету).

Арт. 16. Про огородників

Тяглі люди повинні працювати по два дні кожного тижня, а влітку відбути чотири толоки, за це дати тиждень відпочинку на Різдво Христово, тиждень на М'ясниці, тиждень на Великодень, а ті, що на роботу не з'являються, платити борг;

Арт. 20. Про фільварки, про жнива, про надання в остеп, про наділи

Про роботу війт повинен попередити підлеглих недільного дня, з чим і коли люди (волость) мають з'явитися на роботу, війт кожному призначає роботи: котра людина не вийде на роботу, то за перший день платить грош, а за другий день — барана, а коли і на третій день ослухається чи за п'янкою не вийде, то за ослух бичем на лавці покарати, а заборговані дні звеліти відпрацювати.

А якщо з якоїсь пригоди підлеглий не міг вийти на роботу, треба було через сусіда чи уряд сповістити, а уряд, взявши до

уваги причину, не буде його карати, а заборговані дні відпрацювати у інші, але не відхилятися від праці.

Арт. 22. Про двірні огороди

Ставити до роботи підлеглих, як сонце сходить, а йти з роботи, як сонце заходить. А відпочинку тим, хто біля скотини працює, перед обідом — година, опівдні — година, ввечері — година, а котрі біля землі працюють, то відпочинку по півгодини (але у ті ж часи), відпочинок у святкові дні. А хто вранці на роботу не вийде, так на другий день відпрацювати має стільки часу, скільки згаяв.

Арт. 23. Про ставки та рибалок, про лишни та мірошників

Хочемо, щоб кругом були фільварки, а особливо: при кожному дворі та замку нашому, казати людям, щоб оселялись на необроблених землях, залишити у кожному полі по одному наділу, який огородники зі своєю скотиною заробити мають, обробляючи його, після чого податків не платячи.

Арт. 24. Про двірні сіножати

Уряд зобов'язаний пильно стерегти гумна наші, щоб не заподіяно було ніякої шкоди; а від усякого збіжжя вижатого має право брати третій сніп, віддавши першу десятину та засіявши наші рілля, а коли будуть молотити всяке збіжжя, то ревізори зобов'язані бути присутніми при гумнах та дворах наших, доглядати та повчати, щоб скрізь було збіжжя вимолочене, без сміття.

А коли будуть ріллю засівати, уряд зобов'язаний пильно стежити, щоб було все засіяне, а якщо котрий з неохайністю засіє і рілля кому найме, чи перед ревізором ослухається, той має дати десять кіл збіжжя, про що ревізор має сповістити війта чи лавника...

Арт. 26. Про листи на данину

Ділянки двірні мають бути кругом розмірені, з яких уряд має платити до скарбниці з кожного моргу по 12 грошей, (з конопель не робити неводів), а якщо буде потреба кухні в городині, тоді уряд має відсилати наше розпорядження, за це не платячи податків.

Арт. 28. Про дні та числа визначені, про писарів, скарбників та про те, щоб не затримували довго при собі податків

Сіна з двірних сіножатей на уряд даємо п'ятий віз, також п'яту скирту, чи оборог, рівно склавши наш та урядовий, а уряд

повинен стежити, щоб сіножать двірна не полягла, поросла не була — своєчасно викошена, а якщо буде по-іншому то нам шкода заподіяна буде, тоді уряд має нам віддати з свого п'ятого возу, за чим має пильно стежити ревізор.

Арт. 36. Про ревізорів, мірників, про податки та місце розселення підлеглих

Ревізори повинні бути людьми добрими, набожними, заможними, а не бідними, добре справлятися у господарстві, вміти професійно вести його, сповіщати уряд про прибутки. Також ревізор має пильно стежити за тим, щоб ніхто з шляхти та підлеглих наших в пуцах та на наших власних ґрунтах не своєвольничав, а якщо це буде робитись, то сповістити урядника, в чийому уряді це станеться. Також ревізори мають стежити за тим, щоб місце для розселення мірники підлеглим визначали у третьому середньому полі, а якщо мірник цього не зробить, то сам ревізор має це зробити, а уряд має право примусити підлеглих селитися на місцях визначених, за чим має ревізор спостерігати, також давати пораду у справах господарських тим, хто цього потребує, а тих, хто ігнорує статутами та розпорядженнями нашими, ревізор повинен не приховувати, а довести до нашого відома, а вирок ми виголосимо.

Ревізори та мірники повинні слідкувати за тим, щоб кількість підлеглих при замках була ближче та спідручніше, але щоб після такої переміни не зменшувались наші землі. Ті ж ревізори та мірники через уряд, лавників та вїтїв про приховані землі або від когось забрані повинні дізнатись та господаря сповіщати, відповідно свого обов'язку та присяги.

Арт. 38. Про прибутки уряду та про лежні

У всіх замках та дворах наших, де землі та наділи вже розмірені, даємо з нашої ласки господарської на уряд наш: плату з десятого наділу, крім вівса і сіна по третьому снопу; з гумен наших усякого збіжжя, десята риба, коли ставки спускати будуть, вино; а коли котрий підлеглий на роботу не вийде — один грош за день, а за другий день — барана, а від наділу пенезей 14, а де на нас овес беруть, — від бочки по пенезю, від присяги — два гроші, при пересуді — з копи три гроші; куниця за дівкою чи вдовою, якщо у чужу волость заміж йдуть (ще 12 грошей), за нив наших третій грош, а за покривлення межі — 12 грошей.

Якщо уряд наш буде приховувати провини підлеглих, не буде доповідати про покриття меж та до суду відсилати їх, то ревізор зобов'язаний запобігати цьому.

Арт. 39. Про ліси, суміжні з сінами, та пуці, про боброві ділянки, про пасічників, про ліси розмірені

У деякі наші ліси, пуці та дуброви стародавня шляхта та підлегли мають доступи і входи, про такі ліси та пуці всі наші урядові та їх намісники мають ревізорів сказати, пильно стежити за тим, хто з якої потреби зробив вхід, а потім все це вивідавши, нам сповістити, а ми, все зваживши, вислати комісарів маємо. А до тих пір, поки комісари наші прибудуть туди, уряд повинен підлеглим дати розпорядження, як використовувати ті ґрунти, щоб множились прибутки, а якщо сварка почнеться за менший чи більший наділ, то сварку цю повинен припинити урядовий з ревізором чи мірником, не чекаючи на висланих комісарів, аби не було заподіяно шкоди нашому ґрунту.

А ліси, тяжкі для обробки, на наділи розмірені, де можна людьми заселити, та в розпорядження давати на п'ять або шість років, робити це за згодою уряду, а ревізор, приїхавши, затвердить все, встановить, скільки платити: ті ліси, які під римна не годяться, обміривши, не ділити на наділи, а лише вказати довжину та ширину (зареєструвати все) та брати невеликі гроші з десяти моргів.

А де є сіножаті у пуцях наших, то уряд чи лісничий мають сповістити ревізора, а ревізор, при потребі, запише їх до нашого двору, щоб між підлеглими за плату розділити, а підлегли, йдучи косити їх, мають сповістити меншого.

А рушниці, собаки, рогатини — нічого, чим можна звіра вбити, не брати йому з собою. А якщо між пуцями болота будуть, землі придатної менше трьох наділів, то людей не селити, щоб не було злодійства та крадіжок мит. А під час ловів (згідно статуту) нікому на сіножаті не виходити. Лови у пуцях наших починають ревізори з лісниками на території від Беловеж аж до Ковна, згідно з постановою, у якій має бути все розписано: відомості про звірів, кількість людей на ловах, тривалість ловів; все це має бути погоджено, зареєстровано та до уряду доведено. У постанові вказати кількість людей, щоб не гнати зайвих з дальніх волостей, якщо без них можна обійтись. А наші підлегли

тяглі та оседлі (хто пішки прийти, хто возом приїхати) повинні бути на ловах, знаходячись у нас на інші не ходити; зате діти та старі на лови не йдуть. Але уряд без нашого листа та розпорядження на лови підлеглих виганяти не має права.

Якщо в урядових відомостях зазначене бортне дерево, то ревізори мають за цим пильно стежити. За старим звичаєм з пуц мають платитись податки з пасік, а якщо є вулики чи пасіка, так кожний окремо платити повинен.

За пасіку шляхетську, яка дісталась підлеглому з наділом, чи з бджолами, чи пуста, платити згідно статуту: за пусту пасіку — 15 грошей, з бджолами — 30 грошей, а хто платити не схоче, у того свою пасіку забрати.

А у наших пущах, де підлеглі бобрів ловили, і тепер ловити мають, а там, де в річках та озерах бобри з'являються, то й там ловити їх; а за їх працю давати п'ятого бобра чи почерев'я від кожного (бобра). А якщо підлеглі біля входів мають схованки, то лісник чи урядовий мають заборонити ховати там скотину та собак, також підлеглі у нашій пущі (але близько) можуть ходити за дровами, за хмизом на загорожу, за деревом на будівництво, за ликом, але для своєї потреби, а не продавати, а якщо хочуть використати дерево для іншої потреби, то брати з тієї ділянки, на яку ревізор вкаже, (та в одному місці, за межу не виходячи). А дітям малим, дівчатам не боронити збирати грибів, усякого лісового овочу, ягід та хмелю у наших пущах. А на своїх наділах підлеглим вільно полювати на вовка, лисицю, рись, росомаху, зайця, білку та інших малих звірів, птахів усяких, вільно продавати їх...

Арт. 40. Про виловлювання риби в озерах

Уряд та невідничий не мають права забороняти нашим підлеглим ловити рибу в озерах та річках кригою, вудкою, пригубицею, сбором та іншими малими сітками; а з місяців квітня, травня, червня уряд та невідничий можуть заборонити ловити рибу в озерах тому, що вона розмножується, а щодо річок такої заборони немає.

Арт. 41. Про скарги децького на підлеглих та про кривди, пограбування йому заповідяні

Убогий підлеглий (за голодних часів) засіявши ріллю на зиму, з якої буде годуватись, має сповістити урядові і війтові про при-

чину своєї убогості зробивши це, з такого підлеглого податки не беруться аж до святого Яна, а якщо не зможе повернути все взяте до визначеного часу, то віддати усю його маєтність іншому без розпорядження урядового. А котра людина, не сповістивши урядника при вїтові, втіче з надїлу, його землю зі всією маєтністю, що залишиться, іншому віддати, а втікача уряд з вїтом шукати повинні, якщо його знайдуть, а видати не схочуть, присягувати законом.

Якщо сам втікач буде знайдений, чи після того часу, що втік, повернеться, поселити його на пустому надїлі. А якщо підлеглий, ображений урядовим чи вїтом, вернеться назад, ревізор має довідатись про кривду та її причину, а вже потім дати дозвіл чи заборонити засівати та забудовувати надїл.

Арт. 42. Про мисливство

Уряду дозволено продавати підлеглим надїли під будівництво, робити це при вїтові та лавниках, а той, хто купить та обробить свій надїл та буде мати змогу ще обробити, нехай займає пустий надїл, але буде давати уряду два гроші та записно-го в реєстр один грош.

А якщо в одному маєтку не буде вільного місця та надїлу, то підлеглому дозволено йти до іншого маєтку, взявши туди, куди переходить лист від уряду, що добровільно хоче зайняти надїл, але повинен присягти, що не піде у іншу волость.

Арт. 43.

Скрізь наші села, де є порожні надїли або нерозміряні, уряд чи ревізор повинні заселяти людьми, записуючи у реєстр, якого дня їх прийняли, а з надїлів всіх податків брати 42 гроші, взявши жито та ярину, а з інших податків не брати до тих пір, поки не побудуються, а якщо податки і збільшуються, так на 2 гроші на державу, а п'яту один грош. У найми нікому ніяким чином порожніх сіножатей та надїлів не давати.

Арт. 51. Про злодіїв та злочинців

Старости, державці щоб карали злодіїв та інших злочинців згідно статуту, не враховуючи те злодійство, що було скоєно колись, а маєтки злодіїв та злочинців ніхто інший, крім уряду, не має права забирати. Якщо є жінка і діти, землю залишити їм, а якщо немає, то іншу людину поселити.

А коли хтось помре, то з їхнього маєтку нічого не брати, а щоб місце не було порожнім, іншого поселити.

Арт. 57.

Під суровою карою, щоб з пуц лісники дерева, що росте, нікому не давали на будівництво та для домашнього вжитку, тільки давати лежаче дерево, але не кому-небудь, тільки нашим підлеглим, які на своїх наділах не мають лісу.

Історія держави і права України: Хрестоматія. — К., 1996. — С. 52–63.

Проект унії, який сенат і послы королівства дали литовським панам — раді, згідно з їх бажанням. Він складений єпископом Краківським, а виправлений земськими послами

(Витяги)

ОБРАННЯ КОРОЛЯ

Насамперед: Польське королівство і велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одно, нерозрізнюване, неподільне тіло, одно зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання, з'єднання, неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізнюваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами Поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці.

...Обраний таким чином на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові. Щождо обрання, введення його на стіл великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби.

СЕЙМИ

Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат... На цих сеймах, — віднині єдиних сеймах королівства, — все, що буде потрібно, буде обговорюватися, робитися і вирішуватися загальною нарадою і за спільною згодою всіх чинів, які мають право бути на сеймі.

МОНЕТА

Монета повинна бути одноманітна і однакова по вазі, пробі, поділу і напису, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Що стосується договорів і союзів, то зроблено таку постанову: віднині всі угоди, укладання миру, посилення послів у далекі і суміжні країни мають бути здійснювані не інакше, як з відома і за спільною радою обох цих народів.

ПРИВІЛЕЇ І ВІЛЬНОСТІ ЛИТВИ

Обдумано і вжито заходів до того, щоб це єднання і унія великого князівства Литовського з Польщею ні в чому не підривали, не ображали і не зменшували тих прав, привілеїв, вільностей і звичаїв великого князівства Литовського, які не суперечні польському народові...

ТОРГОВІ МИТА

Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були,— наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

ПРАВА ПОЛЯКІВ І ЛИТОВЦІВ

Віднині як поляк у Литві, так литовець у Польщі може купувати маєток і оселитися всяким законним способом і може по закону займати посаду в тій землі, в якій матиме осілість.

Хрестоматія з історії СРСР. — К., 1956. — Т. 1. — С. 296–299.

Литовський статут 1588 року

Статут великого князівства Литовського від найсвітлішого господаря короля його милості Жикгимонта Третього на коронації в Кракові виданий року 1588.

Дивіться, що маєте чинити, бо не чините суд людський, а суд Божий. Як кого засудите — все на вашій совісті буде. Нехай завжди з вами буде страх Божий. І чиніть усе щиро, бо немає перед Господом Богом нашим неправди, а ні правдивих людей...

Даруйте справедливість землі, у якій чините суд. Хто любить неправду, той ненавидить душу свою.

Правдиво судіть, сини людські.

Жикгимонт Третій, Божою милістю король Польський, великий князь Литовський, Руський, Пруський, Жомоїтський, Мазовецький, Іфлянтський, тією ж Божою милістю призначений король Шведський, Кготський, Вандальський и великого князівства Фінського та інших.

Розділ перший — про нашу особу панську

Артикул 34. Про надання двох голосів або посад одній особі. На прохання всіх станів Великого Князівства Литовського, якби то не був заможний господар у землі нашій, два голоси у раді і два місця у суді одній особі не будуть надані, про що постановляємо і зазначаємо і виконувати обіцяємо; одній особі, навіть найзнаменитішій і найзаслуженішій, двох голосів на лаві ради нашої, а також двох посад земських і дворянських староств судових відтепер і на всі часи давати не будемо. А якби хто-небудь коли-небудь у раді нашій, або ж місце дворянське, земське або ж староство судове всупереч статуту отримав, владі такого ніхто коритись не буде; і якщо коли-небудь хтось із нас і сейму покличе його, то ми його одного голосу або судового місця, куди його покликано, відсудити маємо, а іншому віддамо; а тому, хто його покличе, покликаний повинен заплатити сто кіп грошей...

Розділ другий — про оборону земську

Артикул 2. Про рішення і оборону земську.

Обіцяємо і на вічні часи постановляємо, що коли буде потреба проти якогось ворога нашого оборону землі панству нашому Великому Князівству Литовському ... вести, тоді ми самі, господар, і з панами-радою нашою не можемо і не будемо могли того усунити, а ні сребщину і ніякого побору установлювати, як на підданих князівських, панських і землянських, так і на місцях стосовно підданих наших господарських, а маємо спочатку сейм загальний скликати. На сейм за закликком і листами нашими повинні будуть всі стани з'їхатися, і там, на сеймі, ми, господар,

і за їх милістю пани-рада і послы земські за їх порадою і згодою маємо вирішувати і постановляти про війну, і яке рішення за ухвалою усіх станів на сеймі буде постановлено, таким чином і має бути, а не інакше. А без сейму і дозволу усіх станів війну починати і вести не можна.

Артикул 26. Як далеко особи, зобов'язані нести військову службу, мають знаходитись від війська гетьмана.

Постановляємо також, щоб ніхто не смів далі милі від гетьмана нашого знаходитись, але має бути так, як їм за своєю потребою гетьман вкаже.

Розділ четвертий — про суддів і підсудків

Артикул 2. Про суддів, які мають бути обрані.

Постановляємо, що на суддівство, підсудство і писарство не можуть бути обрані духовні особи, а ні каштляни, маршалки і старости судові, а ні підкомірні, військові, а ні хорунжі земські, дворянські і повітові, і ніхто такий, хто б іншим урядником земським був... А якби хтось був такий, що два місця судові або інші земські посідав, а обраного від шляхти на зборах судових або сеймику не допускав до місця, тоді він обидва місця втрачає, а ми, господар, згідно Статуту, або обранням і на прохання шляхти, інших на ті місця маємо призначити. З ласки нашої панської можуть урядники земські, підсудді і писар, а також маршалки, підкомірні, хорунжі бути державцями і тіунами дворів і добра нашого, але тільки не староств судових як у тому ж, так і в іншому повіті.

Артикул 58. Про прокураторів: які особи і де ними не можуть бути.

Постановляємо також, що прокураторами не можуть бути такі особи: суддя, підсудок і писар земський, також урядник гродський, у тих повітах і при тих судах, де вони урядники; у тих же повітах та інших судах, де вони не є урядниками, але можуть виступати з користі або з дружніх стосунків на захист інших, не можуть бути прокураторами. Не можуть також бути прокураторами особи духовні; проте виступати з власними промовами і відстоювати право їм вільно має бути.

Артикул 59. Про покарання неправдивих і підступних прокураторів; стосовно того прокуратора, який свавільно право тлумачить — іншого прокуратора на його місце поставити.

Артикул 69. Про міщан права Магдебургського.

Постановляємо так: коли б комусь із міщан наших права Магдебургського якась кривда була вчинена від князів, панів та земель і підданих їхніх, і вони самі добровільно не захотіли б справедливо діяти стосовно своїх підданих, тоді такого кожного міщанина може до суду земського повітового покликати і потім поступати згідно права і Статуту земського.

Артикул 85. Про полюбовний (мировий) суд.

Постановляємо: якби мирові судді узгоджене якесь рішення прийняли і письмове те рішення обидві сторони (позивач і відповідач) своїми печатками скріпили, а опісля одна якась сторона не захотіла б дотримуватись і виконувати те рішення, тоді вона має подати на розгляд до суду земського, і земський суд, розглянувши узгоджене (полюбовне) рішення суддів обома сторонами пропечатане, має те рішення взяти і змусити сторони виконувати рішення. А якби суд полюбовний прийняв інші рішення, і коли обидві сторони звернуться до земського суду або одна сторона покличе іншу сторону на суд, тоді земський суд має розглянути і розсудити і який суд (полюбовний) вирішив справу у відповідності з правом, те рішення залишити чинним. Якщо ж суд обох сторін при вирішенні справи відійшов від загального права і ухилився від полюбовного рішення, тоді лава земська... має рішення своє по праву у судочинству завершити.

Розділ сьомий — про записи і продажу

Артикул 8. Про записи людей простих вільних, прийшлих і орендних.

Постановляємо, що коли б якась вільна-прийшла людина знайшла захист у якогось пана, а той пан майном своїм якусь допомогу їй надав, а та людина на те майно, взяте у пана, лист-запис свій добровільно з обов'язковими у ньому вказаними під печатками трьох шляхтичів, гідних довіри, дала, такий запис згідно права має бути чинним. Люди вотчинника, що відійшли від своїх панів і пішли до інших панів за наявності запису про зобов'язання, то такі записи не можуть мати чинності і той, кому що одпишуть, нічого отримати не може. Плата за оренду корчм, млинів, за лісові роботи і таке інше, якщо вона зафіксована у такому вигляді, як того вимагає цей артикул, має сплачуватись, як того вимагає право.

Розділ восьмий — про заповіти

Артикул 2. Про заповіти на рухомі речі і на набуті помістя — як вони мають оформлятися.

Постановляємо: Якби хтось на рухоме майно, або на помістя, будь-яким чином набуті, надумав заповіт скласти, тоді він, будучи здоровим або й хворим, але при добрій пам'яті і здорово му глузді, має право вільне майно своє рухоме, а також помістя ним самим набуте, але не батьківське і не материнське, кому захоче, за своєю доброю волею як духовним, так і світським особам, заповідати. При складанні заповіту має бути свідчення ради земської або гродського того повіту, де той заповіт складається, а якщо він не зміг би одержати свідчення ради земської так само, як і гродського повіту, тоді необхідно, щоб хоч одна особа радна прибула, маючи при собі двох шляхтичів; а може бути і один урядник при трьох шляхтичах, які у тім панстві нашого Великого Князівства Литовського осіли, і можна заповіт складати. А коли та особа, що заповіт складала, помре, і вже остаточно свою волю підтвердила, доклавши до заповіту свою печатку, і якби ще хтось умів і міг писати, має підписати заповіт; також і ті, хто засвідчував, якщо хтось з них уміє писати, мають своєю рукою заповіт підписати. Потім той заповіт, таким чином оформлений, на вічні часи ... ні в чому порушений не може бути. А той, хто своїм заповітом буде заповідати, має кожную річ докладно назвати і ті свідки, які присутні при складанні заповіту, що чули від того, хто заповіт складає, мають правдиво, за сумлінністю своєю, усі слова до заповіту записати без будь-яких значних відхилень. Незабаром після смерті спадкодавця той заповіт має бути спочатку на раді гродській, а потім перед нами, господарем, або перед нашим судом земським оприлюднений і в книги записаний. А коли б хтось після складання заповіту залишається живим, вільно має свій заповіт скасувати, коли забажає; останній його заповіт, що залишиться після його смерті, складений, як зазначено вище, має мати чинність.

Розділ дев'ятий — про підкомірних в повітах і про права на землю, про розмежування і межі.

Артикул 2. Про обов'язки і владу підкомірного.

У справах про спори на земельну власність і розмежування, отриманих від суду земського або гродського, підкомірці мають

силою нашою і своєю владою урядника дати позови сторонам за ім'ям своїм, печаткою своєю і підписом руки своєї, а після позовів, даних особисто, через когось, мають протягом шести тижнів скласти земельне розмежування чи інші спори за пожитки.

...А хто позов візьме і не скористається ним протягом року, має брати новий позов. Виїхавши за позовом, підкомірний має розглянути докази про право власності, документи і межові знаки, а також свідчення свідків — і чиї документи кращі і межові знаки повніші, а свідки правдивіші, ту сторону до доказу допустити і, вислухавши докази, згідно Статуту провести розмежування і знаки межові встановити; і кого винним буде визнано, той повинен платити ... (за виклик);... там же на місці, не відкладаючи на інший час, встановити суму відшкодування і на те все лист свій судовий з печаткою своєю і підписом своїм має дати. І скільки платити (за виклик), головщину і за шкоду підкормчий скаже, то через лист той складений має тому суду земському або гродському, від якого ті справи надійшли, повідомити й той суд, за рішенням підкормчого, ... у відповідності із Статутом рішення про спірну справу прийняти. А якщо б у обох сторін доказів правових письмових і межових знаків явних не було, а були б тільки свідки, тоді б сторона-відповідач має бути для доказів допущена, тобто може представити свідків, гідних віри, які можуть присягатися. Коли б сторона-відповідач сама або із свідками добровільно присягнулася, тоді б одержала право виступати, а хто не присягнувся б, не одержує право на виступ.

Артикул 27. У чужої людини ніхто не може купувати її землю без волі її пана. Постановляємо, що у бояр і людей простих князівських, панських і землянських ніхто землю купувати або на літо орендувати для обробітку не може без дозволу пана його. А коли б хтось у чужої людини землю без дозволу пана його купив або орендував і щось би на ній посіяв, тоді той посів і гроші втрачає. А той чоловік, кому належить земля, ... має ту землю забрати; а він (покупець), у кого землю купив або орендував і у поручника, через якого давав гроші, вимагати повернення (грошей) не має права, поскільки він діяв всупереч статуту нашому. Так само і чужу людину, дружину і дітей його не може ніхто купувати і наймати без дозволу пана його або урядника — найм буде не дійсним.

Артикул 28. Про поруки людей простих.

Постановляємо, що бояри панцирні, путні і люди простого стану не можуть без відома і дозволу письмового панів своїх нікому у речах своїх ручатися. Одне ж тільки їм вільно буде, без відома панів своїх ручатися у речах рівних, тобто, вартістю не більше чотирьох кіп грошей. І коли б одна людина захотіла б ручатися за кількох осіб, то сума ручання не може перевищувати чотирьох кіп грошей.

Розділ десятий — про пуцу, про ловлю, про дерево бортне, про озера і сінокоси.

Артикул 2. Ціна звірям диким.

Встановлюємо ціну диким звірям, які могли бути кимось вбиті у чужій пуці: за зубра — дванадцять рублів грошей, за лося — шість рублів грошей, за ведмедя — три рублі грошей, за вепра або свиню — рубль грошей, за рись — три рублі грошей, за соболя — два рублі грошей, за куницю — пів копи грошей.

Розділ одинадцятий — про злочин, бійку і головщину шляхетську

Артикул 1. Якби хтось на чийсь дім або господаря наїхав, хочаби його забити.

Артикул 2. Про доведення злочину — як скаржник має сповіщати і скаржитись.

Коли б проти когось такий злочин, як вище зазначено, було вчинено, і було його вбито, тоді сторона потерпіла відразу після злочину має про той злочин і вбивство повідомити околичних сусідів своїх, а якщо їх немає, то шляхті — людям добрим, а коли немає шляхти, то околичним сусідам, хоча б і не шляхтичам, але людям добрим, довіри гідним, а потім має поскаржитись раді нашій гродській судовій того повіту, де цей злочин вчинено, і возного взяти, і йому про злочин розповісти і вбитого показати, а потім про злочин скаргу в книги ради гродської записати, при цьому труп той привезений має показати членам ради судової, які будуть на місці. А після цього труп той може бути похований не чекаючи закінчення судового розгляду... А коли б господар будинку був вбитий, тоді його дружина і діти його, а якщо не буде дружини і дітей, то його близькі таким же чином мають повідомляти і доводити про той злочин. А після цього злочинець і його помічники мають бути покарані у відповідності з

артикулом першим цього ж розділу. А коли ж помічники на гарячому вчинку не були спіймані, але в тому звинувачувалися б, проте, до того не зналися і присягнули б, що не брали участі у злочині, мають бути вільними; а коли б не присягнулися, тоді мають бути на горло скарані, як і сам злочинець. А коли б злочинець напав на дім і не вбив, а лише поранив, тоді потерпілий таким чином має повідомити про злочин і показати рани околичним сусідам і повідомити раду і записати, як уже було зазначено, і довести про злочин і покарання за допомогою людей добрих, шляхти і за присягою; а коли присягнуть, то злочинець і його помічники мають бути покарані, як вказано у вищезазначеному артикулі; а штраф за поранення і за заподіяну шкоду мають взяти з його помістя, а коли такого не буде — з маєтності рухомої. Коли б шести свідків не мав, тоді з двома шляхтичами, людьми сторонніми, а коли б і їх не було — з домашніми, як вище зазначено, присягнути має; а злочинця, за таких неповних доказів, на горло не карати, проте за злочин дванадцять рублів грошей за шкоду має сплатити, а за вину двадцять чотири тижні у вежі на дні має сидіти; а коли б на своєму стояв (про не винність), то як поранений, на ранах своїх має присягнути, ...і злочин, і заподіяні збитки йому мають не приписуватися. А коли б за того злочину нікого не було вбито і поранено, а тільки б заподіяно шкоду, то такий злочин треба доводити так же, як зазначено вище...

Артикул 39. Про покарання людей простого стану за вбивство шляхтича.

Постановляємо: коли б люди простого стану, чи будуть вони нашими, господарськими, або князівськими, панськими, землянськими, або бояри панцирні, путні, міщани або люди тяглові, вбили шляхтича або шляхтанку, то скільки б їх через потерпілу сторону не було б звинувачено у відповідності з правом і у відповідності з артикулом доказано, мають усі бути на горло скарані; проте, таких простих людей більше трьох осіб за одну шляхетську голову скарано не може бути. Це стосується вбивства, учиненого випадково. А коли б люди простого стану з умислом у домі або у господарстві шляхетському, або на дорозі шляхтича вбили, такі за доказами усі мають на горло скарані бути. А коли хто-небудь з тих станів простих шляхтича або шляхтанку побив або поранив, такому має бути відсічена рука; а коли б

руку або ногу утяв, або якийсь інший член відтяв, за те на горло має бути скараний.

Розділ дванадцятий — про головщину і навізки людей простих і про таких людей і челядь, які від панів своїх відходять, а також про слуг приказних.

Артикул 2. Про людиновбивство між людьми простого стану.

Також постановляємо: коли б людина простого стану іншу людину, теж простого стану, не шляхтича, на смерть забила, то потім за доказами сторони-скаржника ... звинувачена сторона має на горло бути скарана, а головщина з майна його рухомого має бути виплачена тому, кому за правом має належати.

Артикул 11. Людина вільна ... в неволю віддана не може бути.

Також постановляємо, що людина вільна за будь-який борг в неволю вічну віддана не може бути. А якби заборгував велику суму, то її він має відробляти; чоловікові рубль грошей, а жінці копу грошей, а також і харчі має давати той, кому їх видано. І коли б ту суму до смерті не зміг би відробити, а мав би дітей дорослих, до служби і до роботи гідних, тоді діти його мають ту суму відробляти, але не більше ніж сім літ, і одержувати вони мають так, як зазначено. А закупним людям так само плата має бути така ж, як і тим вільним, які самі себе за щось запродали.

Артикул 12. Про людину вотчинну.

Коли б якась людина вотчинна, чи то боярин панцирний, путний або людина тяглова у вотчині народжена, або куплений вислужений або якимось іншим чином набутий, піде від свого пана і поселиться недалеко, за п'ять-шість миль, але у найми не піде, а буде там жити, а його пан, знаючи про це, не шукав, давність земську у десять років мовчав, тоді стосовно цієї людини він вічно має мовчати. А коли б та людина вотчинна пішла від свого пана і мешкала б далеко, за десять або за кілька десятків миль, а пан його, про те знаючи, протягом двадцяти років його не розшукував, то вже він не має права його розшукувати. А коли б той пан про ту людину, що далеко своїм домом поселилася, не знав, а та людина, що жила далеко і давність у двадцять років не пройшла або не прожила, а потім переселилася ближче до помістя пана свого, таку людину вільно буде кожному шляхтичу вимагати повернути у вотчину, скільки б земської давності не пройшло б з часу ближчого поселення. Стосовно челяді двірської, вотчинної або полоненої, яка б від своїх

панів втекла, також ні віддаленість місця поселення, ні давність розшуку не може зашкодити розшукувати їх та їх дітей.

Артикул 13. Про давність поселення людини прийшлої вільною.

До того постановлено: коли б якась людина стану простого, боярин або тягла, будучи вільним прийшлим, а не вотчинним, знайшла захист у якогось князя, пана, шляхти, або допомогу від того пана отримала або не отримала, і десять років за тим паном прожила, а потім така людина або ті діти захочуть геть піти, повинні будуть відкупитися від служби десятьма копами грошей і всю допомогу, яку вони від того пана отримали, повернути. А коли б така людина або її діти, хоча б і сиділи десять років, а потім без відома того пана утекли, а той пан десять років їх не розшукував, то така людина має залишатися вільною. А коли б до десяти років пан такого втікача де знайшов, то його мають у судовому порядку визнати за вотчинного пана.

Артикул 21. Хто може бути невільником.

Невільниками не можуть бути ні з яких інших причин, як тільки ті, що були полонені. А інша челядь невільна і їх діти, потомки полонених мають бути посажені на землю і їх слід вважати за вотчинних. А татарських невільників мають саджати на їх землях.

Розділ тринадцятий — про грабунок і про відшкодування.

Артикул 4. Про пограбування людини князівської, панської і землянської.

Також постановляємо: коли б шляхтич пограбував чіїхось людей на ринку, біля церкви чи на дорозі, то має заплатити потерпілій стороні штраф на суму шість рублів грошей, а вкрадене повернути, коня — конем, вола — волом. А коли б шляхтич пограбував чіїхось людей у полі або ж у іншому місці, ...тоді має заплатити три рублі грошей і пограбоване повернути. А мужик мужика коли б то на торзі або біля костьолу, або на дорозі пограбував — має заплатити два рублі грошей; а коли б у полі пограбував — рубль грошей. А коли б мужик шляхтича або шляхтанку пограбував, то його мають судити згідно з артикулу цього ж розділу, а вкрадене повернути: за коня — коня, за вола — вола, за корову — корову, і за всяку тварину, яку вкрав, має віддати тварину, або заплатити за неї ціну її вартості.

Розділ чотирнадцятий — про злодійство усякого стану,

Артикул 1. Про спійманого з доказами слугу або чийогось підданого — куди мають привести.

Коли б хто-небудь чийогось слугу, боярина, людину тяглу або челядника невіЛЬНОГО з якимось доказом, речами краденими, спіймав би ... у будинку його, або ж у полі, або на дорозі, але б тільки на землі пана тієї людини, тоді таку людину має вести до пана його, чий він буде, до того двору, до якого та людина належить. А кому б вдалося чийогось слугу спіймати з доказом не у помісті пана його, а десь у іншому місці, на дорозі або на чужій землі, або у містечку, у селі іншого пана, а буде те у місті нашому, де немає судової ради і не у торговий день, або у селі нашому — такого сторона-скаржник має вести куди захоче — або до ради нашої господарської гродської того повіту, або до пана його. І коли поведе до пана, привівши його з доказом до того пана, а того не буде, то до урядника, тіуна його або рикуньї, а де урядника не буде і тіуна, то до дружини або дорослого сина, має просити поступити по справедливості, а той пан, а коли він буде відсутній, то панський урядник має справедливість учинити не пізніше ніж через два тижні у відповідності із цим Статутом; а коли справа дійде до зводу, тоді звід має бути вчинений у тім же місці таким же чином... А коли б той пан або урядник його справедливість не учинив, або діяв не у відповідності із звичаєвим правом, завдав кривди стороні-скаржнику, тоді, будучи на раду нашу судову покликаний, повинен сам перед радою нашою постати і того, у злодійстві звинувачуваного, доставити, а рада наша за їх показаннями має розсудити і винного, у відповідності із правом, покарати має. Якби той злодій утік від свого пана, або пан докази злочину втратив і перед судом нашим злодія не поставив, тоді він сам або його урядник має присягнути, що той злочинець втік, а докази зникли із-за недосвідченості або недбалості його; після такої присяги стороні-скаржнику він має заплатити, присягнувшись або навівши інші докази, що докази зникли. А коли злочинець той звинувачується у злочині, за який мають карати на горло, то потім де б його не спіймали, мають скарати на горло. Якщо б звинувачуваного у злочині привели до пана або дому шляхетського, пан або урядник його, тіун чи хтось інший стороні-скаржнику, вознику та іншим відмовив би

у розгляді справи і звинувачуваного у злочині не захотів би забрати — таку людину стороні потерпілій треба вести до ради нашої судової гродської і там, на раді нашій, шукати справедливості.

Артикул 23. Про дружин і про дітей, які скористалися краденими речами.

А коли б у домі знайшли докази і при цьому присутні були дружина і діти, і користувалися такими речами, знаючи, що вони крадені, тоді вони повинні відшкодувати збитки, недостачу віддати, а самі мають бути головами видані, але не у вічну неволю, а виробити одну копу, як ті, що закупами були; а той злодій, що крав, має бути на горло скараний.

Артикул 37. З якого часу цим Статутом судити мають.

А усі ті справи, що у Статуті описані, поширюються на справи минулі від того часу, з якого затверджено нашою волею господарською цей Статут, за винятком лише артикула тринадцятого розділу сьомого — про спосіб доведення закладних давніх, які зросли після видання перших статутів.

Історія держави і права України: Хрестоматія. — К., 1996. — С. 63–74.

Постанова польського сейму про роздачу земель на Україні магнатам і шляхті (1590 р.)

Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже, як ці землі можна було б перетворити в корисні, аби не лежали, пусті. Тому, внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу...

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 126.

Договір поміж Цісарем Турецьким і Військом Запорозьким з народом руським відносно торгівлі на Чорному морі

(Витяги)

1.

Цісар, Його Милість Турецький дає свободу Козацькому війську і його землі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів: також по морі Білім (Середземнім) до всіх своїх держав і їх портів, а також до чужих панів і держав християнських, також по всіх ріках і містах, з якими вони захотіли б торгувати, продавати, купувати і міняти, після своєї волі задержуватися у порті або від'їжджати, коли захочуть, без ніякого задержання, спротиву і затруднень.

4.

Резидент Війська Запорозького і його землі має жити у Стамбулі у слушній пошані, зі всією безпекою. Названий резидент має вимагати усю справедливість покривдженим козацьким купцям; також Військо Запорозьке повинно прийняти у своїм портовім місті резидента Цісаря Його Милості: він даватиме паспорти галерам або козацьким кораблям, хоч би куди вони захотіли плавати.

8.

Якщо б козацька галера у чомусь порушила закон Цісаря його Милості (Боже охорони!), старший тої галери повинен бути покараний, але вона з товарами та робітниками має бути вільною, так як мають бути вільними інші галери і кораблі, що були з нею разом, щоб невинні не терпіли і щоб мир нічим не був порушений.

9.

Якщо б галера або корабель козацький розбився при березі Цісаря Його Милості, всі речі, які можна заховати, мають бути заховані й віддані спадкоємцям.

10.

Відносно купецьких довгів, закон козацьким купцям має бути таким же, як і туркам у всій турецькій державі, а теж негайна справедливість.

Якщо б якийсь купець помер в державі Цісаря Його Милості, чи то на морі, чи на суші, його добра будуть належати його наслідникам, і не можуть бути ніким задержані, навіть коли б він щось комусь усно або письмово записав при смерті. Це все не матиме ніякої ваги.

Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. — К., 1993. — С. 11–13.

Куруківська угода між представниками польського уряду і запорозькими козаками (1625 р.)

(Текст угоди написаний польським командуванням)

..Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч забороні уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська. Тим, які через щастя і з волі божої unikнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення: всі вони, як ті, що лишаться на службі його королівської милості, так і ті, які по волі й. к. м. повернуться в свої домівки, не мусять нести ніякої відповідальності з умовою, що вони проявлятимуть до начальників належну пошану і покору, не будуть втручатися в розпорядження судової і адміністративної влади і захоплювати доходи.

Ми вважаємо справедливим, щоб військо запорозьке, яке складається з підданих й. к. м. мало голову або старшого, за прикладом давніх років, призначеного королем або гетьманами коронними з відома його королівської милості. Тому на основі повноваження, даного від й. к. м. і Речі Посполитої, й. к. м. пан воевода сендомірський, гетьман польний коронний, з відома всіх нас затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка.

І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, з якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наступниками, польськими королями, на подання коронних гетьманів...

Через те, що король його милість бажає для кращого порядку знати число козаків, щоб мати змогу заохотити більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти правильний список війська запорозького з зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті й. к. м. А що перепис цей зручніше зробити на місці, ніж тут, то ми призначаємо строк з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих 6 тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 000 з зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. Реєстри ці мусять бути подані або й.м. ко ронному гетьманові, або панам комісарам, для цього призначеним. Далі списки будуть передані в коронний скарб, а звідти копії будуть повідомлені всім старостам...

Для війська запорозького ми призначаємо платню на рік 60 000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті й. к. м. Києві в день св. Іллі за руським календарем. Крім того, бажаючи, щоб урядові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі й. к. м. і Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, шести полковим осавулам по 50 злотих, шести полковникам по 100 злотих, шестидесяти сотникам по 50 злотих, судді військовому 100 злотих.

З числа 6 000 козаків 1 000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, мусили йти в похід з наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утиску жителів.

Історія держави і права України: Хрестоматія. — К., 1996. — С. 80–81.

1638 р. Ординація Війська Запорозького, заведена польським урядом.

Організація Війська Запорозького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої

1. На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовидних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів.

2. Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які смирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

3. На місце старшого, який більше не буде (вибиратись) з серед козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів,— людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита. Він мусить бути приведений до присяги ...

4. Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана. Більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

5. Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запоріжжя без паспорта комісара; спійманий командантом козацьким, він підлягає смертній карі.

6. Попереджаємо також про те, щоб перебуваючі на службі у Речі Посполитої козаки не терпіли від старост і українських підстарост безсудних вироків. Так само козаки не повинні чинити ніяких труднощів у здобуванні доходів у наших маєтках, — за цим полковники і комісари повинні пильно стежити і, якби виявились недбалими у виконанні своїх обов'язків, то підлягають відповідальності перед коронним гетьманом. В разі виникнення справи між міщанином з наших маєтків і реєстровим козаком в судах у такій справі повинні засідати підстарости з полковником.

7. ...Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Попереджую про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати); в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права України. — К., 2002. — С. 331–332.

Зборівський договір (Серпень, 1649 рік)

(Витяги)

Декларація його королівської милості Війська Запорозького на пункти прохання дана.

1. При всіляких давніх вольностях його королівська милість Війську своєму Запорозькому (проти давніх жалуваних грамот) свою жалувану грамоту негайно видає.

2. Кількість війська, хочаби догодити проханням підданих своїх і заохотити їх до послуг своїх і Речі Посполитої, дозволяє мати його королівська милість сорок тисяч війська запорозького; і складання реєстру довіряє гетьманові Війська свого Запорозького з такою декларацією, щоб як і раніше, которий був до того спроможний, як у маєтностях шляхецьких козаків до реєстру записували, так і в маєтностях його королівської милості. А міста такі: від Дніпра, починаючи з Димеру, Горностайполя, Коростишева,

Паволочі, Погребищ (Прилук), Вінниці, Браслава, а там від Браслава до Ямполья і аж до Дністра, тут в реєстр козаки мають бути вписані; а з другого боку Дніпра — в Острі, Чернігові, Ніжині (Ромнах) і всюди аж до границі московської і Дніпра. Стосовно ж інших міст його королівської милості і шляхецьких понад ті, що у пунктах занесені, в них не має бути козаків; проте вільно тому, хто хоче бути в козацтві, без дозволу панського вийти з усім майном на Україну, коли його буде до реєстру прийнято. А ті списки реєстру через п. гетьмана Війська Запорозького мають бути складені не пізніше як до нового року свята руського (тобто до Різдва Христового) таким чином:

гетьман Війська Запорозького має за підписом руки своєї і печаткою військовою скласти реєстр поіменно усіх тих, які будуть записані в козацтво; щоб вони у козацтві залишалися при вольностях козацьких, а інші в фортецях його королівської милості, і в маєтностях шляхецьких панам своїм підлеглі були.

3. Чигирин, як і є зараз, при булаві Війська Запорозького має бути завжди, і теперішньому гетьманові Війська свого Запорозького, благородному Богданові Хмельницькому, його королівська милість, його вірним слугою своїм і Речі Посполитої, віддає.

4. Що колись діялось під час страшного заколоту з божого благословіння, все те має бути забуте, жоден пан не може помститися і чинити покарання.

5. Шляхті віри роської, так само як і римської, яка під час того заколоту колись перебувала у війську запорозькому, його королівська милість з доброї волі своєї панської ласки вибачає і проступок їх забуває...

6. Військо коронне, у містах, де будуть розташовані реєстрові козаки, своїх гарнізонів не може мати...

8. Не дивлячись на заколот як у Короні польській, так і у Великім князівстві Литовськім, цілісність церкви, її майна, фундацій, що з давній часів їй належали, так само і всіх прав церковних, — як разом з преосвященним отцем митрополитом Київським і з духовенством на найблищому сеймі буде вирішено і постановлено буде, все, чого бажає отець митрополит, все позволено буде, його королівська милість дотримуватись готова, щоб кожен користувався правами і вільностями своїми, і місце в сенаті преосвященному його милості отцеві митрополиту київському його королівська милість дозволяє мати.

9. Вільності, переваги різні в воєводстві Київським, Брацлавським і Чернігівським роздавати його королівська милість жителям стану шляхетського віри православної грецької, що належать за давніми правами, обіцяє.

10. В місті Києві, де запроваджені школи роські, отці іезуїти не можуть мати, а також у інших українних містах, чи десьінде; усі інші школи, що існують з давніх давен, мають бути усі збережені.

11. Горілкою шинкувати козаки не можуть, окрім, як для своїх потреб, а оптом мають продавати, шинки медові, пивні як за давнім звичаєм мають бути.

Ці пункти мають бути на сеймі затвержені, а це тільки по передня згода на дозвіл жителям українним і Війську Запорозькому його королівської милості і всієї Речі Посполитої.

Історія держави і права України: Хрестоматія. — К., 1996. — С. 81–83.

1650, вересня 16 (26). Над Прутом. — Лист до князя Трансільванії Юрія Ракоці про дружбу з молдавським воєводою

Найясніший князю Трансільванії, пане, пане і вельмишановний друже. Постановили ми дізнатися через наших послів про добре здоров'я вашої найяснішої високоності, а також виявити свою незмінну прихильність до будь-яких послуг вашій найяснішій високоності. Хай через них [послів] ваша найясніша високість зволить запевнити нас у своїй звичайній прихильності і дати нам допомогу, якщо трапиться який-небудь ворог. Ми ж, якщо виникне потреба дати відсіч ворогам вашої найяснішої високоності, готові заради честі і безпеки вашої найяснішої високоності зробити все, що ваша найясніша високість не наказала б. Хай ваша найясніша високість повідомляє нас також про те, що б могло стати у пригоді, а що зашкодити. Решту ж ми доручили нашим послам оголосити усно вашій найяснішій високоності: хай їм буде дана віра. А втім, пропонуючи з глибини серця готові послуги, бажаємо вашій найяснішій високоності щасливих успіхів.

Дано на ріці Прут, року 1650, місяця вересня дня 16.

Найяснішої вашої високоності найприхильніші слуги і до послуг готові Богдан Хмельницький, гетьман з Військом Запорізьким.

Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 187

Білоцерківський договір (18 вересня 1651 р.)

(Витяги)

Через те що Військо його королівської милості Запорозьке з гетьманом і всією старшиною своєю визнали себе підданими його королівської милості і республіки, то, приносячи належну госпуду богу подяку за припинення і відхилення внутрішнього кровопролиття, яке досі тривало, ми, комісари, постановляємо:

1. Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо в числі двадцяти тисяч чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і вони мусять перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться у воеводстві Київському, не маючи нічого до воеводств Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатись.

2. Реєстр цього війська за власноручним підписом гетьмана мусить бути відісланий до його королівської милості, і копія його вписана в книзі гродській київській. В цьому реєстрі ясно мусять бути записані реєстрові козаки в кожному місті по іменах і прізвиськах, і загальне число їх не повинно становити більше двадцяти тисяч; а які козаки будуть включені в реєстри, ті повинні лишатися при давніх звичайних своїх правах; ті ж, які не будуть включені в реєстр, мусять лишатися, як і раніш, у звичлому послушенстві, приписаними до замків його королівської милості.

4. Обивателі воеводств Київського, Брацлавського і Чернігівського, а також і старости самі особисто і через своїх урядників можуть вступати у володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи, корчми, млини і судочинство...

5. Чигирин на основі привілею його королівської милості мусить лишатися при гетьмані. Як теперішній гетьман, благородний Богдан Хмельницький, призначений і затверджений привілеєм його королівської милості, так і на наступні часи гетьмани повинні перебувати під старшинством і владою гетьманів коронних і мусять бути затверджувані привілеями.

Кожний з них, стаючи гетьманом, повинен дати присягу у вірнопідданстві його королівській милості і Речі Посполитій. Всі

полковники і старшини мусять призначатися за поданням гетьмана його королівської милості запорозького.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 276–277.

1654, січня 17 (27). Переяслав. — Універсал про заборону виробляти і продавати горілку в Києві, оскільки це шкодить міщанам та військовій скарбниці

Богдан Хмельницький, гетман з Войском Запорозким.

Дошла нас скарга од мешан киевских, же там нікоторие своеволники горілки робят і ними шинкуют, через що уцербок скарбовії нашому поисковому діетсе, зачим сурово росказуем кождому, аби се жаден од того часу горилкою шинковати не важил, а мешаном киевским перешкодою не бил. А если би од того часу которий-колвек своеволник, не слухаючи сего писаня нашего, міл горилкою шинкуват, такового кождого полковникові тамошнему киевському приказуем, жеби сроког карал і з оних справедливост чинил, того угледаючи, жеби в утрату нам належачого уцербок не бил, счо і повторе росказуем, аби іначей не било под ласкою нашою.

Дат з Переяслава, 17 генвара 1654.

Богдан Хмельницький, рука власна.

Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 317.

Статті Б. Хмельницького (березень 1654 р.)

(Витяги)

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воевода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до сеї статті царське величество пожалував — велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величество і віддавати до государевого скарбу

тим людям, котрих пришло царське величство. І ті прислані люде, котрих царське величство пришло до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милости царського величства щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канцеляристів), на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царське величство пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових щоб було по млину, дла прогодовання, тому що несуть великі видатки.

Царське величство пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей, що бувають при арматі, аби царське величство зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодованне і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

Царське величство пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величству (в сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царське величство.

До сеї статті царське величство велів: послів з добримими ділами приймати і відправляти, і писати царському величству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послы будуть присилатися з справами противними царському величству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величства, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величства не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам устний наказ. А в розмовах послы били челом, щоб царське величство велів дати свою государську жаловану грамоту на його маєтности.

Царське величство пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жаловану грамоту на маєтности, которими вони тепер володіють.

7. Аби царське величство зволив післати своє військо під Смоленськ, не гаючися ні трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені — нехай не вірять ніякому лукавству (поляків), коли б почали що вимишляти.

Царське величство постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воеводів післати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби наемного війська тут на польським пограничу, для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величства — хоч і більше.

Військові люди царського величства на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що Війську Запорозькому плачено. Б'ють чолом і тепер царському величству, аби давано на полковника 100 єфимків, на осаулів по 200 золотих, на осаулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ присилав до царського величства гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царське величство їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар. величства була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовським. А хоч з королівської сторони батькові цар. величства святої памяти вел. государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріархові Філаретові Никитичові, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося багато нечести і ганьби, то втім згідно з королівськими грамотами і сеймовими постановами царське величство чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: православної віри християнської не гонив, уніятів усіх викорінив, — зате царське величство хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської чести належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира

своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Репнина-Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені послы царського величества про ту згоду і про вчинки королеві і панам-раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і пани-рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взятій за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величества відправили з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправности з королівської сторони, грубости і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів Латинян (католиків), що хочуть церкви божі знищити і віру християнську викорінити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська — сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воеводів з великим військом, і на те зібране війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величества й оборону, говорити про плату Запорозькому Війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Василевич Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорозького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величеству не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царського величества опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величеством, буде наказ про плату Запорозькому Війську. А тепер царське величество, жалуючи гетьмана і все Запорозьке Військо, давнім звичаєм предків своїх, великих государів, хоче післати гетьманові і всьому Війську Запорозькому своє государське жалування золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахани й Казани, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в брацтві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повелінне до козаків на Дін післано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величество велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає — тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, — бо його не можна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали, і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольности велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб Війська Запорозького було 60 000 — то великий государ наш на те дозволив...

Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права Україн. — К., 2000. — С. 334–337.

Жалувана грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей (27 березня 1654 р.)

(Уривок)

Ми, великий, государ, наша царська величність, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і все нашої царської величності Військо Запорозьке пожалували, веліли їм бути під нашою царською величністю високою рукою в попередніх їх правах і привілеях, які їм надані були королями польськими та великими князями литовськими, і тих їх прав і вольностей порушувати нічим не веліли, і судитись їм веліли своїми старшими за своїми попередніми правами, а наші царської величності бояри і воеводи в ті їх військові суди втручатися не будуть. А число війська запорозького ми вказали за їх же чолобиттям визначити спискового 60 000 завжди повне. А якщо з божої волі смерть настане гетьмана, то ми, великий государ,

дозволили Війську Запорозькому обирати гетьмана за попередніми їх звичаями самим проміж себе. А кого гетьманом оберуть, то про те писати нам, великому государеві, а також тому новообраному гетьманові на підданство і на вірність віру нам, великому государеві, учинити при кому ми, великий государ, укажемо, а при булаві гетьманській староству Чигиринському з усіма його приналежностями, які перед цим при ньому були, ми указали бути подавньому. Також і маєтків козацьких і земель, які вони мають для пожитку, відбирати в них і у вдів, що після козаків залишилися, в дітей не велили, а бути їм за ними, як і раніше. І згідно з нашим царської величності жалуванням нашим царської величності підданам Богданові Хмельницькому, гетьманові Війська Запорозького, і всьому нашому царської величності Війську Запорозькому перебувати під нашою царської величності високою рукою в своїх попередніх правах і привілеях і в усіх статтях, які писані вище цього. І нам, великому государеві, і синові нашому, государеві царевичу князеві Олексієві Олексійовичу, і наслідникам нашим (маєте) служити, і прямити, і всякого добра бажати, і на наших государських неприятелів, куди наш государський наказ буде, ходити, і з ними битись, і в усьому перебувати в нашій царській волі і в слухняності навіки.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 309–310.

1655. травня 15 (25). Чигирин. — Універсал про підтвердження прав Густинського монастиря на володіння

Богдан Хмельницький, гетман з Войском его царского величества Запорозким.

Всім вовец і кождому зособна, кому би о том відат належало, вшелякоє кондиції людем, тепер і на потом будучим, доносим до відомости, іж супликовали до нас вся братия общежительного монастиря Густинского, же в кгрунтах, которие еще от святое памяти княжат Вишневецких мают, ведлуг привилеюв наданих, од нікоторих людеј великое терпят утиснене. Прото ми хотячи, аби місцу святому не било укривженя і тоє, що святобливе надано, жеби при місцу святом зоставало, сим нашим ви-

разним универсалом сурово заказуем, аби жаден в кгрунтах монастирских найменшое не важилсе чинити кривди, так в полях, сеножатех, ставах, яко і інших тому місцу святому служащих приналежностях, а ежели би якіе-колвек люде, легце собі поважаючи сей наш универсал і виразную волю войсковую, найменшую чинили кривду в кгрунтах помененого монастира Густинского і в оние неналежне вдиралисе, такового кожного полковникови нашему прилуцкому, а в небитности его, наказному за найменшою скаргою карат розказуем. А если би не карал, теди так сам полковник, яко і кождий чинячий кривчу, сурового од нас самих не уйдет караня.

Писан в Чигирині, дня 15 мая року 1655.

Богдан Хмельницький, рука власна.

Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 425.

1656, вересня 4 (14). Чигирин. — Універсал Михайлові та Іллі Рубцям на володіння селами і хуторами у Стародубському повіті

Богдан Хмельницький, гетман з Войском его царского величества Запорожским.

Паном полковником, асаулом, сотником, атаманом і всему товариству Войска его царского величества Запорожского, старшині і черні, так же залогам і висилком і вшелякого стану і кондиції людем і кождому, кому только сие писане наше показано будет, доносим до відомости, іж ми, маючи взгляд на панов Рубцов Михаила і Іллю і на прислугу їх у Войску нашом Запорожском, подалисьмо їм в посессию села Курознова, Раженичи, із млином, село Бобки, Чернооков, Брахлов з отчинами до тих сел здавна належачими, то есть Ляхов Ключ, Головскую і Стровскую і Ковбасовскую з селищами Полховом і Стобки зо всіми до них приналежностями, маетности їх власні в повіті Стародубскому будучії. Пильно теди навпоминаєм і розказуем, аби жаден з Войск наших Запорожских і вшелякое кондиції люде так наїздом, мимоїздом і подїздом в оних маетностях їх найменшое кривди і перенагабання чинити не важилсе, так яко сьми за указом сего писаня нашого пререченії панове Михайло і Ілля Рубцове спокійне тоєї маетности заживали, ни од кого найменшої не

поносячи кривди і прикрости. Бо ежели би хто бил противний сему писанію нашому і важилсѧ, що там у вищречонних селах і маєтностях кривду якую їм і людем чинити, то ми кожного такового за скаргою найменшою сrockго, без отвѣту, будем карати, іначей не чинячи.

Дан з Чигирина, 4 септеврія, року 1656.

Богдан Хмельницький, рукою власною.

Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 533.

Гадяцький трактат

(Витяги)

“В ім’я боже, аминь. На вічну пам’ять теперішнім і наступним!

“Комісія між станами Корони Польської і в. кн. Литовського з одної сторони і вельм. гетьманом і військом Зап. з другої — докінчена дня 6 (16) вересня 1658 р. вельм. Стан. Казим. Беншовським і Казим. Людв. Євлашевським — визначеними з союму від найясн. короля Яна Казимира комісарами, з вельм. гетьманом Ів. Виговським і всім військом Зап., в обозі під Гадячом. — Дай боже, щоб щасливо і вічно тривало!..

“1) Релігія грецька старинна, така, з якою Русь приступила до Корони Пол., аби зіставалася при своїх прерогативах і вільнім уживанню свого богослуження, по всіх містах, містечках і селах, в Короні Пол. і в. кн. Лит., — так далеко, як сягає язик народу Руського..

В воеводстві Київським, Браславським і Чернігівським сенаторські дігнітарства мають роздаватися тільки шляхтичам грецького обряду — до того здатним, що походять і мають маєтність у тих воеводствах.

Теперішні держателі урядів зістаються при них. Але тим часом, з огляду на гетьманство, першим сенатором тих трьох воеводств має бути гетьман військ Руських, і вся київська юрисдикція до нього має належати, призначення підвоеводи та інших урядників..

“В Києві король й. м. і стани коронні дозволяють засновати академію, котра має користуватися такими прерогативами і вільностями, як академія краківська з тою тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвинської, лютерської. А щоб студентам і учням

не було ніякої оказії до бійок, всякі інші школи, які були в Києві перед там, й. кор. м. накаже перенести де инде...

“Другу таку ж академію й. к. м. і стани коронні і в. кн. Лит. дозволяють (заснувати) там де для неї буде знайдено відповідне місце. Вона заживатиме тих же прав і вільностей, як і київська, але заснована має бути з тою ж умовою, як київська...

“Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно ставити, свобідно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контрверсії — але не ображаючи маєстату кор. і без пасквілів на короля й. м.

“(2). ...Всі стани кор. і в. кн. Лит. вічною амнестією, себто вічним забуттям, покривають все, що з обох сторін допустив біг; ...і зміст і саме ім'я амнестії повинно бути святе, і речі і люди всякої кондиції відновляються в попереднім стані, повертаються до тієї одності, згоди, любові, права і пана, як було перед війною...

“Вся Річпосполита народу Польського, в. кн. Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновляється цілком такою як була перед війною, себто — ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах (своїх) згідно з законами — в радах, судах і вільній елекції панів своїх — королів польських, литовських і руських...

“(3). Війська Зап. число має бути 60 тисяч, під владою гетьмана руського, згідно з стародавніми вольностями їх. Скільки наемного (“затяжного”) війська буде на Русі, все має бути під владою того ж гетьмана. Пробувати військо Зап. має в тих воеводствах і маєтках, де воно було перед війною. Всякі вільності надані (їм) привилеями найясніших королів польських потверджуються.

“Ніяких військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в воеводство Київське, Браславське, Чернігівське. Тільки наемне військо, що пробуватиме під владою гетьмана військ Руських, вибиратиме хліб з королівських і духовних маєтностей вищезгаданих воеводств, за ординансом того ж гетьмана руського. А коли б була війна при границях Русі і треба було послати туди коронне військо в поміч, в такому разі це помічне військо має бути під регіментом гетьмана військ руських.

“(4). Для скріплення і більшої певності цього договору гетьман військ руських до кінця свого життя має бути гетьманом військ Руських і першим сенатором воеводства Київського,

Браславського і Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана: стани воєводства Київського, Браславського і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть (гетьманство) .

“Двір мініста для биття всяких грошей має бути заложений в Києві, або де буде признано зручнішим — однієї якості і металу, і з королівською особою (портретом).

“Податки, які Рпта ухвалитиме на соймі, в воєв. Київським, Браславським і Чернігівським мають уживатися на наємне військо, що буде під владою гетьмана військ Руських.

“Спільні ради і спільні сили всіх тих народів против кожного неприятеля. Мають всі три старатися спільно всякими способами, аби Рпта мала вільну навігацію на Чорне море.

“Коли б станом Коронним і в. кн. Лит. прийшлося почати війну з царем московським, військо Зап. до такої війни не буде притягнене.

“Коли ж би цар не схотів вернути провінцій Річпосполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили: коронні, в. кн. Лит. і військо Руське Запорозьке, під регіментом свого гетьмана, і воювати.

“Маєтності нерухомі і рухомі, королівщини і записи сум, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до шведського або до запорозького війська і тепер вертаються до батьківщини,— мають їм бути повернені і служби їх в війську кор. і в. кн. Лит. мають бути компенсовані і оплачені.

“(5). Гетьмани з військом Зап. — теперішні і наступні — відступивши від усяких заграничних протекторів, більше до них приставати не мають. Навпаки — мають пробувати в вірності, підданстві і послушенстві у найясн. маєстату королівства польського і наступників його і всій Річпосполитій і будуть пробувати вічно.

Але так, щоб це не нарушало братерства зав'язаного з ханом кримським, а коли може то бути без порушення цілості Річпосполитої — то і з царем московським.

“Посольств від заграничних (гетьман) не має приймати, і якби такі трапились — має їх відсилати до короля й. м.

“Також ні війська стороннього вводити не буде, ні порозуміння з заграничними державами мати не буде; хіба сповіщаючи про це короля його милість.

“(6). Всяким приватним особам з обох сторін — в тім і духовним римського обряду відкривається безпечний поворот до біскупств, пробовств, каноній, плебаній і до належних до них маєтностей в воєводствах Київським, Браславським, Чернігівським, Подільським, також у в. кн. Лит., на Білій Русі і в Сіверщині. Також всім монахам до костелів, кляшторів, маєтностей і фундацій. Теж і світським особам обох сторін до їх маєтків дідичних, староств, держав, володінь власних, доживотних, заставних і за всякими іншими контрактами до них належних, в тих же вищезазначених воєводствах і в в. кн. Лит., на Білій Русі і на Сіверщині..

“Для судження всяких справ як кримінальних так і поточних має бути в тих трьох воєводствах свій окремиий трибунал — з таким порядком, який вони самі собі уложать. Але крім того мають бути окремі судові староства в Овручу і Житомирі.

“(7). ...Король і Річпосполита дозволяють народові Руському (мати) осібних канцлерів, маршалків і підскарбіїв з правами сенаторів і інші уряди народу Руського.

...Щоб ця конституція мала вічну вагу і повагу, вона в усім своїм змісті від початку до кінця буде включена в конституцію (постанови сеймові), ухвалена соймом, рахована за вічний і незмінний закон і так дотримувана”.

“Діялося в таборі під Гадячем, дня і року вищезазначеного”.

“До булави великої руської належатиме Чигринське староство, як то значиться в привілею наданім пок. Б. Хмельницькому від короля й. м.

“Гетьман війська Руського буде вільний від резидування при королі й. м.

“Конвокація воєводства Київського, Браславського і Чернігівського буде скликана універсалом королівським після сойму, що має бути зложений якнайскорше”.

Іван Виговський гетьман війська кн. Руських рукою власною і печатка.

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К., 1993. — С. 19–24.

“Переяславські статті”, схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького (17 жовтня 1659 р.)

(Витяги)

...4. Без указу і без повеління великого государя, його царської величності, самому гетьману з усім Військом Запорозьким у війну нікуди не ходити, і полками великими і малими людьми Війська Запорозького ніяким околишнім державам не допомагати і на допомогу до них людей не посилати, щоб тією допомогою Військо Запорозьке не зменшувалось; а коли б без гетьманського відома хто пішов у війну самовільно, і тих карати на смерть.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і простий люд на раді, вислухавши цю статтю, ухвалили: бути цій статті так, як вона написана.

5. Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав бути в своїх царської величності черкаських містах: Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Брянській, в Умані своїм царської величності воеводам з ратними людьми для захисту від ворогів, а тим воеводам у військові права і вольності не вступати; а які воеводи і ратні люди будуть в Переяславі, в Ніжині, і тим бути на своїх запасах; а в Києві і в Чернігові і в Брянській володіти воеводам маєтностями тими, які належали до тих воеводств до того часу, а у полковницькі побори, воеводам не вступати; а хто учинить яке насильство, тих піддавати карі... І гетьман, і все Військо Запорозьке і простий люд на раді, вислухавши цю статтю, ухвалили; бути цій статті так, як написано...

7. Який гетьман по указу царської величності і по обранню всього війська учиниться у війську гетьманом, а після того зробить який проступок, то війську без указу царської величності, самим гетьмана не змінити, хоч новообраний гетьман, крім зради, провину яку і вчинить: і великий государ, його царська величність, звелить про це розшукати всім військом і по розшуку звелить указ учинити, як воно заведено у війську з давніх-давен; а самим самостійно гетьмана без указу царської величності не змінювати; також і гетьману без ради і без ухвали усього простого люду, в полковники та інші начальні люди нікого не обирати, а щоб обирати у війську полковників на раді, кого між

себе побажають з своїх полків, а з інших полків в полковники не обирати; також тих полковників гетьман без ради не повинен відставляти.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і простий люд, на раді вислухавши цю статтю, ухвалили: бути цій статті так, як написана...

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 311–313.

“Московські статті”, схвалені царським урядом під час перебування в Москві І. Брюховецького (22 жовтня 1665 р.)

(Витяги)

1. ...Я, гетьман, з Військом Запорозьким перед пресвітлим престолом государським б'ємо чолом, що мені, гетьманові, з усім вірним Військом Запорозьким, і з усім миром християнським, і зо всіма малоросійськими містами, які міста і села перед війною під рукою короля польського і у володіннях дідичних і недідичних панів лядських перебували, а нині під самодержавною його царської пресвітлої величності рукою є і надалі будуть, бути навіки під їх государською високою і сильною рукою непорушне в вічному підданстві. А для втихомирення частих в малоросійських містах хитань, які за попередніх гетьманів на Україні бували і які тепер часто через нестійкість жителів малоросійських міст вибухають, (треба), щоб Україна з малоросійськими містами, і містечками, і слободами, і селами, і з усяких чинів жителями в них під його царської пресвітлої величності і його государських дітей, благородних государів-царевичів, і їх государських наслідників, високодержавною і сильною рукою, в безпосередньому і справжньому підданстві стройно перебуваючи і звичну повинність з міст і сіл в Державну казну віддаючи, при сильній і від ворогів в непохитній обороні государській вічно перебували...

3. Про обрання гетьмана і про надання на булаву гетьманську. Якщо судом божим нинішньому і майбутньому гетьманові смерть трапиться, то щоб проміж Війська Запорозького козацького, а не з іншого якогось народу і війська, справжнього козака гетьманом по стародавніх правах військових обирати на гетьманство

по указу великого государя, його царської пресвітлої величності, при особі, від престолу його государського присланий, вільно Війську Запорозькому було; а обраний гетьман в Москву їздити і великого государя пресвітлі очі бачити повинен буде так, як нині гетьман нинішній за своєю обіцянкою учинив...

5. Про воевод і про ратних людей, в якому місті мають бути. По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, в містах при воеводах має бути ратних людей: у Києві — п'ять тисяч, в Переяславі — дві тисячі, а з тих двох тисяч у Канів п'ятсот чоловік переминою ходити мають, в Чернігові — тисяча двісті, в Ніжині — тисяча двісті ж, в Новгородку — триста, в Полтаві — тисяча п'ятсот, і з них на Запорожжя тисяча піде, в Кременчуку — триста, на Кодаку — триста, в Острі — триста з Києва, також і до Мотовилівки триста з Києва ж ходити мають, при гетьмані — сто чоловік. Для того ж б'є чолом великому государеві гетьман з військом, щоб воеводи в дорогу воїнську гетьману і полковникам половину ратних людей із міст давали, не відмовляючись указом государським; про це, припадаючи до лица землі, вже вдруге гетьман з військом чолом б'ють. Ті ж воеводи, що перебувають по містах, ні до яких справ ні до судів козацьких втручатися не повинні...

9. Про послів чужоземних. Як перед цим без государевої волі до чужих навколишніх земель, тобто до хана кримського і до інших, не посилав гетьман своїх посланців, так і надалі, пам'ятаючи присягу з цілуванням хреста, гетьман виконувати з військом готовий.

І великий государ, його царська пресвітла величність гетьмана Івана Брюховецького жалує, за то, милостиво похваляє...

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 315–319.

“Глухівські статті”, схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Д. Многогрішного (6 березня 1669 р.)

(Витяги)

...3. Гетьман Богдан Хмельницький в попередніх статтях постановив, щоб царської величності воеводам з ратними людьми

бути в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, а тепер щоб царська величність в малоросійських містах воєводам і ратним людям бути не указав; тому що від них часті сварки і прикрості бували, через те і війна почалася. А прибутки, які повинні йти на нього, великого государя, в казну, то щоб ті податки доручити збирати гетьманові, а гетьман для цього приставить вірних людей; а вчинити б збирання тих податків тоді, як на Україні відновлять-ся колишні достатки.

Великий государ, його царська пресвітла величність, указав, щоб були в малоросійських містах воєводи і ратні люди для оборони від ворогів і щоб надалі в малоросійських містах нестійкості і зради ні від кого ніякої не було, і указав бути воєводам і ратним людям в містах відповідно до попередніх статей і тепер знов підтвердити в статтях, а воєводам бути в Києві, в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Острі; а в права їх, і в вольності, і суди, і всякі діла воєводам втручатися не указав, як київському воєводі, так і іншим воєводам, а указав мати начальство над ратними людьми, які прислані для захисту “во всяком строении”...

...А про побори з малоросійських міст указав, щоб було, як завжди, що написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького.

І гетьман, і вся старшина, і козаки, і міщани ухвалили цій статті бути так.

4. ...А в яких полковників і в начальницьких людей є маєтки, і на ті їх маєтки жалувані великого государя грамоти дані, і тих, підданих полковникам і всяким начальницьким людям власникам маєтків судити їх їм, і приноси вільні від них приймати і сіно і дрова готувити; а побори з них на жалування козакам збирати порівну. А до архієпископських, і єпископських, і монастирських підданих в податках на військо діла нема...

6. Як перед цим заслужені пожалувані були честю дворянською, щоб вони при цьому ж чині і честі й надалі перебували; а які надалі заслужать і гетьман і старшина стануть бити чолом про них, то щоб царська пресвітла величність їх до тої ж дворянської честі зволив пожалувати. А кому гетьман і старшина за услугу дадуть млин або село і універсали свої дадуть і стануть бити чолом царській пресвітлій величності, то щоб царська величність пожалував на ті маєтності свої царської величності грамоти...

27. По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, і за згодою всього Війська Запорозького цієї сторони Дніпра на раді в Глухові боярин і воевода і намісник белгородський князь Григорій Григорійович Ромодановський з товаришами та гетьман Дем'ян Ігнатів, і обозний, і судді військові, осавули, писар, і полковники, і вся старшина, і козаки постановили: писати на ту сторону Дніпра, до королівства Польського і Велико-го князівства Литовського, до гетьмана війська запорозького Петра Дорошенка, і до всієї старшини, і до козаків сповіщаючи про перехід у підданство до його царської пресвітлої величності і про обрання гетьмана Дем'яна Ігнатова Війська Запорозького цієї сторони Дніпра, що він, гетьман Дем'ян, і вся старшина, і військо, залишивши всякі сварливі і непотрібні слова і пораду лукаву зрадника Івашки Брюховецького, і пізнавши справжню милість і благодіяння великого государя, його царської пресвітлої величності в провинях своїх били чолом на вічне підданство непорушне; і за це заспокоєння і за милість великого государя, його царської пресвітлої величності склавши подяку всемогутньому богові, постановили, щоб між собою ця сторона з тією стороною Дніпра війни не вели і перебували в любові і в згоді, а свавільців, які, залишивши спокій і тишину, радіють з війни міжусобної, щоб утихомирювати. А як по указу обох великих государів, великого государя нашого, його царської пресвітлої величності, і королівської величності, великих і повноважних послів і комісарів рішення прийнято, щоб від хана кримського їм відлучитися, то щоб після цього з ними (татарами) ніякої ради не мати; а якби стали сили хана кримського наступати, то з допомогою всемогутнього бога проти тих сил об'єднано міцно і непохитно стояти.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 319–323.

“Коломацькі статті”, схвалені царським урядом при обранні на гетьманство І. Мазепи (25 липня 1687 р.)

(Витяги)

3. Щоб за попередніми ухваленими статтями Богдана Хмельницького війську реєстровому, яке буде завжди на службі їх

царської пресвітлої величності, було милостиве жалування і плата з їх царської пресвітлої величності казни.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, про реєстрове військо наказали говорити на раді, скільки бути військових козаків тисячам. А що в тій їх статті написано, щоб війську плата з їх царської пресвітлої величності казни, і того в тих статтях Богдана Хмельницького не положе-но; а належить, щоб були побори, де слід збирати в скарб царської пресвітлої величності, і з того збору давати на військо по реєстру, кому що в статтях ухвалено, і нині тому бути також...

А що буде в якому полку козаків, в тому скласти реєстр... А в яких полковників і начальних людей маєтності є і на ті їх маєтності, жалувані від великих государей грамоти дано: і підданих полковникам і всяким начальним людям, за якими ті маєтності є, судити і приноси вільні у них приймати і сіно та дрова наказувати їм на себе готувати; а побори з них на жалуваних козакам збирати порівно. А до митрополичих і архієпископських та єпископських і до монастирських підданих — в податях на військо діла нема, і з цього часу в архієпископські та в монастирські вотчини знову нікого не приймати, бути за ними старим підданим і зробити їм перепис та книги, скільки за митрополитоїм і за архієпископом і за монастирями у вотчинах їх є підданих; а з мужиків у реєстр в козаки не писати і не приймати...

4. Як раніше цього заслужені пожалувані були честію дворянською, щоб вони при тому ж чині і честі перебували; а які наперед заслужать, то гетьман і старшина бити чолом про них великим государям, їх царській пресвітлій величності почнуть, щоб царська пресвітла величність і тих тою же дворянською честію зволили пожалувати. А кому гетьман і старшина за услугу дадуть млин або село, або хто у кого купить і універсали свої на те подасть, і вони великим государям, їх царській пресвітлій величності бити чолом почнуть про підтвердження того їх госу-даревих жалуваних грамот, і щоб царська пресвітла величність пожалували їх, звеліли їм на ті маєтності і свої царської пресвітлої величності дати милостиві жалувані грамоти.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували їх по тому чолобиттю, кому дані будуть їх госу-дареві жалувані грамоти і за тими жалуваними грамотами тими млинами і селами їм володіти неодмінно, а гетьману тих

грамот у них не відбирати і їх государевого милостивого указу не порушувати...

15. Про маетки козацькі, які свої власні ґрунтимають, вічні, батьківські, дідівські, куплені... А коли на службі великих государів смерть настигне від ворога, або своєю смертю помре, тоді при тих ґрунтах жінка наслідує його, і щоб тим добром прямим після того ж усім володіла. А якщо козак заслужений має після смерті жінку, тоді щоб жінка його після смерті (чоловіка) вільна була від усяких кривд, тобто постоями, поборами і підводами усяка старшина військова її не стягали доти, поки вона заміж не піде, якщо за козака — то вольність матиме, а якщо за мужика, — то підлягатиме обов'язкам міським; а які козаки живуть в маєтностях духовних осіб, то й тим залишатися при такій же вольності...

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 323–325.

Універсал гетьмана І. Мазепи про дводенну панщину (1701р.)

(Витяг)

Жаловались нам жителі с. Сімоляжі на п. Самуйла Афанасєвича, сотника веркіївського, державцу того села, что дозорца его, п. сотника, к ним назначений, великіі і неістирпиміі їм в работизні діял прикрості, незносніі чинячи обіди і в панщині не-престано вимисли, і просили нас, гетьмана, в том собі облегче-нія і зашити. Ми призвали означеного сотника і поручили суду на шему генеральному разобрать діло; жалоба оказалась спра-ведливою, за что сотника ми не похвалили, однако же не отби-раем от него того села, но приказываем, аби не больше, толь-ко два дні в тиждень, роботу ему панщиною отпраовали, а іншіі дні на свої оборочали потреби, і в рок по осмачки овса от робо-чой товарини давали, надто жадних датков і повинностей не маєть і не повинен будеть он п. сотник вимагати, под неласкою нашою.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 421.

**Інвентар с. Милостова на Волині
з перерахуванням повинностей,
які мали відбувати селяни поміщикаві
(листопад в 1704 р.)**

(Витяг)

...Повинність цих підданих: працювати три дні на тиждень; в пилипівку і у великий піст робити кожної п'ятниці прядильні толоки, терти панське прядиво поза панщиною. Для цього відпускається її милістю три засіяних волоки, які після очищення повинні бути зорані і засіяні. Більше того... в кожну руку відпускається одна волока з городами, що до неї належать, із сіножатями на тридцять косарів, наказується сторожувати від святого Мартина до святого руського Юрія на ніч по черзі.

Вирубування в лісах дерев дозволяється як для власної потреби, так і для опалення; безперешкодно дозволено молоти в млині за подвірною чергою; все інше гарантується, зокрема повинності; оскільки для млинів потрібно завжди поправляти греблі, то я зберігаю за собою право за потребою вимагати працювати на греблях і шарварках.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 421.

**Пакти й конституції законів
та вольностей Війська Запорозького
між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним
Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною,
полковниками, а також названим Військом Запорозьким,
прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені
на вільних виборах встановленою присягою названим
ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5,
при Бендерах.**

(Витяги)

I

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного

Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений...

II

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навічно встановлені та підтверджені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося щасливо завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить (укласти) з його Священною Королівською Величністю королем Швеції такий гарантований договір, щоб Його Священна Величність та його нащадки, Найясніші Королі Швеції, користувалися титулом постійних Протекторів України і на ділі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканості її законів, привілеїв та кордонів.

III

...Нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо за теперішніх умов, дбає через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну.

IV

...Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів Його Священної Королівської Величності короля Швеції з

Московським Царством подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобід і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького. Нікому й ніколи цього не може бути дозволено, хоча б навіть на це був дозвіл Ясновельможного Гетьмана або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист.

VI

Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме — і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату.

...Отож, ми, старшина, Кошовий Отаман і Все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності, навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників. Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через

це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша — на свято Різдва Христового, друга — на свято Великодня, третя — на Покрову Найблагодословеннішої Богорівної.

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й послі від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу...

VII

Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення — і умисне, й випадкове — має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом...

X

Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві...

...Завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сучічки.

XIII

Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливі отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою.

XVI

...Щодо пактів і конституцій, укладених для успішного виконання (вицезгаданого), то Його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом і державною печаткою, а також присягою належної форми. Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягою Господом Богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції...

Підтвердження цих Пактів Королем Швеції.

Видали у місті Бендерах, дня 10 травня, року Божого 1710.

Карл

Місце печатки

Г. Фон Мюллерн

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К., 1993. — С. 25–37.

Інструкція судам 13-го липня 1730 р.

(Витяги)

1.

Въ суде полковомъ надлежить быть, безъ перемены, всегда суди и при немъ писару судовому; а съ ними въ ономъ суде заседать съ полковой старшины — обозному, асауламъ двомъ, коружимъ двомъ и значковому товариству почережно, то есть тромъ парсонамъ: двомъ изъ означенной старшины, а третьему значковому товарищу, по четверти года. А оного суда всегда полковникъ долженъ смотреть, такъ, чтобъ, за его ведомомъ и соизволеніемъ и за подпискою руки, все дела вершилися. А въ приключающихся криминальныхъ и иннихъ значнихъ, подлежащихъ суду полковому, справахъ долженъ самъ полковникъ со всею купно старшиною присудствовать на суду и, вершеніе справи учиня, зъ старшиною согласно, подписоватся, ибо многіе давніе декреты, или писма судовіе, імеются въ людей разныхъ чиновъ за руками и печатми прежнихъ полковниковъ, зъ которыхъ показуется, что въ судахъ полковихъ сами полковники зъ старшинами присудствовали и, по приговору и согласію общому, разніе дела вершили.

3.

...Въ сотеннихъ судахъ, где нетъ магистрату, заседать всегда, безъ перемены, сотнику, атаману городовому, писару, хоружему, войту, бурмистрамъ; а где атамана городского нетъ, тамъ атаманамъ куреннимъ быть и употреблять, особливо къ знатнимъ деламъ, сколько пристойно, отъ знатного сотенного товариства. А где есть, — майстратъ особно, а сотенній судъ особно жъ дела свои отправлять імеють.

4.

И суди оніе производитъ, найпаче въ криминальныхъ и иннихъ знатнейшихъ делахъ, такимъ образомъ. Перво слушать и читать жалоб или доношеніе; потомъ, противъ оной суплеки, по пунктами, въ якихъ сила и справа содержится, допрашивать обжалованого, то есть ответчика; и что въ допросахъ скажетъ, оніе вопросніе речи записивать; тую жъ записку выразнимъ вычитанемъ читать добре ему, обжалованному, чтобъ вырази-

мель доподленна; и казать на онихъ допросахъ, перво начерно сочиненныхъ, подписоватся; а потомъ и на набело переписанныхъ руки прикладывать; а хто писать не умеетъ, во место себе, о подпись упрасивалъ бы, кого можетъ, а крестами не подписоватся, понеже много того бываетъ, что упрामी такого своего крестами подпису запираются...

5.

До приговору же или довершенія всякого дела искать перво артикуловъ приличныхъ всегда въ Статуте княжества литовскаго, по которыхъ обыкновенію въ Малой Россіи суды производятся, которіе книги такожь въ Малой Россіи отъ древнихъ летъ до судовъ употребляются, и по онимъ правамъ, а не по своему собственному и правамъ противному мненію, дела вершить...

10.

Кто по такому суду явится быть виноватымъ, особливо за побои, за безчестіе і за другіе преступления, то приговоривать оплачивать надлежащую обидимому, подлугъ права статутского, на разнихъ мѣсяхъ положенного, навязку и гвалтъ; и ежели кому, по справедливости, которой искъ присужденъ будетъ, то тотъ искъ означать імянно, что на комъ доправить, и на неімеющемъ готовихъ денегъ доправлять зъ его пожитковъ, по оценки, настоящею ценою съ торгу, а безъ оценки не чого въ грабежь самоволно не брать. Что же многіе представляютъ свое сумненіе стороны навязки, козакамъ подобающей, такъ ли на оплату оной приговоривать, какъ шляхтичамъ въ Статуте положено...

11.

По совершеніи нижняго суда, кто бы онимъ нижнимъ же судомъ не былъ контентъ, въ вишшій судъ не возбраняеть апелювати...

12.

Понеже писарамъ судовим, особливо для сусентациі нетъ определенія, безъ которого имъ в званіи своемъ прожить трудно, ибо въ суду полковомъ одинъ писаръ и управиться не можетъ, но принужденъ держать себе въ помощь и другихъ подписковъ...

По селахъ, въ виденіи сотенной и городской старшины обретающихся, на судъ сходитися велеть къ атаману или войту, не въ шинковіе дома, і емужъ атаману заседать съ двома или трома товаришами, а войту тожъ зъ двома или трома людьми трезвыми и розсудними; по маетностехъ же державскихъ, когда жалоба будетъ отъ мужика на козака, судъ той содержать атаману съ товариствомъ знатнейшимъ; и когда жалоба зайдетъ от козака на мужика, то судить старостамъ і войтамъ в справахъ мелкихъ поточнихъ, и судить тожъ не в шинкахъ, не пьянимъ, но трезвимъ, безъ всякихъ накладовъ и взятковъ. А кто зъ нихъ виннимъ покажется, атаману жъ съ козака, а старшине и войту съ мужика надлежащую чинить росправу. Чего разсудить не могутъ по селамъ, то отсылать в судъ сотенній, или кто где ведомъ, а самовольства и грабительства безправно отнюдь бы нехто не надъ ким негде чинити не важился, подъ правними неопустными винами, въ Статуте, въ разд. 3, арт. 37 вираженними. А когда бы тамъ, где кто ведомъ, не дана была жалобливому управа, найпаче когда державца якій зъ подданного своего козаку, или хочай посполитому человеку, неподчиненному себе справедливость не покажетъ, то жалобливій на полковомъ суде, съ сведительствомъ нижняго суда, искать оной справедливости долженъ, и судъ полковій тое дело имеетъ решить безъ волокиты, кроме всякого лицезренія, по первомъ и пятнадцатомъ решителномъ пунктамъ и подлежащими правамъ.

Сотенніе и городовіе, где майстрату нетъ, урядники, а где майстратъ есть, выдавать імеють майстратовіе требующимъ людямъ купчіе записи въ продажи грунтовъ знатнихъ, великой суммы; такожъ протесты и духовніе записи сочинять и выдавать по правамъ, безъ взятковъ, противнихъ праву;

На подлинномъ подписался:

Его императорскаго величества войска запорожского обоихъ сторонъ Днепра гетманъ и кавалеръ рукою властною.

Василенко Н.М. Матеріали до історії українського права. — К., 1929. — С. 9—17.

Процес приказний,

виданий при резиденции гетьманской, 1734 р.

(Витяги)

8.

...Если же кто нападетъ на домъ, на дорозе, на село і где, колвекъ, гвалтъ чинячи, хотячи умислне набити, іли побити кого, іли якое здирство учинити, і самъ побои учнетъ; а тотъ тому нападнику не подается и его самого побетъ, іли хочай би до полусмерти прибилъ за етою причиною, то за тое, кто в обороне якого нападника побетъ іли прибетъ, по силе раздела -11-, артикуловъ -19- і -24-, не выновать явится; еднакъ же тому, на кого такое нападеніе будетъ, надлежитъ свидетелей поставитъ слушнихъ, что допряма на его такое нападеніе было і его хотелъ набить іли прибить, или ему здирство учинитъ; а в недостатку свидетелей, присягою такому надлежитъ отвестися.

Подданого своего владелця іли слугу за вину побить водно, и за то владелець, по силе права, в Статуте в разделе -3-мъ, артикуле і в конституціи напечатаного, і по силе другихъ артикулов, невыновать будетъ.

9.

Такожъ многообразнимъ случаемъ смертніе убійства состоятся: 1) когда кто, стреляючи із оружини на звера іли на птаха і не хотячикога забить; 2) когда кто дерево подрубаеть, а оное падаючи, кого забъеть; 3) когда кто на будинокъ іли церков дерево тягнучи, а оное упадет, забеть; 4) когда кто з другимъ, поссорившись, стануть бытсы, і еденъ другого забеть; 5) когда кто, з подговору чіего, якъ многократно бываетъ по подговору женъ, которіе з другимъ якимъ человекомъ схожденіе імеют в блуде, і засмаковавши подговорують тихъ своихъ милостниковъ на убійство мужей своихъ, і протчіе симъ, подобніе; 6) когда кто делаеть смертніе убійства з умислу і за своєю волю, і такіе дела понеже касаются к розиску, надлежитъ, по допроснимъ речамъ, таких смертнихъ убійцовъ в застенку питать непременно...

10.

Прелюбодейніе понеже такъ умножилось между народомъ, что де можно всякимъ способомъ іскоренить... Того ради стараніе

юрисъдики согласують божественому писанию, якъ о прелюбодеяніяхъ в многихъ книгахъ написано, в приказнихъ своихъ статьяхъ прелюбодеевъ велятъ, за доводомъ слушнимъ інстигатора і за присягою, смертію казнить, убогихъ прелюбодеевъ велеть туремнимъ вязанемъ, долгимъ боемъ і голодомъ наказивать, а богатихъ взятемъ худоби і прочіими, сему подобними наказаніи...

Ведати надлежитъ, когда мужъ на жену за прелюбодеяніе не повиненъ доносити і не повиненъ ей штрафовать:

1) если кто самъ в прелюбодеяніи зостанеть, то і жену, выдючи в томъ поползновеніи, не повинен штрафовать;

2) если оной причину до того якую подалъ;

3) если з нею не мешкаеть, а она разумееть, что уже умерлъ.

4) если тое учинила за принужденіемъ, не с хотенія, не з воле своей, но з гвалту;

5) если чужоложника разумела быти своимъ мужемъ чрезъ какое ошуканство персони, латинники называют здрядливое соединеніе чрезъ воспріятіе персони;

6) если по чужоложстве з нею мешкает, ібо чрез то мнится соизволяти на ей учинокъ.

11.

Если кто згвалтууетъ якую жену, іли девицу растлить усилвне, а тая жена іли девица тогожъ времени будетъ кричати гвалту і призвати людей, чтобъ ей от того гвалту отратовали, іли тое усмотрели і познали, что она на тое грехопаденіе не соизволяла, і знаки слушние гвалту того покажетъ, і если тое по слушному доводу явится, то, по, силе артикула -12- в розделе -11-, в Статуте напечатаного, такого гвалтовника казнить смертію; если же якая жена іли девица в вишеписаном деле того жъ времени не будетъ гвалту кричать і людей призвати, но молчатиметь, то хочай би на опосле на того гвалтовника і била челомъ і знаки певніе того гвалту оказала, уже тотъ, по силе того жъ артикула -12-, от того гвалту і смерти воленъ будетъ.

12.

Если якій в о р ъ в приказе откуда будетъ присланий іли пойманий на свежомъ учинку воровства, то оного вора, в томъ приказе принявъ розпросить з пристрастіемъ, якъ давно сталь

воровать і сколко чего і в кого, и з якими імено другими ворами вороваль; ...а если покажетъ з роспросу і с питки, что онъ первіе воровство вчинилъ і в приводахъ негде не биваль і в палачовихъ же рукахъ не биваль же, а тая речъ, что онъ свороваль, не будетъ стоятса четирохъ копъ грошей, то тое, что укралъ, вернуть з навязкою повиненъ; а не будетъ ли чимъ навязки заплатити, а истецъ на его будет инстиговать и просити, то такого вора, по силе права в Статута в разделе -14-, артикуле -7-, видать истцу на вислугу на годъ, в зачотъ ему кладучи на копе, а если женска полу будетъ, то есть воровка, то по одному рублю; а если в другой разъ своруетъ і приведенъ будетъ, то его у столпа бити розгами й знакъ на теле дати, албо уха велеть врезати, і украденое повиненъ тотъ воръ з навязкою вернуть, а если не иметиметъ чимъ навязки заплатити, то по вишеписаному отдать истцу на вислугу; а если в третій разъ своруетъ і приведенъ будетъ в приказъ, уже тогда горломъ имеетъ быти каранній.

15.

Если якій напастникъ наедетъ на чій домъ гвалтомъ, хотячи господаря того дому пограбить, іли побити, іли у смерть убить, то отъ такого гвалтовника тому господареве, на чій домъ наехалъ, можно будет отбиватися і в той обороне, хочай би того наездника і у смерт убьлъ, за то не виноватъ будетъ; толко жъ надлежитъ тому, на кого наедетъ, того гвалтовника вери годними і не подозрителними людьми осведителствовать; в Статуте в разделе — 11-мъ, в артикуле — 19-мъ.

17.

Стерегтися, чтобъ якого честного человека не назвать скурвимъ синомъ іли честную жену іли девицу байстручкою, понеже такими словами, ежели кого хто обезчеститъ, а не доведетъ, то, ведлугъ стану его, безчестіе заплатити; а женскому полу удвое противъ стану мужей ихъ і ревокацею на уряде публечне треба дати противъ тихъ своихъ словъ, з такимъ вираженіемъ, что я-де говорилъ на тебе, яко ти — скурвій синъ, іли байстручка, тоде брехалъ такъ, якъ собака; в Статуте в разделе — 3-мъ, артикуль — 28-мъ.

Если мисливого собаку кто убеть, или другое что з скотини, то треба нагородить другимъ собакою, такъ добримъ, якъ і тотъ былъ, і отприсягтися тому, кто убеть, что не з злости якої того собаку убилъ, или другую якую скотину; а если кому собака учинить шкоду, то есть укусить, то панъ того собаки, чтобъ не былъ, за собаку выновать...

Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права. — К., 1929. — С. 26–41

Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.

(Витяги)

Глава 1. О силе и важности прав малороссийских

Артикул 1

Права малороссийские от всепресветлейших всероссийских монархов здешнему народу подтвержденные, силу и важность имеют таковую, что оными как малороссияне, так и в Малой России всякие владельцы и иностранные жилци и приежжие судиться должны.

Пункт 1

Всякого чина и достоинства, не виключая никого, от вишних до нижних, духовнаго и мирского, воинскаго и гражданскаго, малороссийский обыватели и весь без изытия малороссийский же народ, по артикулам в сем праве написанным во всяких делах суд и росправу иметь и оному праву во всем послушны быть должны.

Пункт 2

Потомуж и те, кои хотя и нездешние жители, но какими ни есть именями владеють, и кои из иностранных в Малой России жителствуют, да и приежжие заграничные всякого звания люде, во всяких суду и росправе подлежащих делах, равно как бы здешние обыватели по сему ж праву судиться имеютъ.

Глава 2. О чести Божией

Артикул 1

О богопочитании всякому должном, и о казне богохульников

Пункт 1

Понеже Гдъ Бог своей не изреченной блгости создал человека по образу своему, и по своему же ко всем обще человеколюбию падших нас в праотцех наших возставить и дражайшою единородного Сна Своего, Христа Спасителя ншего кровию искупить блгоизволил, того ради надлежит всем обще людем, найпаче же каждому без изытия христианину, всегда и везде воздавать ему всевышнему Творцу и Искупителю нашему, должную честь и почитание таковое, какое толику всемогуществу и блгости его пристойно, не причитая ему того, чего причитать не надлежит, и не унимая того, чего унимать не достоин.

Пункт 2

А кто бы дерзнул от злобнаго и гордостнаго сердце своего противное что чести божией мерзостными своими устами произносит с явным бгохулением: или умалением всемогущества его, либо с неблгодарением блгости его ж божественныя, или Дела Божия охудать и его ж божественныя тайны и Стое Писание хулить и поносить, таковаго хулителя, кто бы он ни был, хотяб тое в трезвом уме либо и в пянстве учинил, везде ловить, арестовать и по истязанию и доказательствам жестокою казнить смертью: живого зжечь или, по рассмотрению дела о силе хулы его, на теле наказивать без пощады и шелмоват, в страхе протчим; дабы такия бгохуления в народе не происходили, найпаче же если бы где тот безумный бгохульник явился не признавающий быть Бга и промысла его (который безуми называются афеисти, то есть безбожники) и то бы как сам безбоязненно и упрямо произносил, так и других к тому безую внушением и учением своим склонял и повреждал, такога безбожника, по жестоком разными мученми истязании, живого зжечь без всякия пощады.

Глава 3. О высочайшей чести и власти монаршеской

Артикул 1

О прерогативе, то есть преимуществе высокомонаршего маестата или величества

Пункт 1

Понеже монарх или самодержец и правителствующий государь есть власть предержажая, то ест над всеми верховная, от единого всевышняго Бга определенная и учрежденная, того ради

уставы и указы его высокомонаршеския всем подданным содержать за право и оныя со всяким почитанием и повиновением исполнять должно, иный же никто, кроме его повеления, никаких законов вводить и прав уставлять не силен.

Артикул 2

О преступниках против маестата государева

Пункт 2

Если бы кто с ким согласие, или бунт, или злое умышление имел на здорове государево, хотя б тое злоумышлени охранением Бжиим в дело и не произошло, таковой преступник, по прямому доказательству, чести и живота лишен, а имение его взято быть на государя имеет.

Артикул 3

О женах, детех и имениях изменничих

Пункт 1

Сыны преступников противу монаршего маестата и изменников в летах совершенных, если подлинными доказательствами изобличены были б, что про оной на государя злый умысл или измену ведали а не донесли, чести и живота, как отци их, лишены быть имеют.

Пункт 2

А который сыны не были б совершенных лет, или хотяб были и совершенных, да об отческой измене не ведали, таковой чести и живота не лишаются.

Глава 5. О службе государевой военной и о порядке воинском

Артикул 1

О отправлении государевой воинской службы.

Пункт 1

Вси обще, звания шляхетского и воинского, чиновный, знатный також рядовыя люде, который в Малой Рссии живутъ и суть совершенных лет, маетности или грунта отеческие, матерние, за женоу доставшиися, купленные, выслуженные и каким-нибудь правилным образом нажитие имеют, потому ж и иноземци, кои в Малой России имение содержат и службу здешнюю приняли, обще с малороссиянами государеву воинскую службу отправлять должны.

Глава 10. О сговорах свадебных, о приданном и вене, о наследии мужа по жене и жены по мужу и о разводах

Артикул 1

О сговорах в супружество сынов и дочерей

Пункт 1

Сговор о супружестве, который многажды родители наместе сынов или дочерей своих делают, ежели доти возрастные, тогда ж, а маловозрастные, пришед в возраст, явственно на тое соизволят, или хотя и тихо, си есть, когда бы, будучи при сговоре оном, молчали и не противилися и пред самим венчанием на то ж согласовали, обязует их к супружеству.

Артикул 37

О разводах супружеских где быть должны

Пункт 1

Развод супружеский, для которых причин не бывает, должен быть по правам хрнстианским всякого звания и чина людем негде инде, токмо пред судом дховным.

Глава 20. О гвалтах или насилиях, о нападении, о убийстве, побои, увечче, ранах, разбои и безчестии, о казни и наказании о том преступивших, також о головщинах и платеже за голову, за увечче, за охромление и повреждение на составах, за побои, рани и безчестие шляхте или воинского звания и протчим людем

Артикул 1

О платеже за гвалт общесоседний и о умышленном нападении с намерением убить кого всмерть

Пункт 1

За каждый гвалт или насилие, от кого б кому ни учинилось, и правно было доведено, имеет быть плачено обидимому дванадцать рублей денег, кроме случаев особливо показанным в сем праве.

Артикул 5

О убийстве родителей от детей или детей от родителей

Пункт 2

Кто б отца или матер из гнева пхнул, побил, либо ранил или злословил, по челобитию и доказательству тех родителей, таковаго смертию казнить отсечением головы.

Глава 22. О грабежах, разных шкодах и за то о награждениях

Артикул 1

О неграбеже стада лошадей и другого скота и о спашах

Пункт 1

Никто чужого лошадейного и скотского всего стада за спаш занимать и грабить не должен, а кто б занял и пограбил и удержуя у себе целое стадо, из онаго одну или несколько лошадей, или иного скота уморил, либо присвоил, таковой тую одну из лошадей, либо из скота иного, сколько их будет, против цены как люди сведомые узнают, или примераясь цене, как с того стада лошади либо другой скот продаются, обидимому удвое, а сврх того и за самый грабеж три рубле заплатит имеет.

Артикул 2

Кто бы скотину чию убил или охромил

Пункт 1

Кто чию скотину нарочно и без всякой поричини убет, тот имеет за оную удвое против настоящей цены наградит, а когда бы не нарочно, но случаем оную скотину убил, то настоящею толко ценою уплатит.

Глава 23. О казни и наказании прелюбодеев, блудников, насилников жен и девиц, також мужеложников и скотоложников

Артикул 1

О прилюбодее и прилюбодейце

Прелюбодей есть всяк тот, который, имея законную жену свою с чужими мужатими, или хотя с безмужными женами, також и всякая жена, которая имея мужа законного, с чужими женатими мужами или хотя и з безженными телесно совокупляется, таковой или таковая если к толикому беззаконию допустятся и доподлинна изобличены будутъ, подлежат казни по нижеследующим артикулам.

Артикул 12

О насилии девицы или жены

Пункт 1

Кто бы девицу, вдову или жену мужною честною какава-нибудь звания знасилничал и оному насилнику в безчинии его каким-нибудь же образом советом или делом кто другой помошествовал, а тая б девица, вдова или жена в насилии том кричала и на тот крик збежались люде пред которыми бы насилова-

ная насилія своего знаки объявила и после позвав оного насилника и помощников его в суд того ж насилія вышепоказанными свидетелми доказана к тому ж и присягою своею и свидетелей ежели бы насилник и помощники в том сами не повинились тое подтвердила, то такового насилника и помощников его смертию казнить, награждение же за безчестие по званию насилуванной из имений его ж насилника и помощников его имеет быть уплачено.

Глава 24. О ворах и наказании и казни их, також и о протчем по делам татейным

Артикул 9

За какую покражу вора смертию казнить или не казнит

Пункт 1

Всякий вор на воровстве пойманный с поличным ли, или без поличного в суд приведенный, но правными доводами изобличенный, если покража явится ценою выше двадцати рублей, имеет быть повешен, а вещи покраденные, если на лице сищутся, возратить, а если не сищутся, то за оные и за убытки награждать истцу из имения того вора должно.

Пункт 5

Ежели который вор трикратно на воровстве хотя и малых вещей пойман, к суду представлен и доводами изобличен будет, такового смертию казнить, повесить, а за покражу и убытки истцу из имения его награждать.

Глава 25. О приводимых в суда по криминальным делам людех, кои по каким подозрителствам роспросу и мучению не подлежат, а кои подлежат; також о смертной эзекуции над виноватыми и о палаче или кате, и о содержании в судах книг, называемых черных и протестных

Артикул 1

Что имеет судиям в рассмотрении прежде роспроса и мучения опороченных и подозрителных людех

Всяким судиям ведать должно как тяжкий есть грех под видом права члвка неправедно погубить, или на здоровю изувечить, либо чести его лишить, и для того надлежит прилежно предразсуждать, кого и в каких делах опороченного либо оговоренного достойно взять в роспрос или на мучение, а кого от сего и освободить, ведая же над собою праведного судию всех

Бга и его страшнаго суда боясь, дабы невинная кровь от рук их не была взискана и отмщение Божие за неправость не последовало с великим разсуждением и опасением приступать должны к самому мучения делу (буди инако сему быть не возможно), се же дабы правильно исправлялись могло, имеют поступать по нижеследующим правным артикулам.

Хрестоматія з історії держави і права України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 205–210.

Уривок з універсалу гетьмана К. Розумовського про заборону перетворювати козаків у підданих (29 червня 1754 р.)

...Нам стало відомо, що полковники, полкова старшина, сотники і сотенні старшини малоросійських полків, незважаючи на численні заборонні височайші укази її імператорської величності, використовують козаків, як піших, так і кінних, для повсякденних робіт у своїх приватах, особливо в жнива під час косовиці, і обтяжують перевозом різних припасів з близьких і далеких місць, лісу для будування своїх домів і хуторів... Козаки розорені до краю і, залишаючи свої житла, змушені втікати за рубіж і в слобідські полки, внаслідок чого значно зменшилась кількість козаків у Малій Росії, що може привести до нечуваного безладдя і в кінці до викоринення козаків.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 502–503.

Універсал гетьмана К. Розумовського про обмеження права переходу селян на Лівобережній Україні (22 квітня 1760 р.)

...За поданим донесенням в нашу Генеральну військову канцелярію від Генерального військового суду представлено, що в цьому Генеральному суді заслухано дві справи, які проведено і вирішено у Миргородській полковій канцелярії за позовом колезького асесора грузинського князя Давида Церетелі, на колишнього його підданого хорольського жителя Данила Корабленка про відмову його (Корабленка) повернутися у володіння Церетелі і про інше, про що, між іншим, в рішенні Миргородсь-

кої канцелярії визнано, що Корабленка не слід звинувачувати як відповідача за те, що він не перейшов на попереднє місце проживання, оскільки, мовляв, за указом від 18 серпня 1749 року малоросійському народу дозволений перехід з місця на місце. Худобу ж, коней, овець і все рухоме і нерухоме майно, що було в Корабленка тоді, коли він покинув володіння позивача, повинен він, Корабленко, на основі права залишити за позивачем; а за розглядом, мовляв, Генерального суду, хоча на основі статуту книги, 12 розділу, 14 артикула сказано: утікачів з жінками і дітьми та їх пожитками віддавати поміщику, але на основі вищезгаданого указу малоросійським жителям дозволений перехід з місця на місце.

...Щоб запобігти недоїмкам, які зросли в указних консистентів, (щоб запобігти) кривдам володільцям та іншим людям, які (кривди) бувають від того, що піддані забирають нажите на їх (володільців) грунтах майно, а більше й самому посполитому народові, щоб даремно не розгублювати при переході нажитого на чужих грунтах майна, наказуємо: оголосити по всій Малій Росії, щоб посполитий народ при переході з одного володіння в інше не забирив нажитого ним на землях володільців майна і цим не завдавав збитків зазначеним володільцям. Так само і володільці, приймаючи до себе посполитих із чужих володінь, не приймали б майна, нажитого в іншому володінні, а хто буде в цьому викритий, в праві буде той володілець, від якого посполитий перейшов з нажитим майном до іншого володільця і там його прийнято без письмового дозволу, шукати від того володільця слушного вдоволення та винагороди в силу малоросійських прав, керуючись у малоросійських судах тими ж малоросійськими правами, які вказані в указі її імператорської величності про вільний перехід посполитих без всякого скасування.

...Що ж стосується панських слуг, особливо тих, що порушують малоросійські права, оскільки вони живуть в домах панів, деякі вільні, а інші прийняті з підданства у дворову службу, оскільки вони дуже бідні і сироти, і всі навчилися різних спеціальностей панським коштом, а потім, не бажаючи порядно жити, а вільні, не дослуживши умовленого терміну і вчинивши шкоду і злочинство своїм господарям, утікають крадькома і без відпустки пристають до інших поміщиків, які без жодного виду і паспортів, інколи ще і намовивши, приймають і утримують,

бо таким слугам без відпустки і письмових посвідчень відходити від своїх господарів і іншим їх приймати за тими ж малоросійськими правами забороняється.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 503–505.

Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 р.)

(Витяги)

Після все милостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо на шому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам...; малоросійських — генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг займати за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея — генерал-майорським, генерального писаря Туманського — чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола — полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу — підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському — три, до складу яких значаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям — першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудкам з бунчуковими другорядними, писарям земсь-

ким проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів — повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові...

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 532–533.

Таємна настанова Катерини II П. О. Румянцеву під час призначення його малоросійським генерал-губернатором (листопад 1764 р.)

(Витяг)

2. ...Тому належить вам уміло приглядатись до них (тамтешніх єпархіальних архієреїв) і до їх підлеглих, щоб різного роду хитруваннями заскнілого у них властолюбства не виходили поза належну їхньому санові межу, поширюючи іноді свою духовну владу над світською, іноді також розсіваючи серед простого і забобонного народу різні корисні для їхніх намірів, а загальному спокоєві шкідливі плевели під виглядом закону божого і благочестя, як про це згадується в духовному регламенті.

3. ... На початку таємної вам настанови між іншими непорядками що мають місце в Малій Росії, ми вже згадали, що від цієї такої обширної, багатолюдної і дуже багатой різними корисними плодами провінції в державну казну (про що мало хто може повірити) немає жодних прибутків. Це, проте, так правдиво, що, більше того, звідси відпускають туди по 48 тис. крб. Отже, було б і надалі безвідповідальним залишати її в такому безладді, тобто бути, як і раніше, для держави тягарем...

4. Через те, що для податків, які стягуються, не можна ні встановити міцної основи, ні виходити з відомої завжди суми,

доки будуть тривати згадані переходи землеробів з місця на місце, то належить вам докладати вашу велику старанність тамтешній народ усіма можливими способами привести до того, щоб зазначеним переходам було покладено край.

5. В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні. Тут, як і в інших справах, знайдете ви незліченні не порядки, які випливають із застарілої загальної не порядкованості і від зухвальства начальників, які віддають перевагу своїй власній користі перед користю народу і перед прямим служінням вітчизні...

За численністю не порядків, які вимагають виправлення і інших кращих запроваджень, уявляємо ми собі і ті турботи, яких вам буде коштувати виконання вашої посади, тим більше, що у всякій новій справі і за розбещених про те поняттях простого люду, а з боку чиновних людей — пристрасних і лукавих тлумачень, не завжди треба діяти силою довіреної вам влади, а більш різноманітними засобами ласки і поблажливості і, таким чином, залежно від справи, часу і людини уміло треба викручуватися. До цього треба додати, що в таких випадках треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 533–535.

Уривок з маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі

(3 серпня 1775 р.)

Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як над-

бання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії, вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати на них свавільно власні зимівники, більше того — виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього до 8 000 душ, включаючи сюди й тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорятися їх сваволі...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але і людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і завести у себе власне хліборобство, в чому й досягли багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську...

Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже із усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

Повідомляючи наших вірних і любих підданих про всі ці обставини, ми можемо одночасно їм оголосити, що немає тепер більше Запорозької Січі з її політичним спотворенням, значить, і козаків цього імені. Місця жител і тамтешні угіддя ми залишаємо, зараховуючи їх за здатністю до Новоросійської губернії. Доручаєм при

новому влаштуванні особливе опікунство заснованому там нашому урядові...

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 536–537.

Указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні (3 травня 1783 р.)

(Витяг)

I. 8. Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією...

II. ...Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких складалась колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського і Воронежського намісництв.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 507.

Зібрання малоросійських прав 1807 р.

(Витяги)

КНИГА I

Собрание Малороссийских прав касательно лиц по данным от присутствия комиссии оглавлениям

I. Глава 1. О рождении

§ 1. Права нерожденных суть равныя как и рожденнах детей в разсуждении наследия и участия в имении родительском; для сего требуется, чтобы отец в своем тестаменте, именуя детей своих, упомянул и о имеющем родиться.

III. Глава 3-я о возрастах

§ 1. Мужеский пол до осьмнадцати, а женский до тринадцати лет считаются несовершеннолетними, и в случае смерти родителей, состоят в опеке, с их имением, а достигшие тех лет возраста, выходят из опеки и вступают во владение имением.

§ 2-й. Девица в 13-ть лет возраста может ити замуж.

IV. Глава о физической и нравственной способности

§ 1-й. Мужеский пол до осьмнадцати, а женский до тринадцати лет своего возраста, не может ничего отдать кому-либо по тестаменту.

§ 3-й. Безумные не могут делать тестамента или завещания, а могут делать, когда прийти в полный разум.

§ 5. Безумный не может быть свидетелем.

V. Глава о браке

§ 1. Супружеский чин между всеми чинами на свете первое место имеет, и столько смертному безсмертне приносит, как Адам и ныне в племени своем живет и чрез потомство, которое супружества происходит род человеческий вечно пребывает. Сей чин особливейше есть почтенный во-первых потому, что он от всех чинов начальнейший, ибо начался вдруг с натурою, и между первобытными людьми постановлен; во-вторых, что он есть святой по закону Божию, и по многим особым добродетелям, который в себе имеет, а особливо содержит в себе три добродетели духовныя, веру, надежду, любовь...

§ 8. Вольно всякому жениться столько раз, сколько пожелает, пока без жены быть не может или не похочет, хотя бы и три или четыре жены его умерли; равно и жене свободно по смерти мужей своих ити за иного, и как с первым так и с последними дети родить, которые в имениях родителей своих без сомнения наследствовать будут.

§ 149. Кто при жене своей живой женится на другой, тот равно и жена, которая бы, ведая о другой жене его живой, в супружество с ним вступила, подлежат смертной казни.

VI. Глава о детях

§ 1. О том, что кто есть которой матери сыном, вольно доказывать свидетельми то есть женами, которые при том были, ибо мать всегда известна есть; в чем обще бывает вера дана словам отца и матери, когда кого они сыном назвать, и любовь отческую ему показывают, ибо таким сильным обстоятельствам надлежит сперва верить, пока что противное тому не явиться.

§ 5. Родителей кормить должны сыны и дочери, как не отделенные, так и отделенные.

§ 69. Усыновление есть выбор правный или судебный для утешения тех, которые детей не имеют, усыновлять же может

старейший младшего, младший же старейшего не может. Усыновлять может имеющий и не имеющий детей, но чтобы усыновляющий был вольный.

VIII. Глава об опеке

§ 1. Дети несовершеннолетние то есть: мужеский пол до 18-ти а женский до 13-ти лет своего возраста, должны быть по смерти своих родителей в опеке, дабы родительское имение движимое и недвижимое не было растеряно или не приведено в упадок.

§ 15. Опекуны должны быть не иностранцы, но туземные уроженцы. Люди добрые, благочистивые, не расточительные, в том же повете где опеку содержать будут, хорошо поместные, а хотя бы он был и родственник, то так же хорошо поместный быть должен, кроме тех, которых отец завещанием назначил.

КНИГА II

Выписка

из прав, в Малороссии употребляемых, учиненных
по руководству на II-е отделение о деяниях

XI. О договорах

§ 1. Предмет договоров заключается в свободной каждого воле распоряжаться вечно по своему изволению собственным имением.

XII. Выписка из прав в Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на статью: о не позволенных деяниях, и о проистекающих из того правах и обязанностях

§ 21. Когда кто рубит чужое дерево, чужую траву косит, или в чужих водах рыбу ловит, тот должен заплатить штраф три шеляга и убыток наградить по правам.

§ 95. Не должно там собак держать, где люди обыкновенно ходят, если кто же учинил, и собака кусает человека вольного, тот штрафу подлежит по рассмотрению судьи, а в иных вещах убыток вдвое наградить должен.

§ 109. Кто бы шляхтича убил в смерть, или каким образом умертвил, и в том правильно был бы обличен, с такового сверх казни, взыскать поголовных за убитого денег сто кон грошей.

§ 110. Взыскание поголовных денег за убитых положено по званиям...

§ 116. Если бы кто обе руки, ноги, и оба уха, отсек, или оба глаза выколлот, или выбил, тот по суду будучи обличенный таким же образом и на тех же членах казнен быть, и число денег по вышеписанному в награждение заплатить должен, буди же палец, или несколько оных от руки или ноги отрубил, то и за оные равномерное наказание понести должен; а денежное награждение за всякий палец отрубленный по двадцати коп грошей.

§ 164. Если кто лавнику, сидящему в суде, слово какое непригожее скажет, а лавник то свидетельством других товарищей своих двух или трех человек веры достойных, которые при том были и укоризну слышали, докажет, тогда обругавший лавника по важности обиды и безчестия наградить, а судьи штраф заплатить должен будет.

КНИГА III

Виписка из прав в Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на III-е отделение в вещах или имениях

XVII. Глава о звериной ловле

§ 110. Дикие звери, птицы, рыбы и прочие что на земле и в воде водятся, бывают тотчас по праву всенародному собственными того, кто их поймает; ибо что прежде не было ничье по самой природе, то собственным будет того, кто наперед его изловит.

XXII. Глава о наследстве

§ 193. По смерти отца и матери дети их, сыны и дочери, не могут быть удалены от имений отческих и материнских, но они, или наследники их имеют получить все те имения в свое владение и полезное для себя распоряжение на вечные времена.

КНИГА IV

Собрание Малороссийских прав отделения III-го о вещах

XXVI. Глава о купчих крепостях или о купле и продаже

§ 329. Всякому вольно имения свои отческая, материнская, выслуженная, купленные и какимь-либо образом нажитыя, и названные, продать.

XXX. Глава о договоре при отдаче собственности под сохранение

§ 443. Поручаемые под сохранение вещи должно принимать и хранить явленно, дабы избежать порицания воровством.

XXXIII. Глава о договоре между господином и слугою касательно найма и платы

§ 531. Нанимающий слугу или служанку для работы, ежели в городе, то должен в цеху, а ежели в местечке или другом селении, то в том уряде, в ведомстве которого он нанимающий пребывает, объявить о нанимаемом, и дать записать в урядовый реестр.

КНИГА V

Собрание прав, действующих в Малороссии отделения III-го
о вещах с 21-ой по 30-ую главу

XXXVII. О общей собственности вообще

§ 618. Участники в общей собственности охраняют ее все совместно и все получают равную часть прибылей, разделяя между собой и убытки. Следственно каждый имеет равные на общую собственность право.

ХЫII. Глава о ссуде и праве пользоваться чужим имением

§ 759. Право на чужую вещь посредством ссуды приобретает-ся по взаимному согласию или договору как требующаго ссуды, так и ссужающаго.

§ 769. Полученную в ссуду вещь не можно употреблять ина-ко, кроме так, как она вверена. В противном же случае должно заплатить за ей.

Хрестоматія з історії держави і права України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 222–226.

Положення про євреїв (13 квітня 1835 р.)

(Витяги)

Глава 1. Положения общие

§ 1. Евреи, состоящие в подданстве России, подлежат общим законам во всех тех случаях, о коих в сем положении не постановлено особых правил.

§ 3. Евреям дозволяется постоянное жительство:

I. В губерниях: 1) Гродненской. 2) Виленской. 3) Волынской. 4) Подольской. 5) Минской. 6) Екатеринославской.

II. В областях: 7) Бессарабской. 8) Белостокской.

§ 4. Сверх губерний и областей, в предыдущем § означенных, дозволяется евреям постоянное жительство с ограничениями, ниже сего изложенными: 1) В губернии Киевской, кроме губер-

ского города Киева. 2) В губернии Херсонской, кроме города Николаева. 3) В губернии Таврической, кроме города Севастополя. 4) и 5) В губерниях: Могилевской и Витебской, кроме селений. 6) и 7) В губерниях Черниговской и Полтавской, кроме казенных и казачих селений, из коих совершилась уже высылка евреев...

Хрестоматія з історії держави і права України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 226–227.

Звід законів цивільних

(Витяги)

Книга первая

о правах и обязанностях семейственных

Ст. 1. Лица православного исповедания всех без различия состояний могут вступать между собою в брак, не испрашивая на сие ни особаго от правительства дозволения, ни увольнения от сословий и обществ, к коим они принадлежат(а). На сем же основании допускается брак иностранца Православнаго исповедания с Российскою подданою того же исповедания (б). Общее правило, в сей статье изложенное, подлежит ограничениям и изъятиям, в нижеследующих статьях постановленным.

2. Монашествующим и посвященным в Иерейский или Дияконский сан, доколе они в сем сани пребывают, брак вовсе запрещается на основании церковных постановлений.

3. Запрещается вступать в брак лицам мужескаго пола ранее восемнадцати, а женскаго шестнадцати лет от рождения.

4. Запрещается вступать в брак лицу, имеющему более восьми-десяти лет от роду.

5. Запрещается вступать в брак с безумными и сумасшедшими.

6. Запрещается вступать в брак без дозволения родителей, опекунов или попечителей.

12. Запрещается помещичьим крестьянам и дворовым людям вступать в брак без дозволения их владельца. Крепостные люди принадлежащие к семействам, отыскивающим свободы, но еще неполучившие оной, подлежат сему же правилу (а).

22. Желаящий вступить в брак должен уведомить священника своего прихода письменно или словесно об имени своем,

прозвании и чине или состоянии, равно как и об имени, прозвании и состоянии невесты.

31. Главным доказательством брачного союза суть приходския (метрические) книги.

34. Брак прекращается сам собою смертью одного из супругов; он может быть расторгает:

1) По просьбам, в случаях ссылки одного из супругов в каторжную работу или на поселение, по суду, за преступление.

2) По просьбам, в случаях безвестного отсутствия.

3) По иску о разводе.

103. Муж сообщает жене своей, если она по роду принадлежит к состоянию низшему, все права и преимущества, сопряженные с его состоянием, чином или званием.

104. Жена именуется по званию мужа, и не теряет права сего и тогда, когда он за преступление лишен будет прав своего состояния.

106. Супруги обязаны жить вместе (а). Посему: 1) Строго воспрещаются всякие акты, клонящиеся к самовольному разлучению супругов (б). 2) При переселении, при поступлении на службу, или при иной перемене постоянного жительства мужа, жена должна следовать за ним, кроме случая ссылки в каторжную работу или на поселение, относительно которой постановлены ниже особые правила (в). При передаче крепостного права от одного владельца другому жена от мужа и муж от жены не разлучаются (г).

108. Муж обязан любить свою жену как собственное свое тело, жить с нею в согласии, уважать, защищать, извинять ее недостатки и облегчать ее немощи. Он обязан доставлять жене пропитание и содержание по состоянию и возможности своей.

109. Жена обязана повиноваться мужу своему, как главе семейства; пребывать к нему в любви, почтении и в неограниченном послушании, оказывать ему всякое угождение и привязанность, как хозяйка дома.

110. Жена обязана преимущественным повиновением воле своего супруга, хотя притом и не освобождается от обязанностей в отношении к ее родителям.

111. Браком не составляется общего владения в имуществе супругов каждый из них может иметь и вновь приобретать отдельную свою собственность.

120. В губерниях Черниговской и Полтавской, признание брака недействительным, а равно и разлучение супругов по определению духовного суда, имеют следующие последствия в отношении к их имуществу: а) если муж признан виновным, то обязан возвратить жене ея приданое, и жена сверх того удерживает в пожизненном владении имущество мужа, служившее приданому обеспечением; б) когдаж судом обвинена жена, то лишается приданого и не может отыскивать онаго из имущества своего мужа; в) если никто из супругов не признан виновным, а брак их, по какой-либо причине, объявлен недействительным, то имущества их обращаются в то положение, в коем были до брака; г) если при расторжении брака, заключеннаго в запрещенных степенях родства или свойства, оба супруга будут изобличены в знании о существовавшем сему браку препятствии, и потому признаны виновными, то лишаются права распоряжаться своим имуществом, которое переходит или к детям их от прежняго законнаго брака, или в случае неимения таких детей, к ближайшим их родственникам, с тем однакож, что бы лишенным имущества, от получивших оное, доставляемо было содержание, сообразное с их состоянием и доходами имения.

Книга вторая

о порядке приобретения и укрепления прав
на имущество вообще

352. Имущества суть недвижимыя или движимыя.

353. Недвижимыми имуществами признаются по закону земли и всякия угодья, деревни, дома, заводы, фабрики, лавки, всякия строения и пустыя дворовыя места.

388. Кто, быв первым приобретателем имущества, по законному укреплению его в частную принадлежность, получил власть, в порядке, гражданскими законами установленном, исключительно и независимо от лица посторонняго владеть, пользоваться и распоряжаться оным вечно и потомственно, доколе не передаст сей власти другому, или кому власть сия от перваго ея приобретателя дошла непосредственно или чрез последующия законныя передачи и укрепления: тот имеет на сие имущество право собственности (а).

562. Верховное обладание государственными имуществами принадлежит единственно самодержавной власти Императорскаго Величества.

563. Обладание удельными имуществами принадлежит единственно членам Императорского Дома.

564. Все прочия права на имущества, по различию самых имуществ и в пределах, законом определенных, могут приобретать:

- 1) Члены Императорского Дома.
- 2) Дворцовыя управления.
- 3) Казна.
- 4) Дворянския, городския и сельския общества.
- 5) Ипархиальныя начальства, монастыри и церкви.
- 6) Кредитныя установления
- 7) Богоугодныя заведения.
- 8) Ученыя и учебныя заведения.
- 9) Частныя лица.
- 10) Сословия лиц, как то: товарищества, компании, конкурсы.

Книга четвертая

о обязательствах по договорам

1280. Договор составляется по взаимному согласию договаривающихся лиц (а). Предметом его могут быть или имущества, или действия лиц, цель его должна быть непротивна законам, благочинию и общественному порядку (б).

1282. Договаривающимся сторонам оставляется на волю включить в договор по обоюдному согласию и по их усмотрению всякия условия, законам непротивныя, как то: условия о сроке, о платеже, о неустойке, о обеспечениях и тому подобныя.

1305. Договоры и обязательства по обоюдному согласию могут быть укрепляемы и обезпечиваемы: 1) поручительством; 2) условием неустойки; 3) залогом имуществ недвижимых; 4) залогом имуществ движимых.

Книга шестая

о судопроизводстве

2172. Судопроизводство есть или вотчинное, или исковое.

2173. К вотчинному судопроизводству принадлежат:

- 1) Споры о праве собственности на земли.
- 2) Споры о деревнях.
- 3) Споры о дворовых людях и крестьянах мужескаго и женскаго пола без земли.

4) Споры о городских и подгородных дворах, мызах, садах, рыбных ловлях, мельницах и всяком недвижимом имуществе.

5) Споры о праве собственности на движимыя имущества.

2174. К исковому судопроизводству принадлежат:

1) Все споры по неисполненным договорам и обязательствам.

2) Споры по взысканиям за нарушение прав обидами, ущербами, убытками и самоуправным завладением.

Хрестоматія з історії держави і права України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 227–230.

Маніфест про звільнення селян (19 лютого 1861 р.)

(Витяги)

Божою милістю

Ми, Олександр Другий, імператор і самодержець всеросійський, цар польський, великий князь Фінляндський, та інший, та інший, та інший, об'являємо всім нашим вірнопідданним 19 лютого 1861 року

Божим провидінням і священним законом престолонаслідування будучи призваним на прабатьківський всеросійський престол, у відповідності з цим покликанням ми сердечно обіцяємо обіймати нашу царською любов'ю і опікою усіх наших вірнопідданих усякого звання і стану, від благородно володіючого мечем на захист Вітчизни до скромно працюючого ремесленним зряддям, від відбуваючого вищу службу державну до проводячого на полі борозну сохою або плугом.

Вникаючи в положення звань і станів в складі держави, ми угледіли, що державне законодавство, упорядковуючи вищий і середній стани, визначаючи їх обов'язки, права та переваги, не досягло рівномірної діяльності по відношенню до людей кріпосних, так названих тому, що вони частково старими законами, частково звичаєм потомственно закріплені під владою поміщиків, на яких разом з тим лежить обов'язок влаштовувати їхній добробут. Права поміщиків були донині широкі і не визначені з чіткістю законом, місце якого заступали перекази, звичаї та добра воля поміщиків. В кращих випадках із цього виникали добрі патріархальні відносини щирого правдивого піклування і благодійності

поміщика та добродушної покори селян. Але при зменшенні моральної простоти, при збільшенні різноманітності відносин, при зменшенні безпосередніх батьківських відносин поміщиків до селян, при отриманні інколи поміщицьких прав людьми, шукаючими лише власної вигоди, добрі відносини послаблювалися і відкривався шлях до свавілля, тяжкого для селян і несприятливого для їх добробуту, на що селяни відповідали застоєм в покращенні власного побуту...

В силу зазначених нових положень, кріпосні люди отримують в свій час повні права вільних сільських обивателів.

Поміщики, зберігаючи право власності на всі землі, які їм належать, надають селянам за встановлені повинності в постійне користування садибну їх осідлість і крім того, для забезпечення побуту їх і виконання обов'язків їх перед урядом — визначену в положеннях кількість польової землі та інших угідь.

Користуючись цим поземельним наділом, селяни за це зобов'язані виконувати на користь поміщиків визначені в положенні повинності. В цьому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасовозобов'язаними.

Разом з тим їм надається право викуповувати садибну їх осідлість, а зі згоди поміщиків вони можуть набувати у власність польові землі та інші угіддя, відведені їм в постійне користування. З таким набуттям у власність відповідної кількості землі селяни звільняються від обов'язків до поміщиків по викупленій землі і набудуть рішучого стану вільних селян-власників.

Особливим положенням про дворових людей визначається для них перехідний стан, пристосований до їх занять і потреб; по закінченню дворічного строку з дня видання цього положення вони одержать повне звільнення і термінові пільги.

На цих головних умовах складеними положеннями визначається майбутній устрій селян і дворових людей, встановлюється порядок суспільного селянського управління і вказуються докладно даровані селянам і дворовим людям права і покладені на них обов'язки по відношенню до уряду і до поміщиків.

Хоча ці положення, загальні, місцеві і особливі додаткові правила для деяких особливих місцевостей, для маєтків дрібних володарів і для селян, які працюють на поміщицьких фабриках і заводах, по можливості пристосовані до місцевих господарських

умов і звичаїв, між іншим, щоб зберегти звичаєвий порядок там, де він являє собою обопільні вигоди, ми надаємо поміщикам можливість робити з селянами добровільні угоди та заключати умови про розмір поземельного наділу селян і про слідуючі за цим повинності з додержанням правил, які видані для оберігання непорушності таких угод.

Як новий устрій, по неминучій багатоскладності вимагаючих цим змін, не може бути вироблено зненацька, а потрібно буде для цього час, приблизно не менше двох років, то на протязі цього часу для запобігання плутанини і для додержання суспільної та особистої користі існуючий до цього часу в поміщицьких маєтках порядок повинен бути збережений доти, поки, по здійсненні належних приготувань відкрито буде новий порядок.

Для правильного досягнення цього ми визнали за благо поведіти:

1. Відкрити в кожній губернії губернське по селянським справам присутствіє, якому ввіряється вище завідування справами селянських спільностей, утворених на поміщицьких землях.

2. Для розгляду на місцях непорозумінь і спорів, які можуть виникнути при виконанні нових положень, призначити в повітах мирових посередників і утворити з них повітові мирові з'їзди.

3. Потім утворити в поміщицьких маєтках мирські управління, для чого, залишаючи сільські спільноти в теперішньому їх складі, відкрити в значних поселеннях волосні управління, а малі сільські спільноти з'єднати в одне волосне управління.

4. Скласти, перевірити і затвердити по кожній сільській спільності або маєтку статутну грамоту, в якій буде вираховано на основі місцевого положення кількість землі, яка надається селянам в постійне користування, і розмір повинностей, які припали з них на користь поміщика як на землю, так і на інші від нього вигоди.

5. Ці статутні грамоти вводити в дію по мірі затвердження їх для кожного маєтку, а остаточно по всіх маєтках ввести в дію протягом двох років з дня видання цього маніфесту.

6. До закінчення цього строку селянам і дворовим людям перебувати в попередній покорі поміщикам і бездоганно виконувати попередні їх обов'язки.

7. Поміщикам зберегти нагляд за порядком в їх маєтках, з правом суду і розправи, до утворення волостей і відкриття волосних судів.

...Для зручнішого приведення в дію тих угод між власниками та селянами, по яких вони будуть набувати у власність разом з садибами і польові угіддя, від уряду буде надана допомога на базі особливих правил видачею позик і переведенням боргів, які лежать на маєтках.

Покладаємося на здоровий глузд нашого народу.

І тепер з надією чекаємо, що кріпосні люди при новому майбутньому зрозуміють і з вдячністю приймуть важливе пожертвування, зроблене благородним дворянством для покращення їх побуту.

Вони зрозуміють, що одержавши для себе більш міцну основу власності і велику волю розпоряджатися своїм господарством, вони стають зобов'язаними перед суспільством і перед самими собою благодійність нового закону доповнити вірним, благонамірним і старанним застосуванням для справи подарованих їм прав.

Найблагородніший закон не може людей зробити благополучними, якщо вони не захочуть самі влаштувати свій добробут під захистом закону. Добробут набувається і збільшується не інакше як неослабною працею, розсудливим застосуванням сил і засобів, суворою бережливістю і взагалі чесним у страсі Божою життям.

Історія держави і права України: Хрестоматія. — К., 1996. — С. 182–187.

Про заборону української мови

*Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва
від 18 липня 1863 р.*

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які

прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти, видавати книги для початкового читання, букварів, граматик, географій і т.д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особливій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Немало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне надалі, до погодження з міністром народної освіти, оберпрокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на височайший государя

імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення.

Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1961. — Т. 2. — С. 275–276

Маніфест про удосконалення державного порядку (17 жовтня 1905 р.)

(Витяги)

...Повелев надлежащим властям принять меры к устранению прямых проявлений беспорядка...

На обязанность Правительства возлагаем Мы выполнение непоклонной Нашей воли:

1) Даровать населению незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов.

2) Не останавливая предназначенных выборов в Государственную Думу, привлечь теперь же к участию в Думе, в меру возможности... те классы населения, которые ныне совсем лишены избирательных прав...

3) Установить, как незыблемое правило, чтобы никакой закон не мог воспринять силу без одобрения Государственной Думы и чтобы выбранным от народа обеспечена была возможность действительного участия в надзоре за закономерностью действий поставленных от нас властей.

Хрестоматія з історії держави і права України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 296.

Столипінський указ від 9 листопада 1906 р. про доповнення деяких постанов діючого закону в питаннях селянського землеволодіння і землекористування

(Витяги)

Маніфестом нашим від 3 листопада 1905 р. викупні платежі, що збирали з селян за надільні землі, скасовуються з 1 січня 1907 р. З цього часу зазначені землі звільняються від обмежень,

які лежали на них; в силу викупного боргу селяни дістають право вільного виходу з общини, з закріпленням у власність окремих домохазяїв ділянок, які переходять до приватного володіння, з громадського наділу...

1. Кожний домохазяїн, що володіє надільною землею за общинним правом, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в приватну власність частини, яка належить йому, з визначеної землі.

2. У громадах, в яких не було загальних переділів протягом 24 років, що передували заяві окремих домохазяїв про бажання перейти від общинного володіння до приватного, за кожним таким домохазяїном закріплюється, як особиста власність, крім садибної ділянки, всі ділянки общинної землі, що перебували в його постійному (не орендному) користуванні.

3. У громадах, в яких протягом 24 років, що передували заяві окремих домохазяїв про бажання перейти від общинного володіння до приватного, були загальні переділи, за кожним домохазяїном, що зробив таку заяву, закріплюються в приватну власність, крім садибної ділянки, всі ті ділянки общинної землі, які надані йому громадою в постійне, аж до наступного загального переділу, користування. Але якщо у постійному користуванні бажуючого перейти до приватного володіння домохазяїна є землі більше, ніж належало б на його долю, на основі останньої розверстки, по кількості розкладкових одиниць в його родині до часу згаданої заяви, то за ним закріплюється в приватну власність та кількість землі, яка належала йому по згаданому розрахунку. За цим надлишок, що виявився, закріплюється в особисту власність лише при умові сплати громаді його вартості, яка визначається первісною середньою викупною ціною за десятину наданих у наділ громаді угідь, що обкладаються викупними платежами. В противному разі весь означений надлишок переходить в розпорядження громади.

4. Домохазяї, за якими закріплені в приватну власність ділянки общинної землі..., зберігають за собою право користуватися в незмінній частині тими сіножатями, лісними та іншими угіддями, які надаються на спеціальних підставах (наприклад, за типами ґрунту, або окремо від угідь, що переділялися під час загальних переділів та на інших підставах і т.п.), а також право участі в користуванні на прийнятих в громаді підставах, угіддями, що

не переділялися, а саме: громадською садибною землею, вигонами, пасовищами, оброчними статтями та ін.

5. Постійні частки в угіддях, що переділялися на особливих підставах, визначаються у тому розмірі, в якому домохазяї, які висловили бажання перейти від общинного володіння до приватного, користуються зазначеними угіддями до часу подання такої заяви.

6. Вимоги про закріплення в приватну власність частини з общинної землі ставляться через сільського старосту громаді, яка за ухвалою, прийнятою більшістю голосів, зобов'язана у місячний термін з дня подання заяви вказати ділянки, що переходять на підставі статей 2 та 3 у приватне володіння домохазяїна, а в деяких випадках визначається розмір належної з нього доплати (ст. 3) і постійна його частина в угіддях... Якщо протягом зазначеного терміну громада такої ухвали не прийме, то на клопотання домохазяїна, що подав згадану заяву, всі зазначені дії виконуються на місці земським начальником, який розбирає по суті всі ті суперечки, що виникли, і оголошує з приводу цього своє рішення...

11. В тих випадках, коли домохазяї, в приватну власність яких закріплені ділянки надільної землі, або громада забажає відмежувати ці ділянки в натурі і нанести їх на план, роботи по відмежуванню і складанню планів можуть бути виконані як урядовими, так і приватними землемірами за рахунок сторони, яка визнала необхідним зробити відмежування.

12. Кожний домохазяїн, за яким закріплені ділянки надільної землі..., має право в будь-який час зажадати, щоб громада виділила йому замість цих ділянок відповідну ділянку, по можливості, в одному місці.

13. У тих випадках, коли вимога про виділення в одному місці не збігається із загальним переділом, виділ же виявляється незручним або неможливим, громаді надається право задовольнити хазяїна, що бажає виділитися, грошима за взаємною з ним згодою...

З свого боку домохазяїн, що бажає виділитися, якщо знайде визначену судом суму для себе невігідною, може відмовитися від одержання грошей і продовжувати володіти закріпленими в його власність ділянками у попередніх межах.

14. Під час загальних переділів виділ в одному місці ділянок домохазяям, що заявили бажання перейти до приватного володіння до вступу в законну силу вироку про переділ, або, які раніше закріпили за собою ділянки наділеної землі в порядку, встановленому статтями 1–11 цих правил, обов'язковий на вимогу як цих домохазяїв, так і громади, без права задовольняти грошима того, хто виділяється...

16. Домохазяї, що перейшли від обцинного володіння до приватного, а також їх спадкоємці користуються закріпленими в їх приватну власність, на підставі цих правил, ділянками до виділення їх в одному місці, на однакових правах з власниками подвірних ділянок. За спадкоємцями зберігається також право на участь в користуванні як угіддями, що переділяються на особливих підставах в тій мірі, в якій це право надано першим власникам ділянок, так і угіддями, що не переділяються, на прийнятих у суспільстві підставах...

...Закріплюються в приватну власність і виділяються ділянки, достроково викуплені...

18. Дія цих правил поширюється на селян всіх найменувань, причому закріплення в приватну власність окремих домохазяїв ділянок з обцинної землі до звільнення її від викупного боргу допускається при умові сплати частини цього боргу, що падає на закріплені ділянки...

Хрестоматія з історії держави і права України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 312–315.

Маніфест про розпуск Державної Думи, про час скликання нової Думи та про зміни порядку виборів до Державної Думи (3 червня 1907 р.)

(Витяги)

...Значительная часть состава второй Государственной Думы не оправдала ожиданий наших. Не с чистым сердцем, не с желанием укрепить Россию и улучшить ее строй, приступили многие из присланных от населения лиц к работе, а с явным стремлением увеличить смуту и способствовать разложению Государства.

Деятельность этих лиц в Государственной Думе послужила непреодолимым препятствием к плодотворной работе. В среду самой Думы внесен был дух вражды, помешавшей сплотиться достаточному числу Членов ее, желавших работать на пользу родной земли.

По этой причине выработанные Правительством Нашим обширные мероприятия Государственная Дума или не подвергала вовсе рассмотрению, или замедляла обсуждением или отвергла, не остановившись даже перед отклонением законов, каравших открытое восхваление преступлений и сугубо наказывавших сеятелей смуты в войсках. Уклонившись от обсуждения убийств и насилий, Государственная Дума не оказала в деле водворения порядка нравственного содействия Правительству, и Россия продолжает переживать позор преступного лихолетия.

Медлительное рассмотрение Государственной Думой Росписи Государственной вызвало затруднение в своевременном удовлетворении многих насущных потребностей народных.

Право запросов Правительству значительная часть Думы превратила в способ борьбы с Правительством и возбуждения недоверия к нему в широких слоях населения.

Наконец свершилось деяние, неслыханное в летописях истории. Судебной властью был раскрыт заговор целой части Государственной Думы против Государства и Царской Власти. Когда же Правительство Наше потребовало временного, до окончания суда, устранения обвиняемых в преступлении этом пятидесяти пяти Членов Думы и заключения наиболее уличаемых из них под стражу, то Государственная Дума не исполнила немедленного законного требования властей, не допуская никакого отлагательства.

Все это побудило Нас указом, данным Правительствующему Сенату 3 сего Июня, Государственную Думу второго созыва распустить, определив срок созыва новой Думы на 1 Ноября сего 1907 года.

Созданная для укрепления Государства Российского, Государственная Дума должна быть русскою и по духу.

Иные народности, входящие в состав Державы Нашей, должны иметь в Государственной Думе представителей нужд своих, но не должны и не будут являться в числе, дающем им возможность быть вершителями вопросов чисто русских.

В тех же окраинах Государства, где население не достигло достаточного развития гражданственности, выборы в Государственную Думу должны быть временно приостановлены.

Все эти изменения в порядке выборов не могут быть проведены обычным законодательным путем через ту Государственную Думу, состав коей признан Нами неудовлетворительным, вследствие несовершенства самого способа избрания ее Членов. Только Власть, даровавшей первый избирательный закон, исторической Властью Русского Царя, довлеет право отменить оный и заменить его новым...

Хрестоматія з історії держави і права України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 315–316.

Положення про вибори до Державної думи (3 червня 1907 р.)

(Витяги)

Глава первая

Общие положения

Ст. 1. Выборы в Государственную Думу производятся: 1) по губерниям и областям, указанным в статьях 2-4 сего Положения и 2) по городам: С.-Петербургу и Москве, а также Варшаве, Киеву, Лодзи, Одессе и Риге.

Ст. 2. Выборы в Государственную Думу от губерний, управляемых по Общему Учреждению, а равно от Губернии Тобольской и Томской, от области Войска донского и от городов: С.-Петербурга, Москвы, Киева, Одессы и Риги производятся на основаниях, указанных в статьях 6 и следующих сего Положения...

Ст. 6. Избрание Членов Государственной Думы по губерниям и областям (ст. 1, п. 1) производится Губернским Избирательным Собранием. Собрание это образуется под председательством Губернского Предводителя дворянства или лица, его заменяющего, из выборщиков, избираемых в каждом уезде: 1) съездом землевладельцев; 2) первым съездом городских избирателей; 3) вторым съездом городских избирателей; 4) съездом уполномоченных от волостей и 5) съездом уполномоченных от казачьих станиц в губерниях, где таковые имеются. Сверх того, в губерниях, указанных в расписании, приложенном в статье 8, в избрании Членов Государственной Думы, в составе Губернского

Избирательного Собрания участвуют выборщики, избираемые губернскими съездами уполномоченных от рабочих в предприятиях фабрично-заводской и горно-заводской промышленности.

Ст. 7. Избрание Членов Государственной Думы от указанных в статье 2 городов производится посредством прямой подачи голосов.

Ст. 9. В выборах не участвуют: 1) лица женского пола; 2) лица моложе двадцати пяти лет; 3) обучающиеся в учебных заведениях; 4) воинские чины армии и флота, состоящие на действительной военной службе; 5) бродячие инородцы и 6) иностранные подданные.

Ст. 10. Кроме указанных в предшедшей статье (9) лиц, в выборах не участвуют также: 1) подвергшиеся суду за преступные деяния, влекущие за собой лишение или ограничение прав состояния, либо исключение из службы, а равно за кражу, мошенничество, присвоение вверенного имущества, укрывательства похищенного, покупку и принятие в заклад заведомо краденного или когда они судебными приговорами не оправданы, хотя бы после состоявшегося осуждения они и были освобождены от наказания за давностью, примирением, силою Всемилостивейшего Манифеста или особого Высочайшего повеления; 2) отрешенные по судебным приговорам от должности — в течение трех лет со времени отрешения, хотя бы они и были освобождены от сего наказания за давностью, силою Всемилостивейшего Манифеста или особого Высочайшего повеления; 3) состоящие под следствием или судом по обвинениям в преступных деяниях, означенных в пункте 1 сей статьи или влекущих за собою отрешение от должности; 4) подвергшиеся несостоятельности впредь до определения свойства ее; 5) состоящие под опекой; 6) несостоятельные, о которых дела сего рода приведены уже к окончанию, кроме тех, несостоятельность коих признана несчастною; 7) лишенные духовного сана или звания за пороки или же исключенные из среды общества и дворянских Собраний по приговорам тех сословий, к которым они принадлежат; и 8) осужденные за уклонение от воинской повинности.

Ст. 11. Не принимают участия в выборах: 1) Губернаторы и Вице-Губернаторы, а равно Градоначальники и их Помощники — в пределах подведомственных им местностей, 2) лица, занима-

ющие полицейские должности — в губернии, области или городе, по коим производятся выборы.

Ст. 12. Никто не может иметь на выборах более одного голоса. Каждый избиратель может осуществлять свое право на участие в выборах лишь в одном съезде... или разряде... избирателей. Лица, владеющие избирательными цензами в пределах двух или более уездов или городов, указанных в статье 2, осуществляют свое право на участие в выборах в съезде или разряде, ими избранном...

Ст. 13. Лица, владеющие недвижимым имуществом, в том числе и лица, указанные в пункте 4 статьи 9 сего Положения, могут предоставлять свои цензы по недвижимому имуществу для участия в выборах своим сыновьям.

Ст. 14. Лица женского пола могут предоставлять свои цензы по недвижимому имуществу для участия в выборах, своим мужьям и сыновьям.

Ст. 16. Если несколько лиц имеют недвижимое имущество в общем нераздельном владении, то каждое из них считается владельцем причитающейся на его долю части имущества и согласно сему пользуется правом голоса на выборах.

Ст. 20. Преступные деяния, совершенные при производстве выборов в Государственную Думу, подлежат преследованию и наказанию на основании Именного Высочайшего указа 8 Марта 1906 года...

Ст. 21. Издержки, вызываемые исполнением обязанностей, возложенных сим Положением на Земские и Городские Управы и учреждения, их заменяющие, относятся на счет подлежащих земств и городов, прочие издержки по производству выборов относятся на счет казны.

Ст. 23. Все распоряжения, относящиеся к составлению избирательных списков и производству выборов, возлагаются на Министра Внутренних Дел.

Ст. 24. Общий надзор за правильным производством выборов возлагается, под руководством Министра Внутренних Дел, на Губернаторов и Градоначальников, по принадлежности. Им предоставляется право требовать от подлежащих мест и лиц сведения о ходе и порядке выборов, обозревать выборные производства и давать указания к обеспечению правильного хода выборов, а

также, в порядке надзора, предлагать об усмотренных неправомерностях на обсуждение Уездных и Губернских по делам о выборах Комиссий, приносить протесты на постановления Уездных по делам о выборах Комиссий в Губернские Комиссии и об отмене решений сих последних представлять Правительствующему Сенату.

Хрестоматія з історії держави і права України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 316–319.

КОРОТКА ХРОНОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

- VI ст. до н. е. — III ст. н. е. — Скіфське царство
- VII ст. до н. е. — IV ст. н. е. — античні міста-держави у Північному Причорномор'ї
- V ст. до н. е. — III ст. н. е. — Боспорське царство
- I–II ст. — перші писемні відомості (римських і грецьких авторів) про слов'ян
- VI ст. — утворення перших східнослов'янських державних об'єднань
- IX–XII ст. — Київська Русь
- 860, 907, 911, 944, 971 рр. — договори Київської Русі з Візантією
- 988 р. — прийняття християнства як державної релігії в Київській Русі
- XI ст., 10–30-ті рр. — Руська Правда Ярослава
- XI ст., 50–70-ті рр. — Руська Правда Ярославичів
- 1113 р. — статут Володимира Мономаха
- 1119–1340 рр. — Галицько-Волинське князівство
- 1339 р. — надання магдебурзького права м. Сянку
- XIV ст., 50–60 рр. — загарбання Литвою українських земель
- 1385 р. — Кревська унія між Польщею і Великим князівством Литовським
- 1413 р. — Городельська унія між Польщею і Великим князівством Литовським
- 1447 р. — Привілеї Казимира феодалам Литовського князівства на володіння землями і селянами
- 1468 р. — Судебник Казимира

- 1529 р. — Перший Литовський статут
- XVI ст., середина — Утворення Запорізької Січі
- 1557 р. — “Устава на волоки”
- 1566 р. — Другий Литовський статут
- 1569 р. — Люблінська унія між Польщею і Великим князівством Литовським. Утворення Речі Посполитої
- 1572 р. — утворення польським урядом реєстрового українського козацтва
- 1588 р. — Третій Литовський статут
- 1596 р. — Берестейська церковна унія. Утворення української греко-католицької церкви
- 1648–1654 рр. — Національно-визвольна війна українського народу. Утворення української держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)
- 1649 р. — укладення Зборівського договору
- 1651 р. — укладення Білоцерківського договору
- 1654 р., 8 січня — Переяславська рада. Прийняття рішення про входження України під протекторат Московської держави
- 1654 р., березень — Березневі статті Б. Хмельницького
- 1658 р. — укладення Гадяцького трактату І. Виговським з Річчю Посполитою
- 1659 р. — Переяславські статті Ю. Хмельницького
- 1663–1722 рр. — Діяльність Малоросійського приказу
- 1669 р. — Глухівські статті Д. Многогрішного
- 1687 р. — Коломацькі статті І. Мазепи
- 1709 р. — зруйнування Петром І Запорізької Січі
- 1710 р. — “Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького війська”
- 1722–1727 рр. — “Перша” Малоросійська колегія

- 1728 р. — “Рішучі пункти”
- 1734–1750 рр — Діяльність “Правління гетьманського уряду”
- 1734 р. — “Процес короткий наказний, виданий при резиденції гетьманській”
- 1743 р. — “Права, за якими судиться малоросійський народ”
- 1750–1758 рр. — “Суд і розправа в правах малоросійських”
- 1764 р. — “Книга Статут и прочие права малоросийские”
- 1764 р. — скасування царським урядом гетьманства на Лівобережній Україні і утворення “другої” Малоросійської колегії
- 1767 р. — “Екстракт малоросійських прав”
- 1775 р. — ліквідація царизмом Запорізької Січі
- 1781 р. — остаточна ліквідація полково-сотенного устрою в Лівобережній Україні
- 1783 р. — Указ Катерини II про заборону переходів (повне закріпачення) селян на Лівобережній Україні
- XVIII ст., кінець — поширення загальноросійського адміністративного устрою на територію України
- 1807 р. — “Зібрання малоросійських прав”
- 1831 р. — скасування дії Литовського Статуту в Україні
- 1837 р. — “Звід місцевих законів західних губерній”
- 1837–1841 рр. — реформа управління державними маєтками (реформа П. Кисельова)
- 1840–1842 рр. — поширення на Україну Зводу законів Російської імперії 1833 р.
- 1845 р. — уложення про покарання кримінальні та виправні
- 1847–1848 р. — запровадження “Інвентарних правил” на Правобережній Україні
- 1861 р. — ліквідація кріпосного права в Російській імперії. Селянська реформа

- 1863 р. — циркуляр міністра внутрішніх справ Валусєва про заборону друкувати і викладати українською мовою
- 1864 р. — Положення про земські установи. Земська реформа
- 1864 р. — судові статuti. Судова реформа
- 1870 р. — міська реформа
- 1874 р. — військова реформа
- 1876 р. — Емський указ імператора Олександра II про заборону друкувати, викладати українською мовою і завозити з-за кордону українські видання
- 1881 р. — Положення про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою
- 1889 р. — Закон про земських дільничих начальників
- 1890 р. — земська контрреформа
- 1902 р. — скасування кругової поруки серед селян
- 1903 р. — кримінальне уложення
- 1904 р. — скасування тілесних покарань серед селян
- 1905 р. — революційний рух в Україні, утворення рад робітничих депутатів. Маніфест імператора Миколи II “Про вдосконалення державного ладу”
- 1906 р., квітень-липень — I Державна Дума
- 1907 р., лютий-червень — II Державна Дума
- 1907 р., листопад — 1912 р., червень — III Державна Дума
- 1910 р. — Закон про право закріплення землі в приватну власність і про вихід на хутори та відруби
- 1911 р. — поширення земських установ на Правобережну Україну
- 1912 р., листопад — 1917 р., лютий — IV Державна Дума

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Автохтонний	—	той, що виник, зародився на місці сучасного проживання
Борисфен	—	Дніпро
Бортъ	—	а) пасіка; б) дупло, вулик для диких бджіл
Барвари	—	у давніх греків і римлян назва чужоземців
Васалітет	—	система особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших, могутніших (сеньйорів)
Вєрв	—	територіальна община
Видок	—	очевидець, свідок
Віра	—	грошове стягнення на користь князя
Вірник	—	збирач віри
Волока	—	наділ землі, що після 1557 р. дорівнював 23,5 га
Гривня	—	грошова і вагова одиниця
Гридин	—	князівський дружинник
Головник	—	убивця
Головництво	—	а) компенсація (відшкодування) родичам убитого; б) убивство
Гость	—	іноземний купець
Дача	—	позика
Дуумвірат	—	спільне правління двох володарів
За голову	—	за вбитого
Закуп	—	смерд, який з різних причин (наприклад, взяв у борг майно — “купу”) тимчасово втратив свою волю, але міг її знову здобути
Запиратися	—	відмовлятися
Заставання	—	звинувачення чоловіком дружини у порушенні подружньої вірності

Знаменіє	— докази, сліди
Ізвод	— показання свідка
Ізгой	— людина, яка вибула з певної соціальної групи, але не увійшла до іншої
Каганат	— воєнно-політичне об'єднання ранніх тюрків
Клеть	— будівля
Куна	— дрібна грошова одиниця; гривня складалася з 25 кун
Курган	— ґрунтовий (іноколи кам'яний) насип над одним або кількома похованнями
Мечник	— а) князівський дружинник; б) судовий службовець
Мир	— община
Морг	— 1/33 частина волоки
Мостники	— майстри, які робили мости і дерев'яні мостові
Мука	— фізичне насилля
Неври	— слов'янське плем'я
Ногата	— грошова одиниця; в гривні було 20 ногат
Орда	— а) об'єднання кількох родів у степових кочовиків; б) об'єднання військових кочівницьких загонів, що здійснює загарбницький похід
Отрок	— молодший дружинник у князя, що виконував, зокрема, різні доручення свого володаря
Перетес	— знак на межі
Підсусідок	— безземельний селянин, що жив у чужому дворі на правах батрака
Подимщина	— податок, що сплачувався з диму, тобто з житлового приміщення
Покон	— а) статут; б) звичай
Поліс	— античне місто-держава

Посад	—	передмістя, торговельно-ремісничча частина давньоруського міста
Послух	—	свідок доброї слави
Поток	—	покарання
Пошибаніє	—	згвалтування
Продаж	—	грошовий штраф за скоєння злочину (стягувався на користь князя у розмірі — 12 і 3 гривні)
Резана	—	дрібна грошова одиниця; гривня мала 50 резан
Рота	—	присяга, клятва
Русин (Русич)	—	мешканець Київської Русі
Ряд	—	договір, угода
Свод	—	процес пошуку несумлінного володільця речі
Словенин	—	житель Новгородської землі
Смерд	—	вільний селянин
Стольник	—	придворний чин у Російській державі, який присвоювався, як правило, людям знатного походження
Сюзеренітет	—	а) верховне право могутнього феодала над іншим — васалом; б) верховне право однієї держави щодо іншої — залежної від неї
Тать	—	зłodій
Татьба	—	крадіжка
Тіун	—	господарський управитель князя, боярина або іншого феодала
Умучати	—	замучити
Умикати	—	викрасти дівчину, жінку
Урок	—	а) компенсація (відшкодування), яку отримували потерпілі від образ. Розмір залежав від характеру образи та майнових збитків ; б) мито, пеня, податок;

	в) статут, правило
Хітон	— довга чоловіча сорочка
Холоп	— феодално-залежна особа
Чадо	— дитя
Чинш	— певний грошовий оброк з волоки на користь господаря
Ябетник	— а) князівський управитель; б) посадова особа в суді

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994.
2. *Бондаревський А. В.* Волосне управління та становище селян після реформи 1861 р. — К., 1961.
3. *Боплан Г.* Опис України. — Л., 1990.
4. *Брайчевський М.* Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.
5. *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. — К., 1968.
6. *Василенко М. П.* Матеріали до історії українського права. — К., 1929.
7. *Геродот* із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V ст. перед Христом. — К., 1992.
8. *Грбовський С., Ставроян С., Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995.
9. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: У 10 т., 13 кн. — К., 1993–1995.
10. *Гуржій О. І.* Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994.
11. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996.
12. *Драгоманов М.* Пропащий час: українці під Московським царством (1654–1876). — К., 1992.
13. *Дубровіна А. Б.* Суспільно-політичний лад і механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницьких відносин (перша половина XIX ст.). — К., 1966.
14. *Исаев И. А.* История государства и права России. — М., 1996.
15. *Історія держави і права України / За ред. Гончаренка В. Г.* — К., 1996.
16. *Історія держави і права України.* За ред. А. Й. Рогожина: У 2-х ч. — Харків, 1993–1996. Перевидання в К., 1996.
17. *Історія держави і права України / За ред. Тація В. Я., Рогожина А. Й.* — Київ, 2000.
18. *Історія держави і права України / За ред. А. Чайковського.* — К., 2000.

19. *Історія України. Нове бачення: У двох томах / Під ред. В. А. Смолія.* — К., 1995.
20. *Історія України. / Під заг. ред. В. А. Смолія.* — К., 1997.
21. *Історія України: Хрестоматія.* — К., 1996.
22. *Історія українського права / За ред. О. О. Шевченка.* — К., 2001.
23. *История государства и права Украинской ССР.* — К., 1976.
24. *История государства и права Украинской ССР: У 3-х т.* — К., 1987.
25. *Котляр М. Формування Давньоруської держави: Історичні зошити.* — К., 1993.
26. *Крип'якевич І. П. Галицько-волинське князівство.* — К., 1984.
27. *Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права України.* — К., 2000.
28. *Кульчицький В., Настюк М., Тищик Б. З історії української державності.* — Львів, 1992.
29. *Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України.* — Львів, 1996.
30. *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України.* — К., 2001.
31. *Кульчицький В. С. Державний лад і право в Галичині.* — Львів, 1966.
32. *Лащенко Р. Лекції по історії українського права.* — К., 1998.
33. *Літопис Самовидця.* — К., 1971.
34. *Мавродин В. В. Образование древнерусского государства.* — Л., 1945.
35. *Мавродин В. В., Фроянов И. Я. “Старці” градские на Руси в X в.: Восточная Европа в древности и в средневековье.* — М., 1978.
36. *Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності.* — Львів, 1995.
37. *Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах.* — К., 1997.
38. *Месяц В. Д. История кодификации права на Украине в I пол. XVIII в.* — К., 1963.
39. *Мордвинцев В. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII–XVIII ст.* — К., 1997.
40. *Музиченко П. Історія держави і права України.* — К., 1999.

41. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. — К., 1992.
42. *Народы* нашей страны в “Истории” Геродота: тексты, перевод, комментарий. — М., 1982.
43. *Нелин А. И.* Собрание малороссийских прав 1807 года, его содержание и значение. — К., 1990.
44. *Окіншевич Л.* Лекції по історії українського права. — Мюнхен, 1947.
45. *Падох Я.* Нарис історії українського карного права. — Мюнхен, 1951.
46. *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини. — К., 1995.
47. *Пащук А. Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. — Львів, 1967.
48. *Первый Литовский статут 1529 года:* Материалы научной конференции. — Вильнюс, 1982.
49. *Підкова І. З., Шуст Р. М.* Довідник з історії України: У 3-х т. — К., 1993–1995.
50. *Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743.* — К., 1997.
51. *Путро А.* Левобережная Украина в составе Российского государства во втор. пол. XVIII в. — К., 1988.
52. *Пьянков А.* Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси. — Минск, 1960.
53. *Рапов О.* Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — М., 1977
54. *Римаренко Ю. І.* Національний розвій України. — К., 1995.
55. *Свердлов М.* От Закона Русского к Русской Правде. — М., 1988.
56. *Смолій В. А., Гуржій О. І.* Як і коли почала формуватись українська нація. — К., 1991.
57. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна в другій половині XVII–XVIII ст. Проблеми державотворення. — К., 1993.
58. *Статут Великого княжества Литовского 1529 года.* — Минск, 1960.
59. *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1993.
60. *Судебник Казимира (1468 год).* — Вильнюс, 1967.
61. *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. — К., 1996.

62. *Тихомиров Н.* Пособие для изучения Русской Правды. — М., 1963.
63. *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. — К., 1968.
64. *Ткач А.* Право України. — К., 1992.
65. *Толочко П.* Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992.
66. *Толочко П.* Володимир Святий, Ярослав Мудрий. — К., 1996.
67. *Толочко П.* Київська Русь. — К., 1998.
68. *Тишик Б., Вівчаренко Б.* Суспільно-політичний лад і право України у складі Речі Посполитої та Литовської держави. — Л., 1996.
69. *Українське державотворення: Словник-довідник / О. Мироненко, Ю. Римаренко та ін.* — К., 1997.
70. *Хрестоматія з історії держави і права України / За ред. О. О. Шевченка.* — К., 1996.
71. *Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. / Укладачі: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький* — К., 1997.
72. *Хрестоматія з історії Української РСР: У 2-х т.* — К., 1959.
73. *Чубатий М.* Огляд історії українського права. — К., 1994.
74. *Хачатуров Р.* Становление права (На материалах Киевской Руси). — Тбилиси, 1988.
75. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
76. *Шевчук В. П., Тараненко М. Г.* Історія української державності: Курс лекцій. — К., 1999.
77. *Щербак В.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1948–1654 рр. — К., 1989.
78. *Щербина П. Ф.* Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине. — Львов, 1974.
79. *Юридична енциклопедія. Т.Т. 1–6 / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.* — К., 1998–2004.
80. *Юшков С.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. — М., 1949.
81. *Юшков С.* Русская Правда: Происхождение, источники, ее значение. — М., 1950.
82. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — К., 1991.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. СТАРОДАВНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ПРИАЗОВ'Я	12
1.1. Скіфська рабовласницька держава й право	12
1.2. Рабовласницькі міста-держави Північного Причорномор'я та їх право	15
1.3. Боспорське царство	17
Розділ 2. РАННЬОФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ	22
2.1. Формування й розвиток давньоруської держави	22
2.2. Суспільний лад	27
2.3. Державний устрій	29
Розділ 3. ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ	34
3.1. Джерела давньоруського права	34
3.2. Руська Правда — видатна пам'ятка давньоруського права	37
3.3. Характерні риси давньоруського права	38
Розділ 4. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ПРАВО	45
4.1. Утворення та історична доля Галицько-Волинського князівства	45
4.2. Особливості суспільного ладу та державного устрою	47
4.3. Правова система	51
Розділ 5. ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ПРАВО	54
5.1. Формування Литовсько-Руської держави. Польсько- Литовські унії	54
5.2. Суспільний устрій	56
5.3. Державний лад	59
5.4. Джерела та характерні риси права	62

Розділ 6. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	68
6.1. Суспільний устрій	68
6.2. Запорізька Січ	73
6.3. Державний лад	75
6.4. Основні риси права	79
Розділ 7. ДЕРЖАВА І ПРАВО ГЕТЬМАНЩИНИ	85
7.1. Створення української національної держави. Переяславська угода (1654 р.)	85
7.2. Суспільний лад	87
7.3. Державний устрій	92
7.4. Правова система	99
Розділ 8. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ І ПРАВО УКРАЇНИ У ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.	106
8.1. Суспільний устрій на українських землях	106
8.2. Державний устрій	113
8.3. Судочинство	119
8.4. Право	123
8.5. Суспільно-політичний устрій і право в Галичині, Північній Буковині та Закарпатті	129
ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА	138
КОРОТКА ХРОНОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ	249
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	253
СПИСОК ВИКОРАСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	257

The social and political order, political system and law of Ukraine are elucidated in the first part of manual. The sources of Ukrainian law from antiquity till February Revolution of 1917 are considered.

It is submitted according to syllabus of “History of Ukrainian State and Law”, which was developed on public and law disciplines department of Volodymyr The Grand Duke Law Institute, IRAPM.

The manual is meant for students of higher educational establishments of law, large section of readers, who interested in Ukrainian history of public and law development.

Навчальне видання
Іванов В'ячеслав Миколайович
ІСТОРИЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

ЧАСТИНА І
Навчальний посібник

Educational edition
Ivanov, Viacheslav M.
HISTORY OF UKRAINIAN STATE AND LAW
Part I
Educational manual

Редактор *О. С. Кавуненко*
Коректор *Т. К. Валицька*
Комп'ютерна верстка *А. Б. Нефедов*
Формлення обкладинки *Д. В. Коврига*

Реєстраційне свідоцтво ДК № 8 від 23.02.2000

Підп. до друку 29.07.02. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15,4. Обл.-вид. арк. 16,1. Тираж 15000 пр. Зам. №

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Акціонерне товариство закритого типу “Книга”
04655 МСП Київ-53, вул. Артема, 25